

324.307

A

Főpapi ruhák története nyugaton.

Irta

Brann József S. J.

A szerző engedelmével fordította

Dr. Hám Antal,

kegyes-rendi theol. tanár.

(Különlenyomat a „Havi Közlöny” 1901. évfolyamából.)

TEMESVÁR,

A csanád-egyházmegyei sajtó nyomása.

1901.

A

Főpapi ruhák története nyugaton.

Irta

Brann József S. J.

A szerző engedelmével fordította

Dr. Hám Antal,

kegyes-rendi theol. tanár.

(Különlenyomat a „Havi Közlöny“ 1901. évfolyamából.)

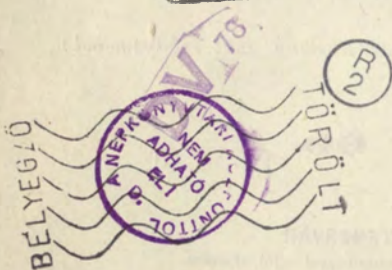
TEMESVÁR,

A csanád-egyházmegyei sajtó nyomása.

1901.

724.207

ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
B 7348 / 1979
LELTÁRI SZÁM

Előszó.

A szerzőnek eredetileg az volt a célja, hogy ebben a munkájában a nyugati kultusznak mindazon ruháját tárgyalja, melyek „A misés-papok egyházi ruhái” című pótfüzetben nincsenek meg, továbbá a szent öltözetek színét és megáldatását. Azonban idevágó tanulmányai közben meggyőződött arról, hogy a tárgy alapos kidolgozása szükségessé teszi a megkülönböztetést. Ennélfogva itt csak a különösen főpapi sacralis ruhákról értekezik, vagyis azokról, a melyeknek kizárólag főpapi jellegük van, milyenek a mitra, a püspöki kesztyű, czipő és harisnya, az érseki pallium, a pápai fanon és a pápai subeinctorium. Ellenben nem lesz szó a dalmatika- és tunicelláról, a gyűrőről, botról, mellkeresztről, az érseki keresztről és a pápai tiaráról. A dalmatika és a tunicella nem sajátos főpapi ruha; a gyűrű, bot, mellkereszt és az érseki kereszt tiszti jelvény ugyan, de nem ruha; végre a tiara a mitrával való minden rokonsága mellett is egészen a liturgián kívül eső pápai fejdísz. A szerző tehát a következő lapokon nem akar sem minden egyes

ruhával foglalkozni, melyek nyugaton a főpapi ornátushoz tartoznak, sem azokkal a püspöki, érseki és pápai jelvényekkel, melyeknek nincs liturgikus jellegük, illetve liturgikus czélokra épenséggel nem szolgálnak.

A tárgy beosztása és tárgyalása tekintetében ez a munka csak egy pontban tér el a korábbi pótfüzettől. Ugyanis a főpapi sacralis ruhák történetének, a kultuszban való egykori alkalmazásuknak és az idők folyamán kapott misztikus jelentésüknek tárgyalását megelőzi mai mivoltjuk- és liturgikus alkalmazásuknak taglalása. Minthogy a mai gyakorlat nem a véletlen műve, hanem hosszú fejlődésnek az eredménye, ezért annak ismerete az utóbbinak alaposabb megértésére nem csekély fontosságú.

A keleti egyház főpapi ruháinak behatóbb tárgyalása kívül esik e dolgozat körén. Mindazáltal tekintettel voltunk rájuk mindenütt, a hol ezt a körülmények czélszerűnek javalták.

Végül még két pontra hívjuk fel a figyelmet, melyeket az alábbi sorok bővebben megokolnak. Az egyik, hogy a nyugati egyház főpapi ornátusának fejlődésében az első ezer év vége határkövet képez; a másik az a fontosság, melylyel a mi főpapi ruháink kialakulásának ismerete bír a középkori emlékek és díszített kéziratok keltezésére nézve.

Az a szíves fogadtatás, melyben „A misés-

papok egyházi ruhái" című pótfüzet részesült, mutatja, hogy munkánk nem volt hiábavaló. Szolgáljon ez a dolgozat is, melyre az író különös gondot fordított, használható adalékul a liturgikus ruházat és ezenfelül általában a mi szentegyházunk liturgiájának történetéhez.

I. A püspöki fejrevaló.

A mitra.

1. Neve.

Azon rendeletek értelmében, melyeket Mózes Isten parancsából a zsidó áldozatok bemutatásánál használandó kultuszruhákra vonatkozólag hozott, a főpapnak és az áldozópapoknak tisztük végzésekor *in gloriam et decorem* különös fejdísz kellett viselniök.¹ Az utóbbiak fejdíszé a migba'ah volt, a főpapé pedig a misnepheth és a sis. Milyen alakkal birt a migba'ah és a misnepheth, vajjon sipka vagy turbánféle volt-e, s miben különböztek egymástól, a Szentírásból nem tűnik ki. A sis aranylemez volt ezzel a felíráttal: „Az Úrnak szent,” és jáczintszínű (sötétkék) szalaggal kötötték a misnephethe.

A keresztény kultusz is ismer már elég idő óta némely keleti egyházban, de nyugaton is, liturgikus fejrevalót. Nyugaton ennek „mitra” a neve.

---

¹ II. Mózes. 28, 14.

Mitra, a latinosított *μίτρα* (szalag, öv, homlok-szorító), a Vulgatában részint az áldozó-, illetve a főpap,¹ részint az asszonyok fejdíszét jelenti.² A római profán írók ez alatt a szó alatt olyan fejrevalót értenek, melyet kivált külföldön, Lydia-, Phrygia-, Szíria-, Arábia-, Egyptom- és Perzsiában, férfiak és nők egyaránt viseltek, de a római öregasszonyok és buja nők szokásos fejtakaróját is mitrának nevezik. Ennek mondják héberkorba Bacehus fejdíszét is.³

Milevei Optatusnál⁴ mitra (kicsinyítő alakban mitella is) az Istennek szentelt szüzek fátyola. Szt. Jeromos fodros mitrákról (*crispantes mitrae*) beszél, mint a buja nők piperedarabjáról.⁵ Szevillai Izidor szerint⁶ a mitra „pileum phrygium caput protegens, quale est ornamentum devotarum; sed pileum virorum est, mitra feminarum,” tehát olyan nők fejrevalója, a kik magukat Isten szolgálata szentelték.

A későbbi időben a mitrának általában sipka volt az értelme. Autuni Honórnál⁷ és a roskildei Manualeban⁸ például a kereszttelendő gyermekek kis sipkáját jelenti; a párisi szt. Viktor-kolostor szabályaiban⁹ a világi testvérek kalapját, illetve utazókalapot. Hálósipka gyanánt jön elő a melki kolostor 1451-ből eredő

¹ U. o. 39, 26, 30; 29, 9. III. Móz. 8, 13. Sir. 45, 14.

² Judit 10, 3. lz. 3, 19. Baruk 5, 2.

³ *Forcellini*, Lexicon sub mitra II. 88. 89.

⁴ De schism. Donat. l. 2, c. 19; l. 6, c. 4. (*Migne*, P. lat. XI, 973. 1072.).

⁵ Ep. 54. ad Furiam (*Migne*, XXII. 553).

⁶ Etymolog. l. 19, c. 31. (*Migne*, LXXXII. 699.).

⁷ Gemma l. 3, c. 111. (*Migne*, CLXXII. 673.).

⁸ Manuale Curat. sec. usum eccl. Roskild. (ed. Freisen, Paderb. 1898.) p. 14.

⁹ C. 20. (*Martène*, De antiq. eccl. rit. III. 261.).

szabályaiban,¹ papi fejrevaló az 1310. trieri² és az 1366. tournayi zsinat³ rendeleteiben, világi férfi sipka a löbeni Névtelen krónikájában⁴ és egyebütt.⁵ Mitrának nevezték azt a liturgikus mitra után készített sipkát is, melyet a császár a korona alatt viselt;⁶ de első sorban egy szent jellegű fejrevalót jelöltek ezzel a szóval a nyugati egyházban.

A „mitra“ néven kívül a mi ruhadarabunk *infula* nevet is viselt. Ezt megtaláljuk már a 12. században autuni Honór-,⁷ Robertus Paululus-⁸ és cremonai Sicardusnál,⁹ azonban ez az elnevezés sohasem lett általános. A liturgikus könyvek, valamint a hivatalos egyházi nyelvhasználat egyáltalában nem ismerik ezt a szót, hanem csak a mitráról beszélnek.

A püspöki fejdísz középkori nevei a *cuphia*, *cidaris*, *tiara* és *pileum* (*pileus*). *Cidaris*- és *tiarának* alkalmasint az ószövetségi kultusz fejrevalójára való tekintettel nevezték, melyet a *Vulgata* nemcsak *mitra*, hanem *cidaris* és *tiara*

¹ *Ducange*, Glossar. sub mitra V. 427.

² C. 14. (*Hartzheim*, Conc. Germ. IV. 131.).

³ *Ducange*, l. c.

⁴ *Boehmer*, Fontes I. 425.

⁵ *Ducange*, l. c.

⁶ Ordo 14, c. 105. (*Migne*, LXXVIII. 1241.).

Ducange, l. c. V. 207. sq.

⁷ *Gemma* l. 1. c. 214. (*Migne*, CLXXII. 609.).

⁸ De off. eccl. l. 1. c. 55. (*Migne*, CLXXVII. 405.).

⁹ *Mitræ* l. 2. c. 5. (*Migne*, CCXIII. 78.). A Vita B. Petri Cavens.-ben (c. 3. n. 25.) is az *infula pontificalis* alatt a *mitra* értendő (AA. SS. 4. Mart. I. 332).

névvel is jelöl.¹ Egyébként mind a négy kifejezés csak ritkán jön elő.

Cuphia néven, melyet a középkori írók gyakran használnak világi fejrevaló, főképen a sisak jelölésére,² előfordul a mitra már IX. Leónak a mainzi Liuthbaldhoz intézett egyik bullájában.³ A cidaris és a tiara nevek olvashatók Honór- és Sicardusnál, a pileum szó ugyanazoknál, valamint Robertus Paululusnál. A nemliturgikus pápai fejdísz, a kúpalakú és előbb egy, később három koronából álló kalap, melyet most tiarának neveznek, a középkorban regnum vagy corona,⁴ később triregnum nevet viselt. A középkor vége felé a cuphia, cidaris, tiara és pileum szók a mitra nevei gyanánt már használatosak nem voltak.

2. A mai mitra.

A most használatban lévő mitrák lényegükben olyanok, mint valami füles sipka, melynek betéttel megmerevített két fele elül a homlok és hátul a fej búbja felett szarvak módjára — innen cornua mitrae — kiemelkedik és egy csúcsban végződik. A püspöki Caeremoniale⁵ háromféle mitrát különböztet meg: a pretiosát, auriphrygiatát és simplexet.

¹ II. Móz. 28, 4. 40.

² *Ducange* Glossar. sub cuphia II. 658.

³ *Migne*, CXLIII. 695.

⁴ *Bruno Sign.* De sacr. eccl. (*Migne* CLXV. 1107). *Durandus Rationale* I. 3, c. 13. f. 76; ordo 9. n. 6; ordo 11. n. 16. 46; ordo 12. n. 6. (*Migne* LXXVIII. 1007. 1032. 1043. 1067). *Ducange* Glossar. sub regnum VII. 96.

⁵ L. 1. c. 17.

Az első alatt gyöngyökkel, arany vagy ezüst lemezekkel díszített mitrát ért. Az auriphrygiatáról azt írja, hogy az „sine gemmis et sine laminis aureis vel argenteis, sed vel aliquibus parvis margaritis composita vel ex serico albo auro intermisto vel ex tela aurea simplici sine laminis et margaritis.“ A különbség tehát a „pretiosa és az auriphrygiata közt, mely utóbbi a Caeremoniale szerint apró gyöngyökkel ékesíthető vagy fehér alapú aranybrokát szövetből, illetve aranynyal mintázott kelméből (lemezek és gyöngyök nélkül) készíthető, a nagyobb vagy kisebb értékben rejlik. A mitra simplex minden aranydíszítés mellőzésével egyszerű fehér selyemdamaszból vagy másféle selyemből vagy lenszövetből készül; a hátul lecsüngő szalagok végeit vörös rojtokkal kell díszíteni. A pretiosánál szegélyszalagról nincs említés téve; az auriphrygiatánál a név, úgy látszik, ilyenre utal; mindazáltal lehet, hogy csak netaláni hímzett díszítést jelent.

A háromféle mitrának használatáról a Caeremoniale tüzetes útasításokat ad.¹

Ezek szerint a püspöknek a nagyobb ünnepeken, különösen pedig valahányszor az officiumban Te Deum és a misében Gloria mondandó, a „drága mitrát“ kell használnia; mindazáltal, ha a szokás úgy hozza magával, kényelmi szempontból — ne scilicet nimis gravetur — ezeken a napokon a vesperae és a mise alatt felváltva használhatja a pretiosát és az auriphrygiatát. Ilyenkor a pretiosát a vesperae, illetve az istentisztelet kezdetén és végén, a templomba való bemenetel- és az abból való kijövetelkor, az egyházi ruhák fölvetésénél és levételénél, kézmosáskor és az ünnepélyes utolsó áldás

¹ L. 1. c. 17. n. 2. 3. 4.

alkalmával viseli; az auriphrygiatát pedig a vesperae alatt az első zsoltár elejétől a Magnificatig,¹ és mise alatt a Kyrie elmondásától a Felajánlásig.²

Az auriphrygiatát a püspök advent alatt és a 70-ed vasárnaptól nagyecsütörtökig terjedő időben használhatja, kivéve advent 3-dik (Gaudete) és a nagybőjt 4-ik (Laetare) vasárnapját és a közbeeső ünnepeket. Továbbá ezt kell használni minden bőjttel összekötött vigilián, kántornapokon és a keresztyáró napokon a litániáknál és az ekkor tartandó keresztyáró körmeneteknél, aprószentek ünnepén, ha ez hétköznapra esik, és a nem-ünnepélyes áldásoknál és szentelésekénél. Ezeken a napokon a misék és a vesperae alatt a püspök ép oly módon váltogathatja az auriphrygiatát és a simplexet, a mint ez a pretiosára nézve meg van engedve.

A mitra simplexet a püspök nagypénteken, a halottas officium és a gyászmisék alatt viseli. Ezeken kívül a Caeremoniale megengedi használatát a gyertya-

¹ Caerem. L. 2. c. 1. n. 7. 12.

² Caerem. L. 1. c. 9. n. 6; l. 2. c. 8. n. 36. „A hol a Caeremoniale értelmében vett mitra pretiosa, azaz drágakövekkel, arannyal és ezüsttel ékesített, nincs, hanem csak in titulo et circulo szép aranyos hímzésű, ezt bátran lehet mitra pretiosának venni, és ünnepélyes istentiszteletek alkalmával más kevésbbé gazdagon díszített mitrával vagy a mitra simplexel is váltogatva használni; a hol általában csak kétféle mitra van, azokon a napokon, a melyekre a Caeremoniale a mitra auriphrygiatát írja elő, az egyszerű mitra használandó“ (*Thalhoffer*, Liturgik I. [1. Aufl.] 903.). A püspöki Caeremoniale szerint (l. 2. c. 8. n. 39. 53) a püspök a mise alatt az auriphrygiata helyett váltogatva használhatja a simplexet és a pretiosát is.

szentelői gyertyaszentelés,¹ a pallium átadási ünnepsége² és a katafalk absolutiója alkalmával.³

A tartományi zsinat ünnepségei alkalmával a római Caeremoniale szerint az érsek a mitra pretiosát használja, a püspökök az auriphrygiatát és a netán résztvevő infulás apátok a simplexet.⁴ Egyetemes zsinaton a püspökök fehér vászon, a kardinálisok fehér damasz-selyem mitrát viselnek. Ez érvényes arra az esetre is, ha a püspökök vagy kardinálisok főpapi ruházatban segédkeznek a pápának a főpapi cselekvényeknél.

A mitra jogosan a püspököket, kardinálisokat és mindenek előtt természetesen a pápát illeti meg. Mások csak az apostoli Szentszéktől kapott különös kiváltság alapján viselhetik ezt a díszruhát. Ilyen előjoguk gyakran van az apátoknak, a székeskáptalanok és a kiválóbb szerzetes templomok méltóságainak; de az ilyen kiváltságolt papok, hogy meg lehessen őket különböztetni a püspököktől, a mitra használatában többé-kevésbé korlátozva vannak, mely korlátok részint a mitra minőségére, részint a helyre, a hol, és az alkalomra, a mikor használhatják, vonatkoznak.

Az általános szabály szerint ezek nem használhatnak mitra pretiosát, hanem csak mitra simplex ex tela alba cum serieis laciniis rubri coloris-t. A helyet, a hol az infulás prelátusok a mitrát viselhetik, egyházuk köre szabja meg, az alkalmakat egyedül a főbb

¹ L. 2. c. 16. n. 4.

² L. 1. c. 16. n. 1.

³ L. 2. c. 12. n. 6.

⁴ L. 1. c. 31. n. 11.

ünnepek képezik.¹ Egyes esetekben pedig a mindenkori kiváltság szószerinti szövege és rendelkezései az irányadók, mely által birtokosai nem ritkán szélesebb körű hatalmat nyernek, mint a milyent a rendes szabály magában foglal.²

A mitra egyik darabja a liturgikus díszruháknak, mert a kik viselik, nemcsak a liturgikus ténykedések előtt vagy után használják, hanem mikor azokat végzik, a mitrát is fejükön hordják. Legkivált áll ez a püspökre nézve, a ki nemcsak a különböző áldásoknál, kenéseknél és incensatióknál, hanem a szentségi cselekvényeknél³ is viseli fejdíszét. Mindazáltal a mitra sacralis jellegét tekintve bizonyos fokig különbözik a többi kultuszruháktól. Mert a mikor az, a ki viseli, kiváltképen úgy szerepel, mint az ima embere, mint pl. a mise és az officium imáinál, a mise kánona- és az egyházirend s más szentségek kiszolgáltatásakor mondandó imáknál, a mitrát nem használhatja. Ez az

---

¹ Decret. Alexandri VII. circa usum pontificalium 27. Sept. 1659. és VII. Pius constitutiója: Decret Romanos Pontifices 4. Jul. 1823. *Mühlbauernél*, Decreta auth. III. pars 2, 621. 635.

² L. a S. C. R. több döntvényét *Mühlbauernél*, sub mitra (II. 266 sqq.; Suppl. II. 607) és sub usus pontif. (III. pars 2, 622; Suppl. III. 571.).

³ A keresztség, bérmlás kiszolgáltatásánál, a diakonus-, áldozópap- és püspökszentelésnél előforduló kézföltételkor.

apostol ama rendelkezésén alapszik, hogy hajadon fővel kell imádkoznunk.¹

Minthogy a mitra a főpapi díszruhák egyik kiváló darabja, nem lehet csodálnunk, hogy a püspökszentelésnél különös szertartásnak a tárgya.²

Mikor t. i. a felszentelő elvégezte a misét, mely alatt a felszentelés történt, s ünnepélyes utolsó áldást adott, odanyújtják neki az új felszenteltnek a mitráját, és megáldja ezekkel a szavakkal: „Úristen, mindenható Atya, a kinek tündöklő a jósága és megmérhetetlen az ereje, melytől jön minden jó adomány, minden tökéletes ajándék és minden díszítő ékesség, áldd és szenteld meg kegyelmesen ezt a mitrát, mely a Te püspök szolgádnak fejére tétetik. A mi Urunk Krisztus által.“ Erre meghinti a mitrát szenteltvízzel és a segédkező püspökök segítségével a felszenteltnek fejére teszi, mialatt így imádkozik: „Fejére tesszük, Uram! eme püspöködnék az oltalom és üdvösség sisakját, hogy arcának dísze, fejének fegyverzete és mindkét testamentum szarvai által rettenetes legyen az igazság ellenségei előtt, és a Te malasztod segítségével hatalmasan küzdjön ellenük, ki azáltal, hogy szolgáladdal, Mózeszel beszéltél, ennek arcát ékessé teted és a te világosságod és igazságod legfénylőbb szarvaival díszítetted fel és főpapodnak, Áronnak fejére tiarát tétettél. A mi Urunk Krisztus által.“ Ezek a szavak, melyeket a felszentelő a mitra átadása közben mond, mint látható, annak alakjára, t. i. az elül és hátul kiemelkedő szarvakra vonatkoznak.³

¹ I. Kor. 11, 4 Ehhez c. Nullus episcopus, De consecrat. dist. 1, n. 57 (ed. Richter, Lipsiae, 1839. I. 1144.).

² Pontif. Rom. De consecrat. electi in episc. circa fin.

³ Pontif. Rom. De benedict. abb. circa fin.

Különben ez a szertartás előfordul az apátszentelésnél is, de csak abban az esetben, ha a megáldandó apát kiváltságot kapott az infula viselésére.

Legyen elég ennyi a mai mitrára vonatkozólag. A kép, melyet láttunk, nem teljes ugyan, de terünkhöz képest kielégítő és alapul szolgálhat a történeti kutatásra. Nézzük tehát a püspöksüveg történetét.

A kérdés, melylyel foglalkozni akarunk, ez: Mióta van a nyugati egyháznak mitrája, vagy mivel nem annyira a név, mint inkább maga a dolog jön tekintetbe, mióta jött szokásba a nyugati egyházban liturgikus fejrevaló?

3. A püspöki mitra első fellépése.

A mitra koráról a 17. századtól kezdve egészen napjainkig nagyon sokat írtak és vitatkoztak. Némelyek szerint az apostolok korába nyúlik vissza, mások azt állítják, hogy legalább a 8. és 9. században már ismertek liturgikus fejdísz. Harmadik vélemény szerint a mitra csak a második évezred elején jött először használatba; a negyedik különbséget tesz alak és alak között. Szerinte ugyanis az olyan püspöki fejdísz, mint *a minő a mai mitra*, csak a 10. század folyamán tűnik ugyan fel először, de már előbb is volt egy *inkább szalag-, koszorú- vagy koronaszerű* püspöki fejdísz. Más középúton halad az ötödik nézet, mikor azt állítja, hogy a mitra a második évezred elején

lett általában használatos, előbb pedig egyesek, vagy pedig különös pápai engedély alapján viselték.

Véleményünk szerint Rómában körülbelül a 10. század közepe előtt, Rómán kívül a többi nyugati országban körülbelül 1050 előtt még nem lehet beszélni püspöki mitráról. Ez következik a 8., 9. és 10. századból eredő római ordókból (istentiszteletre vonatkozó rendeletek), a liturgikus írók műveiből és az akkori idők liturgikus könyvei- és emlékeiből.

A 8., 9. és 10. századból származó római ordók közül egyik sem említ még csak egy szóval sem püspöki fejrevalót, jóllehet a mise szertartásairól szóló terjedelmes és egészen a részletekbe bocsátkozó adatok nem egyszer szolgáltatnak volna rá alkalmat abban az esetben, ha már használatban lett volna. Egyszer sem ejtenek szót a mitráról ott, a hol felsorolják azokat a ruhákat, a melyekbe a regionarius subdiakonok a pápát mise előtt felöltöztetik.¹ Olvassuk, hogy a minister hogyan adja rá az albát, a cingulust stb., a palliumot sem véve ki, de sacralis fejdíszről mélyen hallgatnak. Épen ily kevéssé találunk a mitra nyomára az 5. ordo ruhajegyzékében, jóllehet egész részletességgel felsorolja az episcopus hebdomadariusok,

---

¹ Ordo 1. n. 6. 7; ordo 3. n. 6. 7 (*Migne LXXVIII. 940. 978*).

a presbyterek, diakonusok, subdiakonusok és akolythusok ruhái mellett a pápának ünneplő és hétköznapi ruháit is.¹

Igaz, hogy a hallgatásból merített bizonyítéknak csak akkor van ereje és értéke, ha a körülmények segítségével határozott tagadással ér fel. De kétségkívül ez áll a mi esetünkre. Ha Mabillon 1., 2., 3. és 5. ordójának és a Duchesnetől kiadott ordónak keletkezésekor a római ritusban liturgikus fejrevaló szerepelt volna, akkor egy ily nagyfontosságú díszruhadarabot valahol, különösen pedig a főpapi ruhák felsorolásánál mégis csak meg kellett volna említeni. Vagy, hogy mellőzik, ezt talán az író tévedésének és feledékenységének vagy valami hasonlónak kell betudnunk mindezen esetekben?

További bizonyítékot nyújt Pseudo-Beda, Rabanus, orléansi Theodulf, Amalarius, Valafridus Strabo és Pseudo-Alcuin. *Pseudo-Beda*² elszámolja a püspöki ruhákat egészen a czipőig, a nélkül, hogy a püspök fejdíszéről csak legkevesebbet is szólna. *Rabanus*,³ a ki az ő korának liturgikus ruházatát, vagyis a rómainak, az ószövetségi kultuszruházattal összehasonlítva tárgyalja, liturgikus fejrevalóról egyáltalán nem tud semmit, ámbár a sandaliával s magával az érseki palliummal is behatóan foglalkozik. *Orléansi Theodulf*⁴ a püspököknek szóló intelmében lefesti, hogyan öltözteti a diakonus a

¹ Ordo 5. n. 1. 2. 3. 4 (*Migne* LXXVIII. 985. 986).

² De septem ordin. (*Migne* XCIV. 554).

³ De instit. cleric. c. 14 sqq (*Migne* CVII. 306 sqq.).

⁴ Carm. 1. 3. n. 3. Paraen. ad episc. (*Migne* CV. 355).

pápát püspöki ruháiba, de főpapi fejdíszát ő sem említ. Költeményében van ugyan szó arany lamináról (arany homloklemez) és mitráról, de ez alatt Theodulf nem a keresztény főpap fejdíszét érti, hanem a zsidó főpapét.¹ E mellett nagyon jelentős, hogy ő a laminával és a mitrával nem a keresztény kultusznak egyik megfelelő ruháját állítja szembe, hanem azt mondja, hogy a mint az ószövetségi főpap fejét ékesítette az az ékszer, úgy övezze

¹ *Migne* CV. 357. 360:

*Aurea pontificis cingebat lamina frontem,
Qua bis binus apex nomen herile dabat.
At tibi frons mentis cingatur sensibus almis
Christum evangelico vox et ab ore sonet . . .
Illius ergo caput splendescens mitra tegebat,
Contegat et mentem jus pietasque tuam.*

Feltűnő, hogy mint érthették Theodulf mitrája és laminája alatt a püspök liturgikus fejdíszét, pl. eltekintve a régibb tudósoktól, milyenek du Saussay, Mabillon, Martène, Sala a Bona liturgikájához írt kommentárjában stb., az újabb időben *Hefele* (Beiträge II. 233), *de Linas* (Revue de l'art chrét. 1861. p. 294. 452), *Barraud* (Bulet. monument. 1866. p. 141), *Bock* (Geschichte der liturg. Gewänder II. 152) és némi kétséggel *Rohault de Fleury* (La Messe VIII. 115). Maga *Kraus* is még azt mondja (Geschichte der christl. Kunst II. 498): „A mitra (infula) határozottan a 9. században mutatható ki először, mikor orléansi Theodulf . . . említi.“ De már *Marriott* (Vestiarium christ. p. 191) figyelmeztetett az intelem szavainak helyes értelmére. *Krieg* is megjegyezte már (Realencyklopädie II. 213): „Maga Theodulf is . . . csak képletesen beszél.“

a püspök homlokát lelkének fenkölt érzelve és lelkét az igazságosság és a jámborság. *Amalarius* a liturgikus ruházatról szóló részletes tárgyalásában alkalmilag egyenkint felsorolja azokat a ruhákat, melyek a püspököt „*tetőtől-talpig*“ borítják. Ezek: az amictus, *camisia* (alba), *cingulum*, két *tunica* (*tunicella* és *dalmatika*), *casula*, *pallium*, *sudarium* (*manipulus*) és a *sandalia*.¹ Ezenkívül fejtegetésének a végén röviden elszámlálja még egyszer az „*egész papi ornátust*“ (*Breviter desideramus recapitulare omnem ornatum clericorum*) Hozzá számítja az amictust, albat, a liturgikus lábbelit, tunicát, stólát, dalmatikát, *sudariumot*, *palliumot*, sőt még a tonsurát is,² de *sacralis* fejrevalót *Amalarius* egy szóval sem említ. Azt, a mi a zsidó főpap arany homloklemezét a keresztény főpapnál pótolja, ő inkább a *palliumban* látja.³ *Valafridus Strabo*, a mennyire neki lehetséges volt, megkísérlette megrajzolni a liturgikus ruházat fejlő-

---

¹ De eccl. off. l. 2. c. 22 (*Migne* CV. 1098): Ad illius normam (sc. Aaron) habet summus pontifex noster (az érsek is) a capite usque ad pedes octo vestimenta. Primum est amictus, secundum *camisia*, tertium *cingulum*, quartum *stola*, quintum et sextum duae *tunicae*, septimum *casula*, octavum *pallium*. Porro vestimentum pedum potius pertinet ad nostros pontifices, quam ad Aaron . . . *Sudarium* in manu potius ad nostros, quam ad Aaron.

² Ibid. c. 26 (*Migne* CV. 1102).

³ De eccl. off. l. 2. c. 23 (*Migne* CV. 1098).

désének képét, és szembe állítja az ószövetség szent ruháinak egyes darabjait a ker. kultuszéival: a zsidó felső tunicát a dalmatikával, a len alsó tunicát az albával és így tovább. A laminának megfelelő darabként, épen úgy, mint a metzi diakonus, a palliumot nevezi meg, a *tiarának* pedig — sajátságos módon — a kazulát. Vajjon Valafridus jutott volna-e ily ellentételre, ha az ő idejében már volt püspöki fejrevaló?¹ *Pseudo-Alcuin* leírta a zsidó papság fejdíszét és vázolta az áldozópapok tiarájának képét, valamint a főpap koronás fejrevalóját. Azután így folytatja: „Ilyen ruha a *római egyházban*, főképen pedig a *mi tájunkon* nincs. Mert nem szokás az isteni titkokat fejrevalósan (*pileati*) ünnepelni. De a görögöknél, mondják, hogy így kell végezni, és ezeknek, ha az oltárnál vannak, pileit (sipkákat), azaz *cuphiaet* kell fejükön viselniök.” Ezenkívül *Pseudo-Alcuin*, miután a mózesi kultusz arany homloklemezéről beszélt, rövid, de világos szavakkal megjegyzi: A dísznek ezt a nemét Krisztus egyháza nem vette át.”²

¹ De exordiis et incrementis quarundam in ecclesia observatarum rerum c. 24 (*Migne CXIV. 952*). L. még Valafridus kortársának, *Ratramnus*nak nyilatkozatát (*Contra Graecos. oppos. l. 4. c. 5 [Migne CXXI. 323]*): Si radant barbam (sc. Romani vel Latini), comam tamen nec nutriunt, nec caput vel prophetantes vel orantes velant . . .

² De div. off. c. 38 (*Migne CI. 1239*). Hogy a mit *Pseudo-Alcuin* a görög egyház liturgikus fejrevalójáról mond, valóban úgy van-e, kérdésünkre nézve

Ennélfogva a *De divinis officiis* írója világosan és határozottan kimondja, hogy az ő idejében, vagyis tehát körülbelül a 10. században a római egyház semmiféle liturgikus fejrevalót nem használt, valamint hogy az általában ismeretlen volt nyugaton.

Igy azután megérthetjük, hogy miért nem említik a 9. és 10. század *Sacramentariumai* és *Pontificaléi* egy szóval sem a mitrát és általában valami liturgikus fejrevalót. Akárhány ily liturgikus könyvben természetesen ez nem lehet feltűnő, minthogy ezek az egyházi ruhákról általában nem beszélnek. De másképen áll a dolog pl. a 10. század második feléből származó corvayi *Sacramentariummal*,¹ mely a legapróbb részletekig leírja, hogy mint kell a püspöknek a szentmisére előkészülnie s micsoda

---

mellékes. O maga is csak így nyilatkozik: „mondják.“ A *De off. div.* írója minden esetre ismerte a római egyház szokását és általában a nyugatét.

¹ *Biblioth. nation. f. lat. 12052.* Korára nézve l. *Delisle Memoire sur les sacramentaires* p. 188. Ha a *Sacramentarium*, miután leírta, miféle ruhákba és hogyan kell felöltöztetni a püspököt, megjegyzi: *Cum omni quoque diligentia episcopus veneretur a suis. Eo autem rationabiliter flamineato accedat ordinatim omnis processio*, az egésznek az összefüggéséből és a később következő rubrikákból kitűnik, hogy a *flamineari* ezt jelenti: püspöki ruhákba felöltöztetni. Egészen ily értelmű a *Missa Illyrica* (*Martène* l. c. l. 1. c. 4. art. 12., ordo 4. l. 177) kifejezése: *postquam infulatus fuerit...*

liturgikus ruhákba öltöznie, azonban a mitráról vagy más püspöki fejdíszről mélyen hallgat.

A második évezred előtti emlékek sem ismernek püspöki liturgikus fejrevalót, és pedig nemesak akkor, mikor a püspököket magukban, hanem akkor sem, mikor a püspöki cselekvények végzése közben ábrázolják.¹ Sehol sincs

¹ Példaképen megemlíjük itt azokat az elefántesontfaragványokat, melyek a metzi Drogos Sacramentariumának tábláit díszítik és különböző liturgikus functiókon kívül a szentmisét ábrázolják (másolata *Kraus Kunst und Alterthum in Lothringen* 14. és 15. tábla, és *Trésor de numismatique et glyptique* [Paris, 1836], *Basreliefs* pl. XVIII. XIX.), továbbá u. a. Sacramentarium miniatűrjeit (képe *Cahier Nouveaux mélanges: Ivoires, Miniatures* p. 116. 117. 136), nemkülönben a frankfurti könyvtár elefántesonttábláit (k. *Kraus Geschichte der christl. Kunst* II. 18. és *Rohault de Fleury* l. c. I. pl. IX) és a párisi Louvreit (k. *Rohault de Fleury* l. c.), ezeken kívül szt. Ambrus képeit a milanói S. Ambrogio paliottoján (oltárruha; néhányat közöl *Rohault de Fleury* l. c. I. pl. VIII.), a roueni városi könyvtárban őrzött Pontificale Lanalatense egy miniatűrjét (templomszentelés), az amiensi múzeum elefántesontlemezeit, mely szt. Remig életéből vett jeleneteket ábrázol (k. *Rohault de Fleury* l. c. VII. pl. DLXVIII), Aethelwold Benedictionaléjának egy miniatűrjét (megáldás; k. *Gage Archaeologia* XXIV. pl. 32), és a már 11. századból eredő göttingai Sacramentarium rendkívül érdekes miniatűrjeit, melyek egész sorát ábrázolják a liturgikus működéseknek (k. *Zeitschrift für christl. Kunst* 1894. S. 64. ff.) stb. A milanói paliotto korára nézve l. *Braun Die priesterl. Gewänder* S. 66. Anm. 2. *Zimmermann*, a ki újból a 12. századba helyezi (Ober-

mitra, sehol az ornátusnak oly darabja, melyet a keresztény főpap fejdíszének lehetne tekinteni.

Azt, hogy a püspöki fejrevaló teljesen hiányzik az első évezredből származó emlékekről, nem magyarázza meg eléggé az a föltevés, hogy akkor a művészek nem szokták a püspököket fejdíszükkel ábrázolni. A püspököket, a mint 1000 után, épen úgy 1000 előtt is rendszerint liturgikus ruháikban ábrázolták: miért nem tehát liturgikus fejdíszükkel is, ha ilyent már abban az időben használtak? Nem azt kellene-e várnunk, hogy a művészek egy ily nevezetes ruhát,¹ mint a milyen a liturgikus fejdísz, bizonyosan alkalmaznak műveiken, ha az már akkor valóban meglett volna. Nem alaptalan az a föltevés, hogy a mitra, a mikor az *első írott tudó-*

---

italische Plastik S. 196), a felírásokból származó nehézségeket nem oszlatta el kielégítő módon. Valószínű, hogy ez az oltárruha mostani alakjában régebbi és újabb részekből áll.

¹ Némelyek talán hajlandók az első ezredév netáni liturgikus fejrevalóját kisebb jelentőségűnek tartani, mivel az áldozópapok és a püspökök közös ruhája volt (*Hefele*, Beiträge II. 227.), s ebből magyarázni meg, hogy miért nem jön elő a képműveken. De még így is feltűnő marad, hogy a papok egykori szent ruháikban ugyan, de mitra nélkül, vagy bármi is volt az a fejdísz, láthatók rajtuk. Ezenkívül nem való, hogy az áldozópapok 1000 előtt liturgikus fejrevalót használtak; erre nincs egyetlen egy példa, még a 12. században sem, a mint ezt következtetni lehet cremonai Sicardus világos szavaiból: Ceteri tamen sacerdotes, ut clerici, caput generaliter nullo contegunt ornamento, licet in festis alias sint toto corpore subornati (Mitræ, l. 2. c. 8. [*Migne*, CCXIII. 89.]). A biretum, melyet tágabb értelemben az áldozópapok és általában a papok sacralis fejrevalójának lehet venni, a későbbi középkorból származik.

sítások szólnak róla, abban az időtájban a *képműveken* is megjelenik, s mihelyt *általános használatban* lévőnek tűnik fel az *írott* források szerint, ugyanakkor *rendesen* megtaláljuk a *műemlékeken* is. Ha tehát 1000 előtt sehol, még az egyházi funetiók ábrázolásánál sem találkozzunk püspöki sacralis fejrevalóval, akkor ezt határozott bizonyítéknak vehetjük arra, hogy abban az időben még nem is volt használatban nyugaton

De nem hoznak-e fel az első évezredből egész sereg emléket, a melyeken már láthatunk mitrát vagy más főpapi fejdísz? De igen. Csakhogy mindez esetben vagy az ábrázolás hibás magyarázatáról, vagy az illető emlék téves keltezéséről van szó. Lássuk csak közelebbről!

Rohault de Fleury két mitraképet mutat be, melyek a Giancarlo Rossi lovag kincseihez — Rómában — tartozó és állítólag a 8. századból való két ezüst könyvtáblán vannak. Ezenkívül felhossa laoni Roricos pecsétjét 968-ból, melyen ez a püspök mitrát visel.¹ *Barraud*² hivatkozik Ciaconinak a pápákat ábrázoló képeire és a valenciennesi könyvtár kéziratának két miniatürjére, melyek szt. Amandot és szt. Vindiciánt ábrázolják, s melyeket ő ama négyszögű nimbus miatt, mely szt. Amand fejét körülveszi, a 7. századba helyez.

De Linas a mitrát három angol miniatürön törekszik felfedezni, melyek közül kettő szerinte a 8. és

---

¹ L. c. VIII. 114. 115 et pl. DCLIII. bis DCLIV. L. még *Barraud* Bullet. monumental 1866. p. 318. Roricos pecsétje csak egy képben maradt fenn *Mabillon-nál*, (De re diplomat. [Paris 1709] p. 451.). A lenyomatnak, melyről vették, nagyon foggyatékosnak kellett lennie.

² L. c. p. 121. 134. 313.

a harmadik a 10. századból való.¹ Az első állítólag a britt múzeum egyik kéziratában (London, Cottonian Libr. Claud. B. IV.), Aelfrik angolszász heptateuchusában látható és egy királyt ábrázol prelátusai között, a kik fejükön kúpalakú kalapot viselnek. De Linas ezt közelebbről úgy írja le, mint *maintenu par un bandeau frontal et recouvrant un voile, qui descend sur la nuque*. A második állítólag Pseudo-Caedmon Genezisének parafrázisában van (Oxford, Bodleian Libr. Junius n. 11.) és templomszentelést ábrázol. A szertartást végző püspök, de Linas szerint, a főkapu előtt áll, mögötte papok, s egészen a háttérben világiak hegyesen kiesúcsosodó fejrevalóval. A püspök fejét, mint de Linas állítja, headlinen, len takaró borítja. A csúcsos sipkákat viselő személyekben, úgy látszik, püspököket akarna gyanítani, a kik közvetetlenül nem vesznek részt a szentelésben, s ezért van fejükön pileus. A harmadik miniatűr szt. Dunstan képe volna. A kódex, a melyben található, egy angol Pontificale, a britt múzeumban van (Cottonian, Claudius A. III.). *Rock* azt hiszi, hogy Aethelwold († 984) Benedictionalájában akadt püspöki koronára.²

Mindezek a példák nem bizonyítanak. Rossi könyvtábla-lemezei modern hamisítványok.³ Roricos pecsétjéről is azt kell mondanunk, hogy nem valódi, föltéve, hogy a Mabillonnál látható kép, a melyről Rohault de Fleury az övét vette, a — sajnos! — elveszett eredetinek hű másolata. Mert az olyan mitra, a milyent a püspök amazon visel, csak e rubának fejlődése folyamán, vagyis

¹ Pontificalia de St. Louis d' Anjou, a Revue de l'art chrét.-ben 1861. 453. 297. l. *Bock*, Geschichte der liturg. Gewänder II. 156.

² The Church of our Fathers II. 93. *Bock* i. m. 194. l.

³ Értékére nézve l. *Grisar*, Zeitschrift für kath. Theologie (Innsbruck 1895.) S. 306. és *Grisar*, Ancora del preteso Tesoro (Roma 1896).

körülbelül két századdal később jött használatba.¹ Ciaconi „A pápák története“ című munkájában látható pápai arczképek a fantázia legmerészebb alkotásai. Hiszen rajtuk a 6. század pápái a renaissance nyírott kazuláiban vannak ábrázolva. Valóban csodálatos, hogy ezeket bizonyítékoknak akarják venni. A valenciennesi könyvtár: *Miracula S. Amandija* leghamarabb a 11. sz. utolsó negyedéből származik.² Még Rohault de Fleury is a 12. századba helyezi.

A két angolszász képet, melyeket de Linas a 8.

---

¹ Valter laoni püspök (1152—1174) a pecséteken és pénzeken még oldalt szarvazott mitrát visel (képe *Rohault de Fleury* I. c. VII. pl. DXCI. et VIII. pl. DCLX.), míg Roricosnak elül-hátul meredeken kicsúcsosodó mitrája van. Az okmányok (közli *Mabillon* I. c.) aláírásának valódisága sem látszik minden kétségen kívül állónak. *Rohault de Fleury* is azt hiszi, hogy a milanói S. Ambrogióban levő szt. Fauszta (szt. Szatirus) kápolnájának mozaikján, mely szent Viktort ábrázolja mellképben, példát talált a sacralis fejdíszre: Saint Victor est en costume ecclésiastique et pourvu d' un diadème gemmé sur le front (I. c. VIII. 114). Sőt ezt a képet monument important des anciennes coiffures sacerdotales-nak mondja. De ha egy pillantást vetünk a képre *Garuccinál*, *Storia* tav. 235., eléggé meggyőződhetünk arról, hogy az állítólagos ancienne coiffure sacerdotale-nak egy liturgikus fejdíszhez épen annyi köze van, mint szt. Viktor ruházatának a costume ecclésiastique-hez. Még különösebb, hogy Rohault de Fleury egyidejűleg hivatkozik a capuai S. Prisco mozaikjára is (*Garucci*, I. c. Tav. 254), a melyen hasonló koronák volnának láthatók, noha ebből neki kellett volna belátnia először, hogy szt. Viktor koronájáról alkotott véleménye téves.

² M. G. SS. XI. 413.

századba tesz, körülbelül 250 évvel előbből keltezi.¹ Ezenfelül közülük a *második* nem Pseudo-Caedmon parafrázisában van, hanem a Pontificale Lanalatensében, mely a roueni könyvtár tulajdona; magunk is megnéztük, le is másoltuk. Az sem való, hogy a rajta látható püspök, a ki a templomszentelést végzi, infulát hord; inkább nincs sem fejrevalója, sem másféle fejdísz. Talán a püspöknek nagyon kidomborított hajkoronája vagy az eredetinek nem pontos másolata adott alkalmat a tévedésre. A csúcsos fejrevalóban hátulálló s a papoktól majdnem eltakart személyek — csuklyás barátok. A *de Linastól* említett képek *elseje* nem királyt ábrázol prelátsuai között, hanem *Fárao az kíséretével együtt, mikor épen felakasztatja a péket*² (I. Móz. 40, 20.). A prelátsusoknak gondolt alakok csúcsos sipkái előfordulnak újra a kódex több más miniatürjén is, pl. fol. 80^a két egyiptomi alakon, a kik egy zsidót ütlegelnek (II. Móz. 5. 14.). A *harmadik* miniatür³ nem a 10. századból való, hanem a dalmatika alakjáról és a keret díszítéseiről ítélve, leghamarabb a 11.-ből. Nem is szt. Dunstant ábrázolja, hanem N. szt. Gergelyt, kedvelt typicus módon, galambbal a füle mellett. Úgy

¹ *Westwood*, Palaeographia sacra pictorial, Anglo-saxon books p. 9. 12.

² A Cotton. Claud. B. 4. fol. 59 a. található képről a tudósítást P. Thurston Herbert S. J. barátságos fáradozásainak köszönjük, a ki egy második pontra nézve is kész örömmel bocsátotta rendelkezésünkre tudományát. Helyesen mondja *Westwood* Facsimiles of Miniatures (London 1868), az ú. n. szt. Dunstan Pontificalejához (Claud. A. 3.) írt megjegyzésében (p. 126.): In earlier drawings bishops are represented without any head-covering.

³ *Westwood*, ibid. p. 125. and pl. 50. Képe *Marriott*-nál is Vestiar. christ. pl. 44.

látszik, hogy arra a véleményre, mintha a képen szt. Dunstan volna lefestve, a felírás: „Dunstani Archiepiscopi“ nyújtott alapot, a mi azonban határozottan későbbi kéztől származik.

Annak a diadémnak, mely Aethelwold Benedictionaléjának egyik miniatürjén fordul elő,¹ semmi köze sines a püspök fejdíszéhez. A miniatür szt. Benedeket mutatja, a mint egyik kezében ágas koronát tart, fejét pedig kör veszi körül. A miniatör, a szentnek egyik lelki fia, nyilván a nagy rendalapítót akarta lerajzolni és ezért adta kezébe a koronát és vette körül fejét diadémmal. Hogy a festőnek csakugyan ez volt a törekvése, a legvilágosabban kitűnik a Benedictionale egy másik képéből, a chorus confessorumból.² Ezen szt. Benedek a kép közepén N. szt. Gergely és szt. Kuthbert között áll, püspöki ruhákban, *sőt palliummal*. Ágas koronát visel, mint a többi hitvalló, a kik őt körülveszik. De az övé hasonlíthatatlanul drágább, mint N. szt. Gergelyé, szt. Kuthberté és társaié. Mily kevésbé lehet a nyugati szerzetesek pátriárkájának fejkörét sacralis fejdísznek venni, világosan mutatja szt. Swithun képe és egy miniatür, mely azt a jelenetet ábrázolja, mikor a püspök (maga Aethelwold?) áldást ad.³ Mindkettőn hiányzik mindennemű fejdísz. Azok az ágas koronák is, melyeket a chorus confessorum képén szt. Gergely, szt. Benedek és a többi hitvalló visel, nem a püspöki ornátus darabját jelentik, hanem az égi koronát. Mert ugyanez a fejdísz van a chorus virginum két pompás képén látható szűzek fején is.

Ezenkívül annak bebizonyítására, hogy már 1000 év előtt jóval volt püspöki fejrevaló,

¹ Gage, l. c. XXIV. (1832), pl. 30.

² Ibid. pl. 3.

³ Gage, l. c. pl. 29. 32. A 24. képen Krisztus épen oly fejkört visel, milyent szt. Benedek (pl. 30).

hivatkoznak különböző, még most is meglévő mitrákra vagy mitramaradékokra, melyek állítólag az első évezredből, sőt részben nagyon korai időből származnak. Tehát ezekkel is foglalkoznunk kell.

Szt. Exuperius († kb. 415) egy mitráját a toulousei St.-Serninben őrzik. De ha egy pillantást vetünk arra a képre, melyet róla de Linas ád,¹ meggyőződünk, hogy az nem régibb a 12. század második felénél. Szt. Gildas († 512) egy mitrája Bretagneban, Saint-Gildas-de-Ruisben van.² Mint kiállítása és alakja határozottan mutatja, a 14. századnál előbb nem készíthették. A római S. Martino ai Montiban is mutatnak egy mitradarabot, melyről azt mondják, hogy I. Szilveszter pápáé volt. De alakja- és mivoltjából ítélve kétségkívül nem a 4., hanem legfeljebb a 13. század munkája.³ Állítólagos 8. sz.-beli mitramaradványokat találni Giancarlo de Rossi lovagnak az utóbbi időben szomorú nevezetességre vergődött ezüst-

---

¹ Bullet. monument. 1861. p. 505.

² Képét l. *Cahier Mélanges: Décoration d'église* p. 14.

³ Angelus Rocca kardinális rajzoltatta le először (*Migne* LXXV. 477); ettől kezdve gyakori vita tárgya lett. Már *Bona* (Rer. liturg. l. I. c. 24. §. 14) nem mer valódisága mellett határozottan nyilatkozni. Korára vonatkozólag l. *Bock* i. m. II. 157. és *Rohault de Fleury* l. c. VIII. 127. Jó képmása látható *Rohault de Fleury*nél l. c. pl. DCLIX. *Barraud* szerint egykor a velayi Notre-Dame-du-Puyben is őriztek egy mitrát (Bullet. monument. 1866. p. 130), melyről azt tartották, hogy Ároné volt. Könnyen belátható, hogy az ilyen ereklyéknél a netáni hagyomány iránt való minden tisztelet mellett is helyet kell adni a szakkritikának, ha ilyen ruha képezi a történelmi kutatás alapját.

kincse között is.¹ De ezek is épen olyan hamisítványok, mint az előbb említett könyvtábla.

Végre Sala idejében, a ki Bona liturgikájához írt kommentárjában szintén a mellett száll síkra, hogy már az első évezredben használták a püspöki fejrevalót, — volt Valenciában egy mitra, melyet szt. Ágostonénak mondtak, és volt Bolognában egy másik, melyről azt állították, hogy az szt. Izidoré, a ki N. szt. Gergely idejében Sziciliában püspök volt.² Az előbbi Sala leírása szerint meglehetősen magas, hegyes, fehér selyemből készült, kék selyem és arany szegélylyel, az utóbbinak szintén ilyen volt az anyaga, de különben arannyal és gyöngyökkel volt díszítve. Vajjon megvan-e még ez a két mitra, mi nem tudjuk. Az a leírás, melyet róluk Sala ad, azt mutatja, hogy csak a 13. század készítményei. Nevezetes, hogy Bona kommentátora maga is kérdésesnek tekinti a két mitra eredetét, jöllehet a püspöki fejdísz magas korát melegen védelmezi.³

¹ *Rohault de Fleury* l. c. VII. 114.

² *Bona* l. c. l. 1. c. 24. §. 14. nota 5; I. 254. Cf. *Moroni* Dizion. XLVI. 262. *Bock* szerint (i. m. II. 158) szt. Ágostonnak Páviában is volna egy mitrája. De ez is tévedés. Az emlék nem a szent mitráját rejtí magában, hanem annak a selyem velumnak a maradványait, melylyel hajdan a szent püspök csontjait tartalmazó ólomszekrény be volt borítva. L. az ereklyéknek 1695-iki feltalálásáról szóló tudósítást és a később megejtett vizsgálatot az AA. SS. 28. Aug. VI. 372. et 374: Velum sericum lineolis rubris distinctum primo se obtulit . . . subque eodem velo beati Augustini ossa in capsula ex plumbo. A velumból tehát lassankint mitra lett.

³ *Bona* l. c. An autem hae mitrae episcopales vere eorum sint, quorum dicuntur, alii judicent. Izidor mitrájára nézve l. még *Gavanti* Thesaurus ad rubr. general. pars 2. tit. 1. n. 6; I. 177. Sithiu kolostorban,

Igy tehát a mint nem lehet a képművekre hivatkozni abból a célból, hogy a mitrának vagy általában egy püspöki fejdísznek korai használatát be lehessen igazolni, épen úgy az első évezredből állítólag származó mitrák sem bírnak arra nézve semmi fontossággal. De hogyan áll a dolog azzal a számos írásos bizonyítékkal, melyeknek be kellene győzniök, hogy már sokkal a második évezred előtt használtak mitrát vagy más sacralis fejrevalót? Nyilvánvaló, hogy

St.-Omer mellett, őrizték hajdan yperni Joannes Longus szerint szt. Folcuin terouannei püspöknek († 855) más egyházi ruháin kívül mitráját is (*Martène*, Thesaur. nov. anecd. III. 516.). Minthogy azonban Galliában a 9. században liturgikus fejrevalót nem használtak, világos, hogy későbbi tévedéssel van dolgunk. Maga Rohault de Fleury is, a ki pedig a püspöki fejdísznek 1000 előtti használata mellett harezol, bizonytalannak tartja, hogy vajjon Folcuiné-e? Figyelemreméltó, hogy az első évezredből való kincstári lajstromokban tudomásunk szerint sehol sincs említés püspöki fejdíszről. Ebben a tekintetben különösen feltűnő elnei Riculf († 915) végrendelete. Ebben előfordulnak a caligae és sandalia, amictus, albae, zonae, stola, manipuli, casulae episcopales, egy annulus, vuanti (kesztyű), dalmaticae, röviden a püspöki ornátus minden darabja, kivéve a mitrát. A 831-ből eredő st.-riquieri leltár beszél ugyan capellum auro paratum és capellum de pallio-ról, ez alatt azonban csuklyát kell érteni, melyet capellumnak is neveztek (*Ducange* l. c. II. 123) és valamivel díszítették is. (L. pl. Le miniature nei codici Cassin. [Monte Cassino 1887] saec. X. XI.). A mitrát sohasem neveztek capellus (capellum)-nak.

csak úgy egyszerűen nem térhetünk fölöttük napirendre. Lássuk tehát, mivel hozakodnak elő.

Ammianus Marcellinus beszéli, hogy Firmus, a főnök, hogy közte és Theodosius római vezér között a béke helyreálljon, miként meghagyták neki, haladéktalanul visszaadta Iconium városát, a hadi jelvényeket, egy corona sacerdotalist s minden mást, mit zsákmányul ejtett.¹ Ez a corona sacerdotalis — mondják — nem más, mint a püspöki fejdísz; sőt Hefele megjegyzi: „Ez alatt a papi korona alatt világosan annak a püspöknek az infulája értetődik, a kit a pogány afrikaiak (*Ammian. lib. 28, 6.* szerint) Leptis és Ona vidékén röviddel az előtt megöltek.“ De hogy ez a corona sacerdotalis itt püspöki fejdísz, sőt mi több, liturgikus díszruhát jelent, egy cseppet sem biztos. Nem valami nagyon valószínű ugyan, hogy pogány pap ornátusának egy darabja legyen,² de miért ne lehetne afféle drága korona, a minőket díszül vagy függő gyertyatartó gyanánt szoktak az oltár fölé akasztani? Nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy Ammianus pogány volt s így kevésbbé járatos az egyházi dolgokban. Hogy pedig a corona sacerdotalis Rusticianus püspöké volt, nemcsak hogy nem világos, hanem csak pusztá gyanítás. Sőt az is nagyon bizonytalan, vajjon Rusticianus sacerdotalis, a ki a decuriók sorába tartozott, egyáltalán volt-e püspök vagy csak keresztény pap is.

¹ *Ammiani Marcellini Rerum gest. l. 29. c. 5.*

² Igy *Marriott Vestiarium christ. 190; Menard* a Gergely-féle Sacramentariumhoz írt 947. jegyzetében (*Migne LXXVIII. 544*) stb. Mivel Firmus az antistites ritus christiani-t mint közvetítőket küldi Theodosiushoz, önként kínálgatik a föltevés, hogy a corona sacerdotalis a keresztényektől elrabolt valamely dolog.

Ennodius milanói püspököket énekel meg. Szt. Ambrúsról a többi között ezeket mondja:

Serta redimitus gestabat lucida fronte.

Tehát, mondja a következtetés, a szent már püspöki fejdísz viselt. Mindenesetre, ha a szavakat betűszerinti értelemben kellene vennünk. Ámde ha egy kissé megfigyeljük az összefüggést, mindjárt kitűnik, hogy ezt a verssort és a többit is képletesen kell értenünk, és a sarta azt a dicsőségkoszorút jelenti, melyet az ékesszólás font a nagy püspök halántékai körül.¹

De leríni szt. Vincze az ő Commonitoriumában mégis csak valódi papi koronáról beszél?² Csakugyan szól sacerdotum coronae-ről; de az egész fogalmazás

¹ Carm. l. 2. n. 77. (*Migne* LXIII. 348):

Roscida regifico cui (Ambrosio) fulsit murice lingua

Vere suo pingens germina quae voluit.

Serta redimitus gestabat lucida fronte

Distinctum gemmis ore parabat opus . . .

Succinctus gladiis, clypei de pondere tutus

Pectore claudebat textilibus chalybis.

Ensis habet vires vitiorum sector et hostis

Vipera non tangit squamea terga viri.

Ha a sarta szót betűszerinti értelemben vennők, akkor a többivel is így kellene tennünk és szt. Ambrust paizsba és páncélba öltöztetnünk, oldalára kardot kötnünk.

² Commonit. l. n. 5. (*Migne* L. 644): Nam quis ille tam demens est, qui eos non adsequi evaleat . . . quos a defensione fidei maiorum nulla vis depulit, . . . quos Dominus tanto munere dignos iudicavit, ut *per eos prostratas restauraret ecclesias, extinctos spiritales populos vivificaret, deiectas sacerdotum coronas reponeret et nefarias illas novellas impietatis non litteras, sed lituras infuso coelitus episcopis fidelium lacrymarum fonte deleret.*

azt mutatja, hogy a lerini szerzetesnek szavai csak metaphoricus értelemben vehetők, s hogy nem mást jelentenek, mint „papi tekintélyt,“ „papi méltóságot.“

Szt. Jeromos,¹ szt. Ágoston,² N. szt. Leo³ és mások, — folytatják tovább, — a püspökökhöz intézett megszólításban ismételten használják a corona szót. Tehát, — következtetik, — a püspökök az ő idejükben valóságos koronákat viseltek és „ezeket a legtöbbnyire aranyból készült koronákat már akkor a püspöki méltóság kiváló és lényeges ismertető jeleinek tartották.“⁴

Honnan eredt a corona címzés, mely körülbelül a mi „Méltóságos Püspök,“ „Főtisztelendő Úr“ megszólításunknak felel meg, nem egyformán magyarázzák.⁵ Azt felvennünk, hogy eredetét koronának köszöni, melyet a püspökök, mint őket megillető dísz viseltek, nincs semmi alap és még kevesebb kényszerítő ok. Ha a püspöki méltóság az áldozópapság teljessége és koronája, akkor elég jól megmagyarázható, hogy mint jöttek arra rá, hogy a püspököket corona vestra és más efféle névvel szólítsák meg.

Ennek a beszédmódnak alapja a Szentírás nyelvhasználatára lehetett, a melyben a corona szó gyakran jelent képletesen dísz, tiszteletet, kitüntetést.⁶

¹ Ep. ad Aug. 142. (*Migne* XXII. 1180).

² Ep. ad Proculian. 33. (*Migne* XXXIII. 131).

³ *Kraus* Realencyklopädie II. 902. és különösen *Ducange* Glossar. sub corona II. 573.

⁴ *Bock* i. m. II. 151.

⁵ L. de Waal *Krausnál* i. m. II. 902.

⁶ Példab. 12, 4; 14, 24; 16, 31; 17, 6. — Sír. 1, 11; 1, 22; 25, 8. — Iz. 25, 5; 62, 3. — 1. Thess. 2, 19. — 2. Tim. 4, 8. — Filem. 4, 1. — Jak. 1, 12. — 1. Pét 5, 4. — Titk. j. 3, 11. — Zsid. 2, 7. 9.

Átvitt értelemben „püspöki méltóságról“ Amalarius és Valafridus kortársa, orléansi Jónás († 843) is használja a corona sacerdotalis kifejezést, mikor turini Claudiuszt összehasonlítja az ittas Silenusszal, a kinek korsója darabokra tört és koszorúja a földre esett.¹ Itt a corona alatt liturgikus fejdísz érteni nem lehet, mert az előbb felsorolt bizonyítékok szerint Jónás idejében efféle kétségtelenül nem használtak. Az orléansi püspök tehát az ő összehasonlításával nem azt akarja mondani, hogy Claudius az ő egyháziatlan prédikációi és íratai által valódi koronát dobott le fejéről, hanem csak azt, hogy püspöki méltóságához és magas állásához méltatlanul viselkedett és cselekedett, mintha püspöki méltóságát messze dobta volna magától.

De, mondják tovább, legalább Mabillon 2. római ordójában² és Amalarius Eclogáiban³ kétségtelenül szó van püspöki sacralis koronáról. „Ha a diakonus, mondja az ordo és hasonlóképen Amalarius, éneкли: *Sequentia sancti Evangelii secundum Lucam* (Marcum etc.), homlokát és mellét a kereszt jelével jelöli meg. Ugyanígy tesz a püspök és az egész nép. Ezután az evangéliumra figyelnek. De botjaikat is leteszik mindnyájan kezeikből, sem koronát, sem más fejrevalót nem tartanak ekkor fejükön.“ Itt tehát határozottan valóságos koronáról van szó. Kétségtelenül. Csupán csak abban az állításban van hiba, hogy a 2. ordo és Amalarius oly egyházi fejdíszről beszél, melyet a püspököknek kell istentisztelet alkalmával viselnie. A corona és az operimentum capitist illető megjegyzés inkább a szt. áldozaton jelenlevő hívekre vonatkozik. Ezeknek kell evangéliumkor az Isten szava iránt való tisztelethől botjaikat, a melyekre a templomban

¹ De cultu imag. (*Migne* CVI. 364).

² Ordo 2. n. 8. (*Migne* LXXVIII. 972.).

³ *Migne* CV. 1322.

támaszkodni szoktak,¹ hogy nagyon el ne fáradjanak, letenniök, azaz egyenesen állniök, s egészen hajadon fővel lenniök még akkor is, ha mint fejedelmi személyek, koronát viselnének Ezt mondja, és nem mást, a 2. ordo és Amalarius. Az utóbbinál különösen azért kétségtelen ez, mert ő az előbb mondottak szerint liturgikus fejrevalót nem ismer, miért is Eclogáiban csak a világiak coronájáról és általában capitis ornamentumáról beszélhet.

Annak lebizonyítására, hogy Angolországban már a 6., 7. és 8. században használtak püspöki fejdíszet, felhosszák a Vita S. Samsonist, durhami Regináld tudósítását szt. Kutbert sírjának felnyitásáról és a Vita S. Birinit.²

Szt. Sámson életrajza, mely a Bollandisták szerint a szent korához közelálló író munkájának látszik,

¹ *Amalar.* De off. eccl. l. 3. c. 18. (*Migne* CV. 1126.). *Hildeberty Cenom.* De myst. missae (*Migne* CLXXI. 1178.) V. ö. *Kraus* i. m. I. 106.

² *Bock* (i. m. II. 154.) hivatkozik Ven. *Beda* munkájára De tabernaculo l. 3. c. 8. (*Migne* XCI. 482.). Legyen elég megjegyezni, hogy a kérdéses helyen nem a püspöki fejrevalóról, hanem *csak a zsidó áldozópapok süvegéről* van szó. Sőt inkább Beda nyilatkozatából az tűnik ki, hogy ő még semmiféle újszövetségi püspöki fejdíszet nem ismert: Verum sive byssinae, seu fuerint aureae coronulae, cum constet, eas factas esse cum mitris, dicamus breviter de figuris (misztikus jelentés). Mitras cum coronulis habent sacerdotes ex bysso, qui sic visum . . . in venustate castimoniae custodiunt, ut pro eadem custodia se coronam vitae . . . accipere sperent . . . Nam qui sic continentiae vel bonis operibus studet, ut pro his aeterna praemia retributionis quaerere negligit, mitram quidem byssinam habere videtur in capite, sed coronam non habet.

beszéli, hogy egyszer szt. Sámson álmodott. Álmában három fényes, nagyon drága selyemruhákba öltözött és arany diadémekkel ékesített püspök jelent meg neki, a kik őt a templomba vezették. Arra az alázatos kérdése, hogy kik ők?, azt felelték, hogy Péter, János és Jakab apostolok, s Isten azért küldötte őket, hogy Sámson püspökké szenteljék. Miután a templomba érkeztek, el is végezték a felszentelést; Sámson pedig mikor felébredt, bensejében úgy érezte, hogy már püspökké lett¹ Ez az elbeszélés semmi jelentőséggel nem bír. Nehéz benne elválasztani az igazat a legendától.² Azonkívül csak álmoképről van itt szó. Főképen pedig nem világos, hogy azok a diadémek, melyek az apostolokat ékesítették, a püspöki méltóságnak vagy pedig a szentségnek és égi dicsőségnek a jelei voltak-e?

Durhami Regináld (ca 1170) tudósít, hogy mikor szt. Kutbert testét 1104. kiemelték sírjából, ennek homlokán aranylemezt találtak, mely sok, habár nagyon

¹ Act. SS. 28. Jul. VI. 583.

² Szt. Sámsonnak sok életrajza van, de a melyekben sok a legendás dolog. A Bollandisták azt, melyet Actajukba lenyomattak, valamennyi között a legjobbnak tartják, de egyben megjegyzik (l. c. 572. D.): *Fateor dolendum maxime, in tam foecunda et abundanti rerum praeclarissimarum messe aptam falcem non suppetiisse, quae omnia accurate demessa colligeret, disponeret et ordinaret.* A szentelésre vonatkozólag mondják (l. c. 569 A.): *Quam miranda stupendaque in ea ordinatione acciderint . . . ex actis hoc loco praeter modum prodigiosis facile intelleges.* A Vita S. Eucharitii-ban c. 6. n. 23. Eucharitius- és Valeriusnak koronája, a kik szt. Maternusnak álmában püspöki ruhákba öltözve megjelentek, az összefüggés szerint az égi koronát jelenti. (l. c. 29. Jan. III. 537.).

apró, különböző fajú drágakővel volt mintegy telehintve.¹ A bíbor sudarium alatt, melylyel a szent feje be volt takarva, egy mitrát is találtak. Ezek az adatok nem biztosak. A püspök egyik kortársától, egy lindisfarnei szerzetestől származó Vita beszél ugyan a sudariumról, melylyel a sírnak a halál után 11 évvel később történt első felnyitása alkalmával a szentnek fejét befödve találták, de a homlokékeségről és a mitráról semmit sem szól.² Épen ily kevésbé tud valamit az aranylemezről vagy a mitráról a 12. század közepe körüli időből eredő s az 1104-ben foganatosított translatióról szóló tudósítás, jöllehet egészen behatóan elmondja a koporsó felnyitása alkalmával szerzett tapasztalatokat.³ Szent

---

¹ *Stevenson* Reginald. Dunelm. De admir. B. Cuthberti virt. c. 41. (Newcastle 1835. p. 86. 87.). Különös, hogy csak a *homlokdíszre* hivatkoznak, mely szt. Kutbert fejét ékesíté, és nem a mitrára, a melyről pedig egy-két sorral előbb van szó. Miért? Vajjon nem mertek?

² L. 4. n. 13. 14. (AA. SS. 20. Mart. III. 123).

³ C. I. n. 8. (ibid. 139). Egyéb pontban is elűt ez a tudósítás Regináld adataitól, minélfogva úgy látszik, hogy ez utóbbiak csak bővítések. Mily kevésbé megbízható a durhami szerzetes előadása, többek között abból is kitűnik, hogy ő szt. Kutbertet püspöki szandálakkal ruházza fel, holott az egykori Vita határozottan mondja, hogy a cipőket a holttest első felemelése alkalmával a koporsóból kivették. (AA. SS. I. c. 123). A szent teste több viszontagságon ment keresztül. Lindisfarneban temették el, halála után 11 év múlva sírjából kiemelték először, a mikor a kazulát és a cipőket kivették a koporsóból. Ez után körülbelül még egy századig békésen nyugodott a szigeten. De mikor Lindisfarne elpusztított, és a szerzetesek kényte-

Kutbertnek főpapi öltözete, melyről Regináld szemlélhető képet ad, a XII. század püspöki ruházata. Különösen kitűnik ez a dalmatikának és a püspöki czipőknek a leírásából. A melyeket Regináld leír, azok az ő korának szandáljai és dalmatikája, nem pedig a VII. századból valók. A durhami szerzetes nem volt szemtanúja a szent test felemelésének; maga is mondja, hogy a mit közöl, csak második kézből kapta. Ő a legjobb hiszemmel és telve szent lelkesedéssel beszéli el, a miket szent. Kutbertről hallott. De nem egyszerű tudósítás az övé, hanem a szent test kiemelésének történetét legendaszerűen kibővíti és feldíszíti, a mely eljárás magyarázatát a nagy szentnek a XII. század három első negyedében nagyon növekvő tiszteletében találja.¹

lenek voltak onnan menekülni, magukkal vitték a koporsót is oda, a hol menedékhelyet kerestek, míg végre a 10. század vége felé Durhamban állandó nyugvóhelyet talált. Hogy a koporsót vándorlásai alatt felnyitották, mutatják azok az ereklyék, melyeket a felnyitáskor 1104. benne találtak (Historica narrat. c. 1. n. 6. [AA. SS. I. c. 138]). De azt is határozottan kimutatták, hogy azokat a szent esontokat úgy tették szent. Kutbert teste mellé, tehát a koporsót fel kellett nyitni (Hist. transl. c. 4. n. 23. [AA. SS. I. c. 132]).

¹ De admir. B. Cuthb. virt. c. 40. (p. 84). Űgy akarja a szent test felemelését elmondani, a mint a maturioribus ecclesiae hallotta. Hi (az ő forrásai) illos... viderant, audierant, qui Beati Cuthberti corpus manibus contrectabant... Qui suis auditoribus magnalia retulere et quaedam etiam eis secreta planius detexere, quae omnia tamen noluerunt scriptis inserere. Nos vero ea describere duximus dulces habentes, nosse perfectius ea, quae non vidimus, ac posteris nota facere ea, quae quibusdam incerta fore cognoscimus.

Szt. Birinus († 650) Vitája beszéli, hogy mikor a 12. század vége vagy a 13. század eleje körül a szent testét Dorchesterben sírjából kiemelték, a koporsóban a püspök holttestét teljesen épnek és cum duplici stola et infula rubra e panno serico atque cum cruce e metallo confecta, pectori ejus imposita találták.¹ Ennélfogva — így következtettek — Angolországban már a 7. században kellett püspöki mitrának (infula) lennie. Valóban, föltéve először, hogy a test csakugyan szt. Birinus holtteste volt, és másodszor, hogy az infula alatt mitrát kell értenünk. De az első nagyon valószínűtlen, mert a szent holtteste a 12. század végén aligha volt már Dorchesterben.² A mi pedig a második pontot illeti, a koporsó-

¹ *Surius Vitae* prob. 3. Dec. XII. 122.

² *Beda* Egyháztörténelme szerint (l. c. c. 7 [*Migne* XCV. 126]) szt. Birinus tényleg Dorchesterben temetettetett el, de utóda Hedda (Headda) később Winchesterbe vitette át a holttestet, a hol szt. Péter és Pál apostolok templomában tették sírba. Az átvitel körülbelül 678 – 683-ban történt (*Gams Series episc.* 198), mikor Hedda székhelyét Dorchesterből Wintoniába (Winchester) helyezte át, vagyis tehát körülbelül 25 évvel Birinus halála után és körülbelül 50 évvel Beda elhúnyta előtt. Malmesburyi Vilmos is megemlíti, hogy Hedda átvitette Birinus püspök holttestét, és hozzáteszi: patronus civitatis post Deum habetur (*Gest. Pont. angl.* l. 1., de *episc. occid.* [*Migne* CLXXIX. 1523]). A 13. század kezdetén szenvedélyes vita támadt a szent teste fölött a dorchesteri kanonokok és a winchesteri szerzetesek között, melynek hullámai Rómáig eljutottak. Az előbbieket azt állították, hogy nem Birinusnak, hanem 10. utódának, Bertinus püspöknek ereklyéit vitték át Winchesterbe. Ámde Hedda kétségtávol tudta, hogy előde, a ki 25 évvel előbb halt meg, hol nyugodott, mikor ő átvitette és székét elfog-

nak 1224-ben, István canterburyi érsek jelenlétében történt második felnyitásáról szóló tudósítás azt bizonyítja, hogy az infula nem volt más, mint egy zacskó. A koporsóban, olvassuk benne, a csontokon kívül egy gyűrű, mellén ólomkereszt, kis kehely, *particulae vestimentorum ejus és duae stolae*, sed non *integrae* volt. *Inventa est*, mondja tovább az értesítés, etiam *crumena quaedam serica super pectus ejus itemque pera ex una parte auro contexta*. Egyébként figyelembe veendő az is, hogy az infula szó alatt Angolországban a 13. században sohasem értették kizárólag a mitrát. Mert, mint garlandiai János Glossariumából kitűnik, abban az időben ott infulának nevezték a kazulát is.¹

Továbbá, hogy már az első évezredben használtak püspöki fejdíszet, bizonyítanak azok a különböző helyek, a hol infula pontificalis- vagy sacerdotalisról van szó. Így szt. Willibald Hodoeporieumában ezt olvassuk róla: *summae sacerdotalisque infulae praelatus*, és szt. Wunibaldról: *sacerdotali praelatus infula*.² Szt. Burchard Vitájában Zakariás pápa *summus pontifex*, *summi pontificatus infulae non incongruusnak* neveztetik, s itt találjuk szt. Bonifác nyilatkozatát, hogy ő Burchardot pontificali infula *dignum* tartja.³ A Liber Pontificalisban, a Vita Valentini feljegyezte a nép felkiáltását: *Valentinum sancti pontificatus infula decorandum*;⁴ abban

---

lalta. Ezenkívül szt. Birinus *tizedik* utóda nem Bertinus nevű volt. Hedda is, a ki Birinus után a *negyedik* püspök volt (*Gams* l. c.), nehezen vihette volna át Birinus *tizedik* utódának testét Winchesterbe.

¹ *Braun* i. m. S. 129.

² *AA. SS.* 7. Julii II. 501.

³ *Ibid.* 14. Oct. VI. 574. A. C. A Vita 984 előtt íratott, míg a Hodoeporieum 800 körül.

⁴ *Duchesne* L. P. II. 72.

a felszentelési bizonyítványban pedig, melyet toursi Herard 866. a rennesi Electrannus felszenteléséről kiállított, a következőket olvassuk: *Haec ergo aliaque ad institutionem et informationem fidelis viri . . . Electranni die praefixo verbo pariter et stylo promulgantes, pontificali eum infula adornantes, sacra quoque benedictione more sanctae ecclesiae ditantes, anulo quoque et baculo decorantes, sanctae Redonensis (Rennes) ecclesiae pontificali eum ordine praefecimus.*¹

Mindennek daczára mégis azt kell mondanunk, hogy sem az említett, sem a hasonló helyeken nem lehet infula alatt fejdíszot érteni. Ezt a szót a keresztény írók többszörös értelemben használják. Képletesen jelenti náluk a pápai tisztelet, a püspöki vagy a papi méltóságot, azután a főpapi vagy a presbyteri ruházatot, sőt a papság ruházatát is, és végre egyes ruhadarabokat, mint a palliumot és, nevezetesen később, a kazulát.²

¹ *Baluzius* Capit. reg. Franc. II. (Paris, 1677), p. 621.

² *Braun* i. m. 129. és 125. l. Az ott idézett helyekhez még a következőket adjuk: *Vita Hadriani II.* (*Duchesne* l. c. II. 174): apostolicis infulis missas celebrare; *Flodoard.* († 966) *Hist. eccl. Rhem.* l. 4. c. 48. (*Migne* CXXXV. 322): conspiciensque videt corpus integrum sacerdotalibus infulis redimitum; *Vita Ludov. Pii* (*Migne* CIV. 944): Jámbor Lajos főkaplánját Hildebaldot, Theodulf orléansi és János arleszi püspököt *aliorumque ministrorum ecclesiae copiam infulis indutos sacerdotalibus* a hozzá jövő István pápa elé küldi; *Odilo* De transl. S. Sebast. et Gregor. c. 23. (*Migne* CXXXII. 598): religiosa monachorum concio, ecclesiasticis infulis redimita . . . : *Greg. Turon.* De gloria martyr. l. 1. c. 58. (*Migne* LXXI. 758): Martyr Eugenius, sacerdotalis infulae maximum decus; *Hist.*

Hogy azonban sacralis fejrevaló értelemben is előfordult volna az infula, erre bizonyosság körülbelül 1100-ig nincs.¹ Az idézett négy első helyen ez a szó „pápai, püspöki, vagy papi méltóságot,” Herard felszentelési bizonyítványában pedig a főpapi ruházatot jelenti. Hogy ez utóbbiban az infula alatt semmiféle püspöki fejdísz nem lehet érteni, eléggé kitűnik abból

---

translat. S. Cuthberti c. 1. (AA. SS. 20. Mart. III. 127): Cuthbertus pontificaliter infulatus v. ö. c. 6. (ibid. 134): Cuthbertus episcopalibus vestimentis sollemniter indutus; Vita B. Wolphelmi abb. Brunwiller n. 18. (*Migne* CLIV. 419): episcopalibus infulis decenter ornatum; *Petri Dam. Epist.* l. 1. n. 8. ad Nicol. II. (*Migne* CXLIV. 212): Si ergo summi illi pontifices, Aaron videlicet et Cyrillus, post amissionem vestium perdiderunt etiam consequenter *sacerdotalium infulas dignitatum*, quid mihi parvulo et indigno datur intellegi, nisi quia dum ornamentis sacerdotalibus exuor, *sacerdotali procul dubio dignitate* deponor. Nagyon figyelemreméltó a benedictio imája is: Et qui me infula pontificale dignatus est sublimare . . ., a felszentelés miséjéből egy salzburgi Pontificaléban (c. 1100) *Martène* l. c. l. 1. c. 8. art. 11. ordo 8; II. 54., mert a megelőző felszentelési ordo szandált, dalmatikát, botot, gyűrűt és a püspöki ornátus egyéb darabjait, még a kesztyűket is megemlíti, de mitráról vagy más fejdíszről semmit sem tud. Nagyon jellemző hely olvasható továbbá a Vita S. Eucharii c. 6. n. 23. (AA. SS. 29. Jan. III. 537).

¹ *Bock* (i. m. II. 155.) mondja: Aelfrik Glossariuma is hasonló módon magyarázza a mitrát; ezért a jegyzet: infula = Biscop heafod lin. Az állítás nem helyes. Aelfrik angolszász Glossariuma (ed. Zuspitzer, Berlin 1880) az infula szót még nem ismeri.

a körülményből, hogy Herard kortársai, Amalarius stb. ily ornátus-darabot még egyáltalán nem ismernek.¹ De világos ez abból is, hogy az a szertartás, mely szerint a püspöknek felszentelése alkalmával mitrát tesznek a fejére, a felszentelésről szóló régi útasításokban épenséggel nem fordul elő, és a felszentelés szertartásába csak a 12. században vétetett fel. Mi az infulának valódi értelme Herard felszentelési bizonyítványában, megtudjuk, ha összehasonlítjuk ezt az iratot azzal a leírással, melyet rheimsi Hinkmár († 882) ad a püspökszentelésről. A mi Herardnál a pontificali infula adornare, ugyanaz Hinkmárnál a pontificalibus vestibus induere.²

Az utolsó bizonyítékot arra, hogy a második évezred előtt már jóval volt nyugaton püspöki fejdísz, különböző pápai bullák képezik. Egyikben XV. János 993. a braunauai apátnak,³ másokban XIII. János 966. a S. Bartolomeo kolostor (ferrarai egyházmegye) apátjának⁴ harmadikban II. Szergiusz 846. Ansgarius hamburgi érseknek⁵ engedélyezi az usus mitraet. Egy másik bulla szerint már II. Gergely 729. Basinust, a trieri szt. Maximinus apátját,⁶ sőt az utolsó szerint I. Tódor 643. a bobbiói kolostor apátját díszítette fel mitrával.⁷ Sajnos, ezek közül a bizonyítékok közül egyik sem érdemel hitelt; mert vagy nem valódiak, vagy legalább is interpoláltak.⁸

¹ V. ö. 14. 15. l.

² Ep. 29. ad Adventium ep. Metens. (*Migne* CXXVI. 187).

³ *Migne* CXXXVII. 847.

⁴ *Pflugk-Harttung* Acta II. n. 83.

⁵ *Migne* CXXIX. 997.

⁶ *Migne* LXXXIX. 530.

⁷ Bullar. Rom. I. 184.

⁸ XV. János bullájára nézve l. *Braun* i. m. 60. l. *Ludewig* Reliquiae manuscr. dipl. V. 54. ott említett

Az első megbízható tudósítást a mitráról IX. Leó (1049—1054) idejében találjuk. Trieri Eberhard elkísérte őt Rómába. Itt a pápa a Szt. Péter-templomban 1049 feketevasárnapján megerősítette a trieri egyház primatusát, melynek Leó, mint touli püspök, suffraganeusa volt. Egyszersmind pro investitura ipsius primatus fejére tette Eberhardnak a mitra romanát azzal a kijelentéssel, hogy ő és utódai azt az egyházi ténykedéseknél (in ecclesiastico officio) a római szokás szerint használják s ezenkívül mindig ráemlékezzenek, hogy ők az apostoli székek tanítványai. Az ugyanazon évi husvéti zsinaton kiállított bulla hitelesítette, a mi már megtörtént.¹

Ez az eset kettős szempontból méltó a figyelemre. Először, hogy a mitra adományozása, a melynek liturgikus jellege határozott kifejezésre jut a pápa szavaiban, még csak rendkívüli

---

recenziójában hiányzik a mitra. A többi okmányra v. ö. *Pflugk-Harttung* I. c. II. n. 83; *Jaffé* n. 2179. és 2053; Bullar. Rom. I. 186.

¹ *Migne* CXLIII. 594. *Jaffé* n. 4158. II. Sándor 1049. (*Beyer* Mittelrhein. Urk. I. 426) Udo trieri érsek közbenjárására Reinbert echternachi apátnak adományozott mitrát a többi püspöki ruhákon kívül. Ha Udo akkor még maga sem birt usus mitraevel, akkor e miatt bizonyára nem járt volna közben a pápánál Reinbert érdekében. Ennélfogva tehát a trieri érseknek már akkor okvetetlenül megvolt a mitra viselési joga.

kitüntetés. Továbbá kitűnik belőle, hogy ezt a díszruhát a pápáknak a 11. század közepe előtt valamivel már viselniök kellett, különben IX. Leó aligha tüntette volna ki a mitrával Eberhard érseket. Ennélfogva Rómában már a 10. század második felében használhatták a püspöki fejrevalót.

4. További adományozások IX. Leó alatt. A mitra püspöki díszruha lesz.

A mitra első adományozása után még IX. Leó alatt következett néhány más. Az 1051. évben ugyanis a pápa Hugó besançoni érsekhez intézett levelében megengedi, hogy az ottani székesegyház 7 kardinálisa mitrát viselhessen, ha az Úr, a Boldogságos Szűz Mária, szt. Mihály arkangyal, az apostolok, szt. István első vértanú s néhány más szentnek, úgyszintén Mindenszentek és templomszentelés ünnepein a tőle magától 1050. október 3-án felszentelt főoltárnál mint celebrans, diakonus és subdiakonus hivataloskodnak.¹ A következő évben a főpapi fejrevaló, melyet itt cuphia néven említ, kiváltságát Liuthbald mainzi érseknek adja meg.² Ugyanebben az időtájban adott Hugó besançoni érsekéhez hasonló kiváltságot Hartwig

¹ *Migne* CXLIII. 668.

² *Ibid*, 695 *Jaffé* n. 4981.

bambergi püspöknek a saját székesegyházára nézve, a hová elődének III. Kelemen pápának (1046—1047) holttestét utolsó nyugvóhelyére tették.¹ Végre állítólag 1053. Adalbert hamburgi érseknek adott jogot, hogy mitrát „quod est insigne Romanorum,” viselhessen.²

A következő időben is még gyakran esik szó a mitraviselés kiváltságának adományozásáról. Olyan esetről, mikor püspökök kapták meg, kevésről van tudomásunk. *II. Viktor* 1055. megadta az usus mitrae jogát Adalbert hamburgi érseknek,³ *II. Sándor* 1063. Burchard halberstadti püspöknek⁴ és 1064. Elizeus mantuai püspöknek,⁵ végre *II. Kallixt* 1119. Godebald utrechti⁶ és Detre naumburgi⁷ püspöknek. Azonban nem lehet kétség affelől, hogy a valóságban sokkal több adományozás történt, mint a hány esetet elszámláltunk. Mert

¹ *Migne* l. c. 697. *Jaffé* n. 4283

² *Migne* l. c. 701. *Jaffé* n. 4290. Egyébként a bulla hitelességét legújabban kétségbe vonták. L. *Jaffé* l. c. és *Diekamp*, Historisches Jahrbuch IV. 364. Anm. 1.

³ *Migne* CXLIII. 811. *Jaffé* n. 4339. Ennek a bullának valódiságát is kétségbe vonták legutóbb, de jogtalanul.

⁴ *Migne* CXLVI. 1286. *Jaffé* n. 4498.

⁵ *Jaffé* n. 4553.

⁶ *Migne* CLXIII. 1130. Godebald püspök volt, nem csak presbyter, mint *Kraus* i. m. II. 214. tartja.

⁷ *Lipsius*, Geschichte der Bischöfe des Hochstiftes Naumburg. I. 241.

ha pl. II. Sándor Elizeus püspöknek Anno kölni érsek közbenjárására engedi meg a mitra viselését, akkor bajosan lehet alaptalan az a föltevés, hogy az utóbbi már birt ezzel a kiváltsággal. Ha továbbá II. Sándor 1063. Egelsinusnak, a canterburyi szt. Ágoston-kolostor apátjának engedélyezi e díszruha használatát,¹ akkor az ottani érsek kétségkívül már előbb megkapta ezt a jogot. Különben hogy a mitra már a 12. század első felében annyira elterjedt a püspökök között, ennek oka nem csupán az apostoli szék jóindulata volt. Úgy látszik, hogy mikor a mitraviselés kiváltságát bizonyos számú püspök megkapta, e díszruha lassankint a püspöki jelvény jellegét öltötte magára, és a püspökök minden további pápai felhatalmazás nélkül, de azért hallgatólagos beleegyezésével séltében használni kezdték.

Hogy Róma a püspökök ez eljárása ellen valamikor föllépett volna vagy ellene tiltakozott volna, ennek még hírét sem halljuk. A pápának bizonyára annál kevesebb okuk volt erre, mivel nemcsak adományozásaikkal adtak ők maguk rá alkalmat, hogy a mitra püspöki kitüntetés lett, hanem még tovább is mentek, mikor nagyobb számban megengedték, habár csak bizonyos korlátok között, még a nempüspököknek is az usus mitraet. Sőt hogy a püspökök közeledtek a római szokáshoz, a pápák ezt csak szívesen láthatták, mivel azok a nehéz küzdelmek, melyeket abban az

---

¹ Migne CLV. 33. Jaffé n. 4541.

időben az egyház szabadsága, fegyelmének föllendítése, az egyháziak és világiak valláserkölesi magaviseletének megjavulása érdekében vívtak, nemcsak kíváncsiság, hanem szükségessé is tették rájuk nézve az egyes egyházmegyék főpásztoraival való lehető legbensőbb összeköttetést. Olyan kiváltságot, mely általánosan megengedte volna a püspököknek, hogy mitrát használhassanak, nem ismerünk.

A 12. század közepéig a mitra, mint sacralis fejrevaló, a püspökök között már nagyon elterjedt.

Bizonyítják ezt első sorban az akkori liturgikus írók. Olaszországban segnii Bruno († 1123),¹ Irlandban limericki Gilbert († 1139),² Franciaországban a *Tractatus de sacramento altaris*³ és a *Speculum de mysteriis ecclesiae*⁴ szerzői, chartresi Ivó⁵ és autuni Honór († ca 1150)⁶ a püspöki kultuszruhákhöz számítják. E mellett bizonyítanak az emlékek is, a melyeken most már gyakran ábrázolják mitrával a püspököket. Ilyen művekkel, különösen a 12. század kezdetétől fogva, Német-, Francia-, Olasz-, Angol- és Spanyolországban mindenfelé találkozunk. Jellemző még a dolog állására nézve, hogy II. Inceze pápa 1139 körül megtiltotta a

---

¹ *Tractat. de sacr. eccl.* (*Migne* CLXV. 1107). Hogy a mitra Milanóban a 12. század elején a püspöki ruhákhoz tartozott, Beroldustól tudjuk (l. *Magistretti Delle vesti ecclesiast.* in Milano p. 69. nota 6.).

² *De statu eccl.* (*Migne* CLIX. 1002).

³ c. 11. (*Migne* CLXXII. 1283).

⁴ c. 6. (*Migne* CLXXV I. 354).

⁵ *Sermo* 3. (*Migne* CLXII. 524).

⁶ *Gemma* l. 1. c. 214. (*Migne* CLXXII. 609).

maziói (Asti egyházmegye) prépostnak, hogy ezentúl mitrát, gyűrűt és más püspöki jelvényt használjon, mit eddig elég vakmerő volt megtenni,¹ és hogy szt. Bernát 1126 táján Henrik sensi érsekhez intézett levelében szigorúan megdorgálja azokat az apátokat, a kik nagy fáradsággal és sok pénzzel megszerezték az insignia pontificalia viselési jogát és **more Pontificum mitrát**, gyűrűt és sandaliát használtak.² Mint látható, II. Inceze és szt. Bernát a mitrát az ornátus olyan darabjának tekintik, mint a püspöki gyűrűt és a püspöki lábbelit, azaz mely a püspököket általában és közösen megilleti.

Azt azonban nem mernők állítani, hogy a püspökök már a 12. század kezdetén mindenfelé használták a mitrát. Feltűnő, hogy deutzi Rupert († ca 1135) a főpapi ornátusról írt magyarázataiban a püspöki fejrevalót nem említi, de az ő hallgatása nem bir valami különös súlylyal, minthogy munkájában máshol is vannak hézagok. Azonkívül Frigyes kölni érsek (1100—1131) képe, mely szt. Jeromos egyik levelének az érsek számára készített másolata miniatürjében van, azt bizonyítja, hogy Kölnben a mitra már a 12. század elején a főpapi ruhákhoz tartozott.³

A francia püspökök pecsétjein a 12. század első felében a mitra már többé nem ritka.⁴ Az azon időből

¹ *Pflugk-Harttung* I. c. II. n. 346.

² c. 9. n. 36. (*Migne* CLXXXII. 852).

³ *Biblioth. des Domkapitels* LIX.

⁴ A pecséteket lásd *Rohault de Fleury* i. m. VII. és VIII. köt. tábláin, különösen a VIII. pl. DCI. IV. sv. és a VIII. p. 123.

való angol pecsétek is ismerik már.¹ A németországi pecséteken, úgy látszik, általában később jelenik meg, mint a francziákon vagy angolokon. A mainzi érsekek közül legelőször Arnold (1153—1160) pecsétjén látjuk e díszruhát.² A münsteri püspökök pecsétjei közül már Lajosén (1169—1173) megtaláljuk a mitrát,³ ellenben a paderborniakéi közül II. Bernátén (1186—1203) látjuk először; az osnabrückieken, úgy látszik, Gellért (1192—1216) volt az első, a ki viselte. Hildesheimben már Frigyes szt. gotthárdi apát pecsétje mutatja a mitrát szt. Gotthárt fején. Frigyes 1136. foglalta el méltóságát; a pecsét azt a jelenetet örökítette meg, mikor szt. Gotthárt Frigyesnek átnyújtja a botot. A kölni pecséteken legelőször II. Arnold érsekén (1151—1156) találkozunk a mitrával, a hildesheimi püspöki pecséteken legalább már Brunónál (1153—1162).⁴

---

¹ *Rohault de Fleury* l. c. VII. p. DXCVIII. DXCIX.

² *Würdtwein* Nova subsid. dipl. II. tab. 13.

³ Vajjon már Werner (1132—1151) és I. Frigyes (1152—1168) pecsétjén van-e mitra, nem biztos. A münsteri, paderborni stb. pecsétekre vonatkozó adatok részint a „Die Westfäl. Siegel des Mittelalters“ 1. Heft, 1. Abth. (Münster 1882), Tafel 2. ff. 17; 2. Heft, 1. Abth. (Münster 1882) Tafel 42. ff. található rajzokon, részint a PP. Dreves és Beissel S. J. gyűjteményének lenyomatain alapszanak. Frigyes apátra nézve l. *Bertram*, Die Bischöfe Hildesheims (1. Aufl.) 52. l.

⁴ *Rohault de Fleury*nél látható Heriman metzi érsek (1073—1090) pecsétje, a melyen már mitra van. A lenyomat egy régi másolat után készült, a melyet, ha Rohault de Fleuryt jól értjük, állítólag a szt. felixi szerzetesek készítettek az eredeti után az eredeti okirat másolata számára (l. c. VIII. pl. DCLIV. és p. 117).

A 12. század második felében a püspökök mindenesetre már általában használták a mitrát. Ebben az időben a liturgikus íróknál egészen püspöki ruhadarabnak látszik.¹ A 13. században pedig már annyira a püspököket törvényesen megillető fejdísznek tekintették, hogy Szigfrid mainzi érsek (1236—1249) nem habozik saját hatalmánál fogva megengedni különböző apátnak az usus mitraet. Ezt a kiváltságot adta 1238. az oldislebeni apátnak, 1240. a bishofsbergi (most Johannesberg) szent János apátjának, és 1241. a marienmünsteri apátnak.²

5. A mitra mint a kanonokok, apátok és kardinálisok fejrevalója.

Már említettük, hogy IX. Leó a bambergi és a besançoni székesegyház bizonyos számú *kanonokjainak* megengedte, hogy az istentiszteletnél a meghatározott napokon mitrát

---

De a pecsét nem lehet valódi. Először is mitrás pecsét Heriman idejében nagyon korai volna, minthogy a püspöki pecséteken csak 1100 után jelenik meg e ruha első ízben. Még inkább döntő, hogy az olyan alakú mitra, mint a milyen Heriman állítólagos pecsétjén van, csak a 12. század közepe táján jött használatba.

¹ *Robert. Paulul.* De off. eccl. l. 1. c. 55. (*Migne* CLXXVII. 405). *Sicard.* Mitrale l. 2. c. 5. 8. (*Migne* CCXXIII. 78. 89.) *Innoc. III.* De sacrif. missae l. 1. c. 10. 44. 60. (*Migne* CCXVII. 780. 790. 796.).

² *Würdtwein* l. c. III. p. XXXIX.

viselhessenek. Nemsokára más székesegyház és szerzetesi templom is részesült ebben a kiváltságban. Legyen elég néhány adományozásra rámutatni, mely még a 11., 12. és 13. században történt.

1063. *II. Sándor* megengedte, hogy mitrát viseljenek, a kiválóbb halberstadti kanonokok-, áldozópapok-, diakonusok- és subdiakonusoknak. Használata azonban hely tekintetében a székesegyházra, idő tekintetében pedig az Úr, a B. Sz. M., ker. szt. János, szt. János és szt. Pál, szt. Mihály arkangyal, szt. István, szt. Péter, szt. Pál és szt. András apostolok, nagycsütörtök, nagyszombat, Mindenszentek és a templomszentelés ünnepére szorítkozott. Ezenfelül a subdiakonusok ezt a liturgikus fejdíszet csak akkor hordhatták, mikor az ünnepélyes szentmisénél szolgáltak.¹ A halberstadti kanonokokéhoz hasonló kiváltságot adott *II. Sándor* a prágai székes káptalannak.² Ugyanettől a pápától megkapta az *usus mitrae* jogát 1064. a mantuai archidiakonus és archisubdiakonus.³ Állítólag *II. Sándor* megengedte a luccai kanonokoknak is, hogy fehér vászon mitrát használhassanak. A kölni székes káptalan ezt a díszruhát *Arnold* érsek alatt *III. Jenőtől* kapta meg 1151; de ez a kedvezmény csak hét kardinális miséspapra szólt, a kik ezenfelül még csak ünnepnapokon, az ősi székesegyház két főoltára közül valamelyiknél

¹ *Pflugk-Harttung* l. c. I. n. 39.

² *Moroni* l. c. XLV. 279. Azt is mondja, hogy VII. Gergely megerősítette a *II. Sándortól* kapott kiváltságot.

³ *Löwenfeld* Epist. Rom. pontif. n. 93. *Jaffé* n. 4553.

tartott nagymise alkalmával viselhették a mitrát.¹ Állítólag *III. Sándor* (1159—1181) a velencei szt. Márk-bazilika primiceriusának adományozta ezt a liturgikus fejrevalót;² *III. Honór* 1217. a toledói káptalan dékánjainak, archidiaconusainak és egyéb méltóságainak engedte meg az usus mitraet arra az esetre, ha az érsek ünnepélyesen palliumban miséz.³

A mint a felhozott példákból kitűnik, az usus mitraet később is épen úgy, mint eleinte, kisebb-nagyobb korlátozással szokták adni a kanonokoknak. Ez azért történt, hogy a kik a kiváltságot megnyerték, emlékezzenek rá, hogy ezt a díszruhát nem törvény, hanem csupán a nekik adott kiváltság erejénél fogva viselik.

Állítják, hogy az *apátok* már a második évezred előtt megkapták a mitrát. Azonban már említettük, hogy az idevágó bullák vagy nem valódiak, vagy pedig interpoláltak. Első megbízható tudósításaink az apátoknak engedélyezett usus mitraeről csak a 11. század közepe után való időből származnak. A sort az a bulla nyitja meg, a melyben *II. Sándor* 1063. a canterburyi szt. Ágoston-kolostor apátjának, Egelsinusnak ad mitrát; 6 évvel később ugyanez a pápa az echternachi apátnak, Rein-

---

¹ Bullet. Rom. II. 565. *Migne* CLXXX. 1486. *Jaffénál* 9515. az évszám 1152-re van téve.

² Bullet. monument. 1866. p. 166.

³ *Moroni* I. c. XLV. 279.

bertnek adja meg.¹ Majd a következő pápák alatt egyik apát a másik után kapja meg.

VII. *Gergely* megadta ezt a kiváltságot Manasszes berguesi apátnak;² II. *Orbán* 1088. Hugó clugnyi,³ és 1097. Oderisius montecassinói apátnak;⁴ II. *Páskál* 1105. Anzelmnek, a páviai S. Pietro di Cielo d'Oro apátjának;⁵ 1109. Pontius clugnyi,⁶ 1114. a S. Michele della Chiusa (Turin egyházm.),⁷ 1113. János nonantolai (Modena mellett) apátnak;⁸ II. *Honór* 1125. Tribunus a S. Giorgio Maggiore (Velenceze vidékén) apátjának;⁹ II. *Anaklét* ellenpápa 1130. Simon rastatti (Oldenburg)¹⁰ és 1133 körül Franconak, a beneventoi szt. Zsófia apátjának;¹¹ III. *Jenő* 1151. Marcuardus fuldai apátnak;¹² IV. *Anasztáz* 1153. a S. Salvatore del Montamiata (Chiusi egyházm.) apátjának;¹³ III. *Sándor*

¹ *Beyer* Mittelrhein. Urkundenbuch I. 426.

² Chron. *Joh. Longi* c. 38. pars 4. (M. G. SS. XXV. 784.).

³ *Migne* CLI. 291. *Jaffé* n. 5372.

⁴ Chron. Cassin. l. 4. c. 17. (*Migne* CLXXIII. 844.). II. Orbántól megkapta a mitrát Péter cavai apát is. Cf. Vita S. Petri Cavens. c. 3. n. 25. (AA. SS. 4. Mart. I. 332.).

⁵ *Pflugk-Harttung* l. c. II. n. 220.

⁶ *Migne* CLXIII. 263.

⁷ *Pflugk-Harttung* l. c. II. n. 249.

⁸ Ibid. II. n. 248.

⁹ Ibid. II. n. 294.

¹⁰ *Migne* CLXXIX. 692. *Jaffé* n. 8372.

¹¹ *Migne* CLXXIX. 724. *Jaffé* n. 8428.

¹² Bull. Rom. II. 567.

¹³ *Pflugk-Harttung* l. c. III. n. 116.

1159. Ursus montecassinói,¹ 1176. a II. Vilmostól alapított monrealei (Szicília)² kolostor, 1160–1178 St.-Gilles (Gard département)³ apátjának, 1168–1170 Vivianusnak, a S. Salvatore (Velence) priorjának,⁴ 1171–1181. Péternek, a S. Severino e Sozio (Nápoly) apátjának;⁵ *III. Kelemen* 1188. a würzburgi szt. István,⁶ és 1189. Joelnek, a S. Clemente di Pescara (Penna egyházm.) apátjának;⁷ *III. Czelesztintől* 1192. S. Siro (Genua) apátja,⁸ 1193. Detre, a hildesheimi szt. Mihály,⁹ 1194. János, a S. Pietro di Casamagna (Anagni egyházm.) apátja,¹⁰ 1196. Rudolf fécampi,¹¹ 1197. Burchard ebersbergi (Freising egyházm., Konrád, mainzi érsek közbenjárására),¹² és Henrik kempteni (Konstancz egyházm.) apát kapta meg.¹³

Mint látható, a 11. század közepétől a 12. század vége tájáig nem kevés apát kapta

¹ Bullar. Rom. II. 663.

² Bull. Rom. II. 776.

³ *Jaffé* n. 12969.

⁴ *Pflugk-Harttung* l. c. III. n. 216. Ugyanebben az időben Sándor Marinusnak, a La Cava (Salerno egyházm.) apátjának is adományozott mitrát (ibid. III. n. 215.).

⁵ Ibid. III. n. 313.

⁶ Ibid. I. n. 397.

⁷ Ibid. III. n. 429.

⁸ Ibid. III. n. 446.

⁹ Ibid. I. n. 421.

¹⁰ Ibid. III. n. 463.

¹¹ Ibid. I. n. 439.

¹² Ibid. I. n. 444.

¹³ Ibid. I. n. 449. Czelesztin adományozta a mitrát 1194. Walternek, a S. Bartolomeo di Carpineto (Anagni egyházm.) apátjának (l. c. III. n. 469.).

meg a mitra használati jogát; pedig a felhozott példák száma csak töredéke az akkori ilyféle összes adományozásoknak.

A kiváltság alapját rendesen az apát- vagy kolostornak az apostoli szentszék iránt tanúsított odaadásával, buzgalmával és hűségével szerzett érdemei képezték. De oka volt az is, hogy a pápák az egyház jólétének érdekében törekedtek a sokféle tekintetben nagyon befolyásos apátokat szorosabban magukhoz csatolni. Az exemptio is indítékot képezett arra, hogy a kivettek, vagyis az apostoli székek alávetett és a püspöki hatalom alól kivont apátok, a kik a kolostor területén quasi-episcopalis hatalmat gyakoroltak, megkapják a mitrát. Egyes bullák ezt határozottan kifejezik. Így pl. III. Czelesztin, mikor Walternek, a S. Bartolomeo di Carpineto apátjának 1194. megadta a jogot, hogy miként elődei, úgy ő is használhasson a szentmiséknél és processiókon püspöki botot, gyűrűt és mitrát, azt mondja, hogy a római egyház azoknak a helyeknek a prelátusait, melyek közvetlenül az apostoli szentszéknek vannak alávetve, kiválóbb jelvényekkel szokta megtisztelni, ezért tünteti ki ő is az előbbi pápák szokása szerint WALTERT az említett püspöki megkülönböztető jelvényt. ¹

---

¹ L. még III. Czelesztinnek fécampi Rudolphhoz intézett bulláját: Cum monasterium tibi commissum eo privilegio gaudeat libertatis, ut non nisi romano pontifici

Egyébiránt az apátok részére szóló mitraadományozás nem lett volna oly nagy terjedelmű, ha ők nem törekedtek volna magukat püspöki fénynyel körülvenni. Ez a törekvés mindenesetre nagyon érthető, ha tekintjük azt a hatalmas és nagy fontosságú állást, melyet sok kolostor elfoglalt, főképen pedig a püspöki joghatóság alól való exemptiót, mely által nem egy apát quasi-episcopussá lett. Mindazáltal szt. Bernát erősen megrója azokat az apátokat, a kik minden áron arra törekedtek, hogy megkapják a püspöki jelvényeket.¹ Hogy mások is gondolkoztak úgy, mint szt. Bernát, mutatja bloisi Péter levele, melyet Vilmos bloisi apátnak írt,² a kit a pápa a püspöki hatalom alól kivett, s mitrát és más püspöki jelvényeket adott neki. A premontreieknek III. Inceze pápától 1198. megerősített constitúciója,

---

sit subjectum, dignum est et conveniens, ut te speciali curemus gratia decorare . . . Eapropter . . . tibi et successoribus tuis usum mitrae . . . duximus indulgendum.

¹ Ep. ad Henr. Archiep. Senon. c. 9. n. 36. (*Migne* CLXXXII. 832): Ite resistite nunc Christi vicario (sc. episcopo) . . . Verum aperte indicant quidam horum, quid cogitent, dum multo labore ac pretio apostolicis adeptis privilegiis per ipsa sibi vindicant insignia pontificalia, utentes et ipsi more pontificum mitra, annulo atque sandaliis . . . Profecto esse desiderant, quod videri gestiunt (sc. episcopi); meritoque nequeunt esse subjecti, quibus jam ipso se comparant desiderio. Quid si et nomen eis conferre privilegiorum posset auctoritas? Quanto putas auro redimerent, ut appellarentur pontifices? Quo ista, o monachi? Ubi timor mentis, ubi rubor frontis? Cf. n. 37 (l. c. 833).

² *Petri Bless.* Ep. XC. (*Migne* CCVII. 283. 284.) Lásd még *Thom. Cantiprat.* De apibus mysticis l. 1. c. 6. n. 2. (*Martène* l. c. l. 2. c. 1. n. 4; II. 146).

hogy egyszer mindenkorra elvágja a nagyravágyás útját, a premontrei apátoknak megtiltotta a mitra és a püspöki kesztyű használatát.¹ Egyik prépost túlkapása ellen, a ki mitrát, gyűrűt és más jelvényeket merészelt használni, már II. Inceze pápa kénytelen volt a törvényes lépéseket megtenni. Az infulás apátoknak az usus mitraevel való visszaélése ellen fordul IV. Kelemen 1266. évi constitúciója is, mely még most is irányadó,² továbbá az 1274. salzburgi tartományi zsinat egyik rendelkezése is.³

A mitra törvény szerint sohasem illette meg az apátokat. A bullákban állandóan inkább olyan díszruhának látszik, melyet a pápa adományoz nekik, mi azonban mindig az apostoli szentszék különös kegyelemténye. Mert ennek a kifejezésére nem engedték meg legtöbbször az apátoknak, hogy a mitrát korlátlanul használhassák. Rendszerint csak arra kaptak engedelmet, hogy a kiválóbb ünnepeken, de a melyek szintén pontosan ki voltak jelölve, a nagymisén és még minden processión viselhessék. Olyan engedélyről, hogy zsinatokon is hordhassák, ritkábban van szó a bullákban. Exequiae alkalmával használniok a 12. században csak nagyon szórványosan engedték meg, de még úgy is szabott korlátok között, rendszerint az előbbkelő egyháziak és világiak gyászszertartásain. A mitra-viselés jogosultságának helyi korlátozása a régebbi

¹ Regest. I. 1. n. 197. (*Migne* CCXIV. 173).

² Bull. Rom. III. 764.

³ c. 4. (*Harduin* Coll. Conc. VII. 723).

bullákban elvétele fordul elő, minőségére vonatkozó megkülönböztetésre pedig a 11. és 12. századból fennmaradt oklevelekben seholsem akadunk. Tudtunkra először IV. Kelemen tesz ily különbséget már említett constitutiójában, de ez is csak arra az esetre vonatkozik, ha az apátok tartományi vagy egyházmegyei zsinatokon vesznek részt.

Hogy t. i. mindenkinek kitűnjék a méltósága, a kivett apátok a zsinatokon csupán szegélyes (mitrae auri-phrygiatae), de arany- és ezüstlemezekkel vagy drágakövekkel nem díszített, ellenben a ki nem vett apátok csak egyszerű fehér mitrákat viselhetnek. A többieknek azon bullák szószerinti szövege szerint kell igazodniok, melyek által az usus mitraet megnyerték.

Hogy az apátok mitrája örök időtől fogva liturgikus jellegű volt, ehhez kétség nem férhet. Nemesak azért, mert a bullák igen gyakran egy rangba helyezik a dalmatika-, sandaliával és a kesztyűvel, hanem azért is, mert használata rendszerint határozott alkalmakra szorítkozik, a melyek vagy szorosabb értelemben, mint az ünnepélyes mise, vagy tágabb jelentésben, pl. a processiók és a zsinatok, liturgikus jellegűek. Magában abban a messze menő kiváltságban is, melylyel IV. Viktor 1162. és III. Kallixt álpápák stablóí Erleboldot felhatalmazták, hogy a mitrát ne csak a főbb ünnepeken használhassa templomában, hanem congruis temporibus a királyi udvarban is,¹ az alkalmas idők alatt csak egyházi ünnepeket lehet értenünk.

Mikor kapták meg a *kardinálisok* azt a jogot, hogy mitrát használhassanak, nincs róla

¹ *Pflugk-Harttung* l. c. I. n. 326. et 333.

tudomásunk. De hogy a 12. század elején, illetve a 11. végén, már megvolt ez a joguk, bizonyítja II. Páskál bullája, melyben Didacus püspök kérelmére a compostellai méltóságoknak 1105. megengedte, hogy sátoros ünnepeken a templomon belül drágakövekkel ékesített mitrákat viselhessenek. Ebben ugyanis világosan mondja: *ut in solemnibus diebus . . . mitris gemmatis capita contegant, in speciem videlicet presbyterorum seu diaconorum sedis apostolicae cardinalium.*¹ Hogy azonban már VII. Gergely idejében is viselték a kardinálisok ezt a díszet, kitűnik egy történetből, melyről sutrii Bonizo († kb. 1090) értesít.

Abban az időben szt. Péter templomában hatvannál is több mansionarius volt, a kiknek az volt a kötelességük, hogy a templomot őrizték. Mindnyája világi, házasságban vagy ágyasságban élő ember. Ezek a helyett, hogy kötelességüket teljesítették volna, többféle gyalázatos illetlenséget követtek el a templomban. A többi között leborotváltak bajúszukat, szakálukat, mitrákat tettek fejükre és az imádkozók előtt papoknak és kardinálisoknak hazudták magukat. A banda istentelen garázdálkodásának VII. Gergely vetett véget. Ezt írja Bonizo.

Ebből az elbeszélésből nyilvánvaló, hogy a 11. század harmadik negyedében a kardinálisok

---

¹ Migne CLXIII. 170. Lásd még III. Inceének Hamelin, vendômei apáthoz intézett íratát: *Sandaliorum usum, tunicae et dalmaticae, mitrae et anuli, sicut eis presbyteri cardinales utuntur, vobis . . . confirmamus.* (*Sägmüller Thätigkeit und Stellung der Cardinäle* 163. l. 2. j.).

Rómában mitrát szoktak viselni. Mert a mansionariusok ezt tették fel, hogy az emberek annak nézzék őket, a minek magukat föltüntették.¹

Egyébként a római kardinálisoknak már IX. Leó idejében okvetetlenül volt püspöki fejdszük. Mert ha a pápa a besançoni és bambergi székesegyház bizonyos áldozópapjainak és diakonusainak megengedte, hogy a mitrát használhassák, akkor nem tévedünk, ha azt mondjuk, hogy a római cardinales presbyteri et diaconi már előbb kaptak hasonló felhatalmazást. A mit IX. Leó a bambergi és besançoni egyháznak megengedett, annak a mintaképe biztosan megvolt Rómában,

Mabillonnak itt esetleg figyelembe veendő római ordói közül a rövid 10. ordo, melyet úgy látszik, a 12. század vége felé szerkesztettek össze, s melyben a liturgikus

---

¹ Liber ad amicum l. 7. (*Migne* CL. 838). A 12. század végére vonatkozólag lásd lüttichi szt. Albert Vitáját (*M. G. SS.* XXV. 146); ez beszéli, hogy Albert, a kit lüttichi püspökké választottak, Rómába ment, hogy a betolakodó hochstadeni Lothár, a császár pártfogoltja ellenében, II!. Czelesztintől választásának megerősítését kérje. A pápa a dolog mibenlétének megvizsgálása után nemcsak hogy teljesítette Albert kívánságát, hanem őt a kardinálisok collegiumába is felvette, átnyujtván neki a mitrát. A Vita tudósítása különösen azért érdekes, mert belőle kitűnik, hogy a mint most a biborkalapnak, úgy a 12. század végén a mitrának átadása egyike volt a kardinálisok creatiójánál dívó szertartásoknak.

ruházatra vonatkozólag csak sovány adatok találhatók, sem a pápa mitrájáról, sem a kardinálisokéről nem tesz említést. Az 1140 és 1143 közötti időből származó 11. ordo, mely a szent öltözeteket szintén csak alkalmilag érinti, egyedül a pápa és az énekesek primiceriusának, a karének vezetőjének mitrájáról beszél, a ki rangban a diakonus kardinálisok után következett.¹ A III. Czelesztin (1191—1198) idejéből származó 12. ordo említi ugyan néhányszor a kardinálisok mitráját, de a nélkül, hogy e díszruha mivoltáról valamit is szólna.² A X. Gergely (1271—1276) parancsából kiadott (13.) ordóból értesülünk, hogy a kardinálisok a koronázási lakomán egyszerű fehér mitrát viseltek.³ Határozott különbséget a kardinálisok mitra pretiosája és simplex albája között a 14. ordo tesz. Az ostiai püspökről, a ki a pápát felszenteli, azt mondja, hogy a pápa felszentelésénél a drága vagy az egyszerű mitrát használja, a szerint, a mint az idő kívánja.⁴ Oly általános szabályt, milyent a későbbi közép-korban a kétféle mitra használatában a kardinálisoknak meg kellett tartaniok, a 14. ordo nem ad. Azonban a különböző, helylyel-közzel belékevert megjegyzésekből ítélve, az akkori gyakorlat észrevehetőleg nem különbözhetett a későbbitől. Úgy látszik, hogy akkor a kardinálisoknak a pápa jelenlétében mindig az egyszerű mitrát kellett viselniök. Még a szentmisénél neki szolgáló püspök-kardinálisnak is a mitra simplexet kellett használnia.⁵

A püspökökön, apátokon és egyéb prelátusokon kívül a 11. század közepe óta *világi*

¹ n. 45. 47. (*Migne* LXXVIII. 1043. 1044.)

² n. 23. 27. 32. (*ibid.* 1072. 1074. 1077).

³ n. 9. (*Migne* LXXVIII. 1111).

⁴ Ordo 14. c. 45. (*ibid.* 1140).

⁵ Ordo 14. c. 18. (*ibid.* 1130).

fejedelmeknek is adományozták a pápák a mitrát. Az effajta kiváltságnak legelső példája *II. Miklós* (1058—1061) idejébe esik, a ki *Specioceus* (*Spitineus*) cseh herceget tüntette ki vele.¹ Valamivel később *II. Sándor* ajándékozta meg mitrával *Vratislav* cseh herceget, ezt a kegyelemtényt azután *VII. Gergely* is megerősítette 1073.² Mondják, hogy *Roger*, *Sziczilia* fejedelme, *II. Lucius* pápától (1144—1145) a boton, gyűrűn, dalmatikán és sandalián kívül a *mitrát* is megkapta.³ *III. Incze* 1204. *aragoniai Pétert* ajándékozta meg vele.⁴

Hogy a mitra a császárt is megillette, egyebeken kívül kitűnik a császárrá való kenés szertartásából. E szerint ugyanis mikor az *Epistolát* és a *Gradualét* elénekelték, a császár processióban az oltárhoz megy, a hol a pápa először a *mitra clericalist* teszi a császár fejére s a mitrára a császári koronát.⁵

¹ Deusdedit. Coll. can. l. 3. c. 150. *Jaffé* n. 4452.

² *Gregor.* VII. Epp. l. 1. n. 38. (*Migne* CXLVIII. 320).

³ *Otto Frising.* De gest. Friderici l. 1. c. 28. (M. G. SS. XX. 367.).

⁴ *Innocent.* III. Epist. l. 7. n. 229. (*Migne* CCXV. 550.). Cf. Bull. Rom. III. 197.

⁵ Ordo 14. c. 105. (*Migne* LXXVIII. 1241). V. ö. még *Annal. Ceccan.* ad 1209. (M. G. SS. XIX. 298): *Oddo . . . vestitus vestimentis imperialibus sacratis, mitratus et coronatus.* Vajjon a császár fejére már *Ottó* előtt tettek-e a koronázáskor mitrát, nem tudjuk megmondani. *Ottó* az első, a kinél megemlítik. V. ö. *Diemand*,

Hogy a püspöksüveget és más egyházi ruhákat és kiváltságokat a világi fejedelmeknek is adományozták, mint az a középkor folyamán többször előfordul, ez annak a belső viszonyoknak volt a kifejezése, a melyben az akkori nézet szerint az állam és az egyház, a világi és az egyházi hatalom, a császár és a fejedelmek, mint a világi, és a pápa, Krisztus helyettese, mint minden lelki hatalomnak a személyesítője, egymáshoz állottak.

6. A mitra legőszibb alakja.

A mitrának alak- és mivoltja tekintetében viszontagságos múltja van. A 11. század és a barokkstíl püspöki fejdíszé közt oly nagy a különbség, hogy alig vehető észre valami rokonság a kettő között.

Azokat a változásokat, melyeken a mitra keresztülment, éles határvonalakkal elkülöníteni nem lehet. Mialatt egyik helyen szívósan ragaszkodtak a régebbi formához, máshol már a fejlődés további fokára jutottak. E különböző irányú változások legérdekesebb időszakát a 11., 12. és részben még a 13. század képezi. Sajnos, hogy ennek a kornak liturgikusai a mi díszruhánk mivoltjáról, alakjáról, de főképen fejlődéséről csak kevés felvilágosítást adnak.

Segnii Brunó azt mondja, hogy a mitrát vászonból készítik; a *Speculum mysteriorum ecclesiae* írója corniculatának nevezi. Honór szerint fehér byssusból készül

---

Das Ceremoniell der Kaiserkrönungen 84. k. l. A császárné mitrájára nézve lásd ordo 14. c. 106. (*Migne LXXVIII. 1244*).

és két szarva van. Cremonai Sicardus arról tudósít, hogy a mitrát arannyal és drágakövekkel díszítik és hátul két szalaggal (*linguae*) látják el, melyekről rojtok függnek alá. III. Incze két szarvról, továbbá a mitra hátulsó oldalán lecsüngő szalagokról (*fimbriae*) és egy *circulus aureus*ról, *qui anteriorem et posteriorem partem completur*, azaz aranyos szövetből álló szegélyről (arany-paszománt) beszél, mely a mitrát körülveszi. Minthogy pedig a pápa a mitrának első és hátsó részéről tesz említést, az említett szarvak egyikének a homlok felett, másikának a fej hátsó részén kellett kiemelkednie. Végre Durandus elődeinek adataihoz még hozzáteszi, hogy a vállakra lecsüngő szalagok rojtjai vörös színűek, továbbá hogy majd egyszerű fehér lenszövetből készített, majd *aurifrisiata* vagyis aranykelmés, illetőleg hímzett szegélyű mitrát hordanak.¹

Látjuk, hogy a liturgikusok adatai pótlásra szorulnak. Szerencsére azt, a mi hiányzik, eléggé kiegészíthetjük a 11. és nevezetesen a 12. és 13. század képműveiből, főképen pedig abból a számos mitrából, melyek egy Honór, Sicardus, Incze és Durandus idejéből fenmaradtak.

Ezek szerint a püspöki fejdísz legrégibb alakjában egy egyszerű, felül kerek, fehér szövetből készített sipka. Alsó részét, ha nem is mindig, diadém módjára abroncsalakú szegély, a *circulus* vette körül. Kevés képmű van olyan, a melyiken ez ne volna feltalálható. Az ábrázolások szerint a mitra felső részén igen gyakran a homloktól hátrahajló mélyedés volt, milyent

¹ *Rationale* I. 3. c. 13. fol. 75. sq.

akkor kapunk, ha kezünk élével a hajlékony nemezkalap tetejét hosszában benyomjuk. Ez által mindkét oldalon tompa hegyű dudorodás támad, mely távolról szarvhoz hasonlít. Drágább mitráknál a homlokszegélytől a mitra tetején keresztül a hátulsó szélig szalag futott, mely a horpadást erősebben kiemelte, a szarvakat a jobb- és a baloldalon világosabban és határozottabban feltüntette s egyszersmind — úgy látszik — arra a czélra is szolgált, hogy a csúnya varrást eltakarja. Mint a circulus, úgy ez is, a képek után ítélve, gyakran drága kelméből készült és drágakövekkel volt díszítve. A miniatörök mindkét szalagot majdnem mindig arannyal festik.

A mitra hátsó részének széléről két szalag (*fasciae, fimbriae, vittae, penduli, fanones, linguae, ligulae* és később *infulae* is) futott alá a vállakra. Már a ruha legrégibb ábrázolásain megtaláljuk őket, ha nem is rendszerint. A 12. század második felében pedig majdnem minden mitrán megvannak. Egyszer a középen, másszor az oldalakra alkalmazták. Sőt a képműveken igen gyakran majdnem épen a halántékokon látjuk. Különösen a püspöki pecséteken találjuk meg nagyon sokszor a két szalag alkalmazásának ezt a módját. Hogy az ily rajzok nem a művészi fantázia termékei, hanem a valóságot tükröztetik vissza, bizonyítja az a nagyon érdekes tudósítás, melyet Wilmowsky

írt Albero trieri érsek († 1152) holttestének tényleletéről, valamint az a rajz, melyet az elhunyt mitrájáról felvett.¹ Alakra nézve a fasciae mindenütt egyforma széles szalagok voltak. Végeikre a stóla vagy manipulus mintájára rojtokat vagy egyéb függelégeket szoktak alkalmazni. Eredetük felől semmi biztosat sem tudunk.

Közönségesen azt mondják, hogy ezek a szalagok eredetileg nem voltak mások, mint lecsüngő végei annak az övnek, mely a mitra alját körülfogta s hátul össze volt kötve. E mellett a nézet mellett főképen az szól, hogy egynéhány miniatűrön csakugyan úgy látszik, hogy a szélszalag a mitra hátulján esomóba van kötve.² Csak-hogy ezen föltevés mellett még több dolgot meg kellene magyarázni: pl., miért vannak fasciae oly mitrákon is, melyeken nincs circulus? továbbá miért vannak a szalagok és a szegély igen gyakran különböző kelméből vagy miért más-másféle mintájúak? végre miért vannak a szalagok oly sűrűn oldalt vagy majdnem a halántékokon a mitrára varrva? Ennélfogva tehát nem valószínűbb-e, hogy a fasciae kezdet óta annak tartották, a mi való-sággal voltak, t. i. díszítésnek, milyent a profán életben is szoktak alkalmazni a kiválóbb fejrevalókra. De bármint álljon is a dolog, a szalagokat előbb nem gondolhatták

¹ v. *Wilmowsky*, Die Grabstätten der Erzbischöfe im Dom zu Trier. S. 5. und Taf. II. und VIII. Albero és a trieri székesegyházban eltemetett többi érsek sírjait az 1846–1852 történt restaurálás alkalmával nyitották fel.

² *Rohault de Fleury* l. c. VII. pl. DLVI. és VIII. pl. DCLV. Úgy látszik, hogy a másolatok majdnem mind ugyanannak a stuttgarti kódexnek miniatűrjeiről vannak véve.

ki, míg a mitra nyugaton elterjedni nem kezdett. Mint-hogy pedig a képműveken már korán megjelennek, és északon is, délen is egyformán feltaláljuk, inkább azt kell hinnünk, hogy a püspöki fejrevalóval együtt és mint annak függelékei Rómából származtak.

A süvegalakú és búbos mitra részben még a 12. században is jó sokáig használatban volt. E század elején találkozunk vele egyik salzburgi Antiphonarium miniatűrjein,¹ a voltturnói krónika képein,² szent Jeromos levelének Frigyes kölni érsek (1100—1131) számára készített másolata egyik képén³ és még sok más képművön.⁴ Középe táján megtaláljuk a többek közt a hildesheimi szent Gotthárt-apátság Frigyes nevű apátjának (1136 után) és Sándornak, az angol lincolni püspöknek (1123—1148) pecsétjein. Még 1150 után sem ritka az emlékeken. Bizonyítékul

¹ *Lind*, Ein Antiphonar mit Bilderschmuck (Wien 1870). Taf. XVIII. XX. XXI. XXXIV. XLIII. XLV.

² *D'Agincourt*, Denkmäler (deutsche Ausgabe von Quast), Malerei Taf. 69. V. ö. u. o. Taf. 66. Nr. 4. (Donizo Vita Mathildis comitissae cz. művéből); Taf. 67. Nr. 1. (egyik bullagyűjteményből); Taf. 68. Nr. 142. 145. 147. 151. 153. (egy Obituariumból). A velencei szent Márk-templom Kelemen-kápolnájának mozaikjain is kerekded sipkaformájú a püspöki fejdísz. A mozaikok a 12. század elejéről valók (*Beissel*, Die Mozaiken von S. Marco, a Zeitschrift für christl. Kunst. Jahrg. 1893. S. 239. és 374).

³ Bibl. des Kölner Domkapitels LIX.

⁴ L. a képeket *Rohault de Fleury*nél I. c. VII. és VIII. különösen VIII. pl. DCLV. DCLVI. DCLXIV.

csak Róbertlincolni (1148—1168), Arnulf lisieuxi (1141—1181), Henrik bayeuxi (1164—1205) és Húgó roueni (1130—1164) püspökök pecsétjeire¹ hivatkozunk, továbbá az 1164 körül írt deutzi krónika szt. Herbert-képére.²

Sőt azok a tapasztalatok, melyeket Wilmsky a trieri érsekek sírjainak felnyitása alkalmával szerzett, azt bizonyítják, hogy a sipkaalakú mitrát, legalább itt-ott, még a 12. század utolsó negyedében is használták. Mert nemcsak Albero († 1152) és Hillin († 1169) viselt ilyent, hanem még I. Arnold († 1183) fejét is „hengeralakú, majdnem félgömb selyem mitra“ fedte.³

Úgy látszik, hogy a 17. és 18. században Franciaország némely egyházaiban még voltak régibb alakú püspöki fejrevalók. Így a lavoûtei prioratusban (Auvergne) őriztek egy mitrát, melyről de Vert ezeket mondja: Elle est brodée tout autour de l'ouverture d'un galon de la largeur de deux doigts et a bien encore moins de hauteur et de profondeur qu' un bonnet de nuit.⁴ Ezt a mitrát szt. Odilo clugnyi apáténak († 1049. jan. 1.) mondták, de egészen tévesen, mert Húgó apát csak 1088.

¹ Ibid. VII. pl. DLIII. DLI; VIII. pl. DCLIV. DCLXIV.

² A sigmaringeni Hohenzollern-ktár. L. még *Ausm Werth*, Kunstdenkmäler Taf. XVII. (hordozható oltár Xantenből) és XLVIII. (hordozható oltár Siegburgból) és *Destrée*, Les Musées Royaux livr. 4. pl. 3. (ereklyetartó Stablóból ca. 1145).

³ v. *Wilmsky* i. m. 6. l.

⁴ Explication II. 341. note a.

kapta meg az engedelmet, hogy mitrát viselhessen. Talán a szt. Proculus biretuma név alatt ismeretes süveg is, melyet Veronában, szt. Zenó templomában őriznek, csak a 11. vagy a 12. század elejéről származó mitra. Erről mondja de Linas: J'ai vu dans la sacristie de l'église de St-Zénon à Vérone une espèce de calotte en grosse toile damassée (grand oeil-de-perdrix) avec cette légende inscrite sur parchemin en caractères italiens du XIV. siècle: Birretum sancti Proculi epi. quarti Veronensis. Cette calotte a-t-elle réellement appartenu à Saint-Procule, qui vivait sous Dioclétien? Je n'ose me prononcer, mais je la crois de la même famille que la coiffure de Saint-Dunstan.¹

Állították azt is, hogy a mitra kezdetben csak kendő volt, melylyel a püspök fejét körülvették s azután szalaggal a fejre erősítették, csücskeit pedig hátul a nyakra eresztették le. Véleményünk szerint ez a feltevés sem állhat meg. A mitra már legrégibb másolatain sipka-félének látszik. Sipkaalakot kíván az istentiszteletnél való használata is. Ez ugyanis azt követelte, hogy a püspök majd föltegye, majd letegye a mitrát. Írásbeli bizonyítékok a hypothesis mellett épenséggel nincsenek. Az a néhány mű pedig, a melyekre hivatkoznak: egy már elpusztult síremlék szoborművei a rheimsi St-

---

¹ Revue de l'art chrét. 1861. p. 297. A coiffure de Saint-Dunstan alatt szt. Gergely fejrevalóját érti, melyet a Cotton Claudius A. III. (britt múzeum) kódex miniatürjén visel. V. ö. 22. l. A „birretum S. Proculi“-ra lásd még Bock i. m. II. 347.

Remiben,¹ a valenciennesi Miracula S. Amandi már említett miniatürjei szt. Amand és szt. Vindicián képeivel,² és egy áldást adó püspök képe Comminges St.-Bertrandban³ — semmit sem bizonyítanak. Mindez abba az időbe tartozik, mikor a mitra már általában igazi sipka volt. Ha tehát más alakút ábrázolnának és nem ilyent, akkor ezt, mint annyi korai középkori művésznél, csak a művészi szabadságnak lehetne betudni. Ámde a szóban forgó emlékeken a püspöki fejrevalók tényleg valódi sipkaalakúak.⁴ Csak az a különös, hogy rajtuk a fasciae összeránczolt kendő módjára vannak ábrázolva.

¹ *De Vert*, Explication II. pl. VIII. 9; van belőle *Bocknál* is i. m. II. Taf. XXII. 4. Az egész emlék kicsiny rajza *Martène* és *Durand*, Voyage littéraire p. II. 81.

² V. ö. 19. l. Másolata *Rohault de Fleury*nél l. c. VIII. pl. DCXXXVIII. et DCLXIV; *Bock* i. m. Taf. XXII. 2. 3.

³ *Cahier*, Nouveaux mélanges, Décoration d'églises p. 6.

⁴ Mivel St-Remiben a síremlék már nincs meg, de Vert és Martène rajzait az eredetivel ellenőrizni nem lehet. Pedig a ki az ő idejük másolási módját ismeri, tudja, hogy ez mennyire szükséges volna. Különben a szóban forgó fejrevalóról de Vert egészen világosan mondja: On voit à Rheims dans l'église de Saint-Remi un tombeau, où sont représentés des moines d'un côté et de l'autre des prêtres et des évêques avec des mitres *en forme de vrai bonnet*, d'où pendent par derrière des bandes de même étoffe, ce semble, que le bonnet.

De e mellett még kétséges, vajjon a két szobormű másolatai híven adják-e vissza az eredetit.¹

7. A mitra alakjának változásai.

A mitrának eddig ismertetett alakja némi változáson ment keresztül. Ez újabb alakkal körülbelül 1100 óta gyakran találkozunk. A változás abban állott, hogy a két oldalsó, többé-

---

¹ Föl kell hívnunk még a figyelmet két csodálatos fejdíszre, melyek egy-egy püspök képén fordulnak elő. Az egyik toulousei szt. Durand (megh. kb. 1072) domborművű képén látható Moissacban (Tarn-et-Garonne) és semmi esetre sem korábbi a 12. századnál. A fejdísz itt egy keskeny szalag, mely átfogja a széles hajkoronát, hátul, úgy látszik, meg van kötve, s végei a vállakra lógnak le. (Képe *Cahiernél*, Caractéristique des Saints I. 296., de nem pontos, és a Revue de l'art chrét. 1892. p. 456). A szent fejét azonfelül aureola veszi körül. A másik, még különösebb fejdísz a niedermünsteri Evangeliarium egyik miniatürjén van (München. Kgl. Bibl. Cim. 54). Ez a miniatür szt. Erhardot (kb. 700) ábrázolja, kinek fejét kendő fonja körül turbánszerűen. Ezenkívül a szentnek homlokán egy kis, háromszögű lemez van (képe *Cahiernél*, Nouveaux mélanges, Curiosités pl. III). Mint az utóbbiból következik, szt. Erhard fejdíszre püspöki fejrevaló nem lehet. A miniatör előtt inkább a zsidó főpap fejszalagja és laminája, arany homloklemeze lebegett. Egyébként az Evangeliarium azokhoz a művekhez tartozik, melyeket különböző koroknak tulajdonítanak. Némelyek a 11. század elejére teszik, míg mások a 12. század első, sőt utolsó felébe helyezik.

kevésbé erős dudorodás hegyesen kiemelkedő szarvakká fejlődött. Ezenkívül úgy látszik, hogy a mitra felső részén sokféleképen keresztülhúzódozó szalag az új formán az oldalakon is felhaladt egészen a szarvak csúcsáig, és pedig különösen abban az esetben, ha az oldalakon varrás volt. A hegyes szarvú mitrákat megtaláljuk már a salzburgi Antiphonariumban a tompa dudorodású mitrák mellett. Hogy a mitrának e második faját Olaszországban is ismerték, kitűnik a római S. Sebastiano melletti Platonia egyik festményéből,¹ a Regestum S. Angeli ad Formam miniatürjeiből,² és a subiacói grotta egyik freskójából. Mivel pedig ez utolsó IX. Gergely pápát ábrázolja, a mint oltárt szentel, úgy látszik, hogy ez új alak még a 13. század kezdetén sem ment egészen ki ott a szokásból. Két oldalon csúcsba végződő mitrával igen sűrűn találkozunk a 12. századbeli Franciaországban. Itt a püspöki pecséteken egészen a 12. század utolsó negyedéig ez uralkodik.³ Németországban Arnold mainzi érsek (1153—1160),⁴ Angolországban canterburyi szt. Tamás

¹ *Bock* i. m. II. 157. és Taf. XXII. 7.

² La miniature dei Cod. Cassin. (Monte Cassino 1887) saec. XII. tav. 1.

³ *Rohault de Fleury* l. c. VIII. pl. DCLVII. DCLXI. et DCLXIV.

⁴ *Würdtwein* l. c. II. 13. Hogy a mitra második alakja még Konrád kölni érsek (1237—1261) néhány pénzén előfordul (*Kappe*, Kölnische Münzen, Taf. XI.

(1162—1170) pecsétjén¹ még megtaláljuk. Különbözik a mitrának ez az alakja csak átmenetet képez egy harmadikhoz.

Ez az előbbi kettőtől nem annyira alakjára, mint inkább a fejen való állására nézve különbözik. A helyett ugyanis, hogy úgy tették volna fel, hogy a cornua a két halánték fölött emelkedjenek, megfordították, úgy, hogy az egyik szarv a homlok, a másik a fej hátsó részén állt ki. Ezzel a harmadik mitraformával tehát lényegében megegyezik a most használatos. Az egyedüli változás, melyet az alakra való tekintetből meg kellett tenni, abban állott, hogy a fasciaet már *nem a horpadás irányában*, hanem a *hátsó szarv* alsó szélén erősítették meg. Hol jött az oldalvást kiemelkedő mitra helyett az elül-hátul felnyúló legelőször használatba, nem tudjuk, minthogy majdnem ugyanazon időben jelentkezik Francia-, Olasz- és Németországban.

A mitra harmadik formája a 12. század közepe táján már határozottan észlelhető. Kelet-

---

176., 179., 180., 181.), ezt kétségtelenül a véső rovására kell írunk, mivel Kölnben már jóval a 13. század előtt alkalmazták a harmadik mitraformát. Két oldalon kiálló csúcsos mitrát láthatni már Hildebald kölni érsek (1076—1079) pénzein. V. ö. *Kappe* i. m. Taf. VII. 110., 113., 114., 115. Azonban ezek későbbi hamisítványok (u. o. S. 65.). A kölni érsekek igaz pénzein a mitra egyáltalán csak Fülöp (1167—1191) alatt jön elő először.

¹ *Thurston*, *The Pallium* (London 1892) p. 17.

kezési idejének megállapítására fontosak a pecsétek. Frigyes apát (1136) pecsétjén szent Gotthárt még tompa oldalszarvú mitrát visel, ellenben Brúnó hildesheimi püspök (1153—1162) pecsétje a mitrát már új alakjában mutatja be. A kölni püspöki pecséteken a változás dasseli Rajnald (1159—1167) alatt vehető észre. A mint II. Arnold, épen úgy altenai Frigyes (1156—1158) is még félgömbalakú, süvegféle mitrát hord pecsétjén. Ellenben Rajnald fejét oly mitra ékesíti, melynek szarvai a homlokon és a fej hátulsó részén emelkednek ki. Olyan alakú mitra, melynél a cornua a halántékok felett vannak, a kölni pecséteken nem található.

Németországban a püspöki fejrevalónak legújabb formája a 12. század harmadik negyedében már nem lehetett ritka. Ebben az időtájban láthatjuk pl. Frigyes érsek († 1152) sírkövén a marburgi dómban,¹ Rattmann Missalejának, mely a hildesheimi székesegyház tulajdona, egyik miniatürjén, és a hannoveri kir. országos könyvtárban lévő Vita S. Bernwardi egy miniatürjén,² szt.

¹ *Förster*, Denkmale deutscher Bildnerei und Malerei Bd. III. Téved, mikor a 17. lapon azt mondja, hogy ez a síremlék Gisler érseké, s midőn hívatkozva a hildesheimi ajtókra, a 11. század elejéről valónak állítja. A felíratból: Octava decima februi redeunte calenda, quem deus ascivit, presul venerandus obivit, világos, hogy a síremléken látható alak az 1152. évi január hó 15-én elhunyt Frigyes.

² Mindkét miniatür szt. Bernwardot ábrázolja. A Vita S. Bernwardi kéziratát az M. G. SS. IV. 755. és Archiv VII. 428. benső okok alapján a 11. századba

Gotthárt és Bernát püspök († 1154) alakjain, melyek szt. Gotthártnak a hildesheimi domban lévő szekrényén láthatók, és landspergi Herrad 1175-ben befejezett Hortus deliciarum című könyvének képes díszítésén.¹

Ugyanabban az időben, a mikor dasseli Rajnald, ripeni (Dánia) Radulf (1156—1170) is már a homlokon és a fejbúbon kiemelkedő szarvas mitrát visel pecsétjén. A lincolni püspöki pecséteken a változás 1170. év körül észlelhető, a francia pecsétek legnagyobb részén is hasonlóképen a 12. század utolsó negyede táján megy végbe. Így angersi Gottfrid (1162—1177) mitráján, a pecsétje szerint, még oldalt vannak a szarvak,² míg utódának, Raoulnak (1178—1197) a mitrája elül és hátul csúcsos.³ A párisi pecséteken Petrus Lombardus (1158—1160) és sullyi Mórícz (1160—1196) mitrájának alakja a fejlődés második stádiumába tartozik,⁴ ellenben sullyi Odóén (1196—1208) a harmadik fejlődési fok látható.⁵ Az avranches-i pecséteken

teszi, de helytelenül. A hannoveri kódex, mely másolata Thankmar Bernward élete című művének, csak a nagy hildesheimi püspök 1150-ben történt canonisatioja utáni időből való és pedig nem korábbi a 12. század harmadik negyedénél. Ezt nemcsak az a glória mutatja, mely szt. Bernward fejét körülveszi, hanem épen úgy és egész biztosan az a mitra is, melyet visel.

¹ *Engelhardt*, Herrad von Landsperg. Stuttgart 1818.

² *Rohault de Fleury* l. c. VIII. p. DCIX.

³ *Rohault de Fleury* l. c. VIII. pl. DCXXXIX.

⁴ *Ibid.* pl. DCLX. et DCLVII.

⁵ *Ibid.* pl. DCLVII.

Achard (1161—1171) mitrája a második forma határvonalát képezi,¹ Rikárd püspökkel (1171—1182) kezdődik rajtuk a harmadik forma.² Rohault de Fleury szerint ez utóbbi alak előjön már Arrasban 1143-ban, Beauvaisban 1140-ben, Chalons-sur-Marneban 1142-ben, Rouenben 1154-ben, Senlisben 1151-ben;³ azt azonban nem mondja meg, vajjon mindez esetekben pecsétekről van-e szó.

Hogy Olaszországban már a 12. század második felében ismerték az elül szarvazott mitrát, bizonyítják pl. a Registrum S. Angeli miniatürjei, egy szenteltvíztartó a Borgo S. Donninóban (Parma mellett), a veronai S. Zeno érzekapuinak reliefjei és portaléjának faragványai, Bonifác érsek képe a genuai Annales

¹ Ibid. VII. pl. DXX.

² Ibid. VIII. p. DCXXXVIII.

³ Ibid. p. 123. Mivel nem vagyunk abban a helyzetben, hogy Rohault de Fleury adatait egyenkint közelebbről megvizsgálhassuk, csak fentartással közöljük. Erre elég alapot nyújt nekünk az a tény, hogy az elül csúcsos mitra általában későn tűnik fel Franciaországban, továbbá, mivel Rohault de Fleury-nél a keltezés nem ritkán fogyatékos. A l. e. VII. pl. DXCVI. látható, Sens-, Chartres- és Poitiersből származó három síremlékről vett alak (püspökök a homlokon kiemelkedő mitrával) közül, melyeket — úgy látszik, — ott és p. 158. az 1144., 1122. és 1115. évre tesz, a két utolsó aligha való a 13. század előtti időből. De az első is, mely állítólag Henrik püspököt (melléknéven vadkan: le Sanglier) ábrázolja († 1142), nem sokkal előbb készíthették.

(ad 1188) 1189 körüli időből eredő második folytatásában.¹

A különböző mitrafajoknak az emlékeken való megjelenése azok keletkezési idejére nézve szintén nincs fontosság nélkül. Azon képműveket, melyek a püspökökön és apátokon a mitra három alakjának egyikét mutatják, habozás nélkül legalább 1050 utánra kell tennünk. Az olyanok, melyeken a püspöki fejdísz oldalt hegyesen kiálló cornuát visel, nem korábbiak 1100-nál, de általában nem is későbbiek 1200-nál. Általán véve 1100—1175. év közé kell azokat helyezni, mert a 12. század utolsó negyedében az oldalt szarvazott mitrák már nem igen voltak használatosak sehol, még magában Franciaországban sem, a hol ez a forma, úgy látszik, legtovább maradt használatban. Végre az olyan emlékek, melyeken a mitra szarvai a homlokon és a fej búbján emelkednek ki, általában csak 1150 utánról származhatnak, legkorábbi idejük pedig csak a 12. század második negyede lehet.²

Legújabb alakú mitrák a 12. és 13. századból meglehetősen tekintélyes számban maradtak fenn.

---

¹ M. G. SS. XVIII. tab. 3. Húgó érsek (ad 1169) az Annales körülbelül 1172-ben befejezett első folytatásában olyan mitrát visel, melynek szarvai oldalt vannak.

² A „Zeitschrift für christliche Kunst“ 1896. évfolyamának 259. és 291. lapján Semper elefántesont- és csontmunkákról értekezik, közöttük egy darmstadti ereklyetartóról (képe a 261. l.), melyet ő 11. és 12. századbéli inkább gyári, mint művészi munkának tart a Rajna vidékéről. A kérdéses munkákat nagyon különböző időből keltezik (268. l.). Ha mi jól látjuk, az ereklyetartón Szilveszter pápának alacsony mitrája van, melyen a cornua elül emelkednek ki. E szerint tehát csak az 1150 körüli időre tehető.

Igy pl. Franciaországban: kettő-kettő Sensben (székesegyház) és Lyonban (székesegyház), egy-egy Commingesben (St.-Bertrand), Beauvaisban (múzeum), Pontignyben, Toulouseban (St.-Sernin), Brignolesban (dép. Haute-Garonne) és St.-Lizier-de-Conserausban (dép. Arriège); Olaszországban: egy-egy Flórenczben (S. Trinità), Pisában (S. Francesco), Rómában (S. Martino ai Monti), Veronában (S. Zeno), kettő Monzában (kinestár), három Anagniban (dóm); Belgiumban még van kettő (Namurban a Miasszonyunkról nevezett apácák birtokában); német földön van Salzburgban három (Szt. Péter és dóm), kettő-kettő Bambergben (dóm) és Münchenben (apácák temploma és nemzeti múzeum), egy-egy Brixenben, Regensburgban, Kölnben (magán tulajdon) és Halberstadtban.¹

¹ Az említett mitrák nagyobb részének másolatait lásd *Rohault de Fleury*nél l. c. VIII. pl. DCLVIII (Flórencz), DCLIX. (Róma, Monza), DCLX. (Lyon, Comminges), DCLXI. (Beauvais, Sens), DCLXII. (Namur), DCLXIII. (Pontigny), DCLXV. (Anagni); *Bocknál* i. m. II. Taf. XVI. (Salzburg, Szt. Péter), XXIII. (Sens, Bamberg), XXIV. (Verona); a *Revue de l'art chrét.* 1861. p. 225. (Brignoles, Toulouse); a *Mittheilungen der K. K. Central-commission* 12. Jahrg. Taf. II. 2. (Salzburg, Szt. Péter), III. és IV. (Salzburg, székesegyház), 73. lap (Brixen), — a krakói dómnak ezen közleményben Taf. I. 1. látható mitráját legalább is a 13. század végére kell tennünk —; *Cahiernél*, *Nouveaux mélanges, Décoration d'églises* p. 9. (Bamberg), 10. (St.-Lizier-de Conserans), 16. 17. (Namur) — a 14. lapon itt közölt St.-Gildas-de-Ruisból (Bretagne)

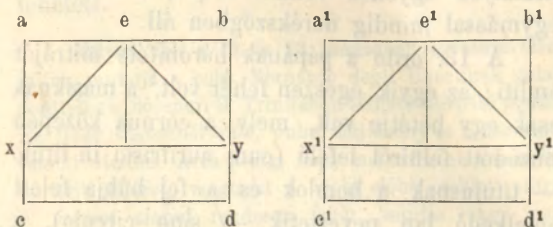
Hogy ezek között a mitrák között olyanok is volnának, melyek a fejlődés második fokozatába tartoznak, épenséggel nem látszik valószínűnek. Egyébiránt egyes esetekben nem mindig könnyű erről ítéletet mondani, mivel valójában a homlok és a fejbúb felett kiemelkedő szarvakkal bíró mitrák alakra nézve alig különböznek valamit azoktól, a melyeken a cornua oldalt állanak. Mondják ugyan, hogy a fasciaeből biztos ítéletet mondhatunk. Csakhogy ezek már nincsenek meg mindenütt; ott pedig, a hol még láthatjuk, a későbbi változás lehetősége nincs mindig kizárva. Még leghamarább lehetne a bold. Bernardo degli Ubertinek tulajdonított és Flórenczben őrzött püspöki fejrevalót a középső mitrafajhoz számítani, ha a mód, a hogyan a szalagok most rá vannak varrva, ellen nem mondana.

A mitrák készítmódja a 12. és 13. században még igen egyszerű volt. Vettek két négyszögű szövetdarabot a mitrához kívánt nagyságban és szélességben ($a\ b\ c\ d$ és $a^1\ b^1\ c^1\ d^1$),

való mitra csak 14. századbéli készítmény —; *de Farcynál*, La Broderie pl. 10. (Lyon), 11. (Sens). Az anagnii mitrákra nézve lásd még *Didron*, Annales archéolog. XVII. 231; ugyanitt p. 227. a beauvaisi mitrát, mely állítólag Fülöp dreuxi püspöké (1175—1217) volt. A kölni mitra másolatát és leírását közli a „Zeitschrift für christl. Kunst“ 1890. S. 130. Mondják, hogy az ornátus különböző darabjait már hajdan használták szent püspökök. Azonban ez a hagyomány némelyik darabra világosan nem talál, és talán abból a körülményből kell megmagyarázni, hogy azok eredetileg a püspököknek felszentelésükkor tiszteletből adott ajándékok voltak. Másokra nézve semmit sem tudunk mondani; míg ismét másoknál semmi ok sincs, hogy a hagyományt kétségbe vonjuk.

kibélelték, befelé hajtották a sarkokat a, b, a^1 , b^1 , úgy, hogy e és e^1 -nél derékszög támadt, összeerősítették e a-t e b-vel, $e^1 a^1$ -t $e^1 b^1$ -vel,

xy -t x^1y^1 -nal, xc -t x^1c^1 -vel és yd -t y^1d^1 -vel, az egészhez hozzáadták a fasciaet és ha kellett, a szegélyt, és kész volt a mitra. Ha a mitra szarvainak keményebbeknek kellett lenniök, akkor a felső és alsó szövet közé két, szarvalakú kelme- vagy pergamentdarabot tettek. Úgy látszik, hogy az egyszerű mitrák is oly módon készültek, hogy két kisebb vagy egy nagyobb kibélelt kelmedarabból zacskóalakú és összehajtva négyszögű sipkát készítettek, rávarrták a szükséges szegélyt s aztán a fejen úgy nyomták be, hogy a homlok és a fejbúb felett egy-egy csúcs képződjék.

A 12. és 13. századbeli legújabb alakú mitrák a későbbiekkel szemben három jellemző vonást mutatnak. Az első a csekély magasság, mely mindig csak 20, legfeljebb 25 cm. volt. A második a mindenütt egyforma szélességben állt. Ha az előbb említett mitrák közül egyet összeszünk, az oldalak mindig függőlegesen állanak

az alsó szélre. A harmadikat a szarvak alakulása képezi. A két rézsútosan emelkedő oldal t. i. szabályos egyenes vonalat képez s ezenkívül egymással mindig derékszögben áll.

A 13. ordo a pápának háromféle mitráját említi; az egyik egészen fehér volt, a másiknak csak egy betétje volt, mely a cornua közepén húzódott felülről lefelé (cum aurifrisio in titulo — titulusnak a homlok és a fej búbja felett emelkedő lap neveztetik — sine circulo), a harmadiknál végre ezenkívül az alsó szélen is volt szalag (aurifrisiata in circulo et titulo).¹ A simplex albát a pápa gyászmiséken, a hetvened vasárnaptól húsvétig eső időnek és adventnek vasárnapjain és hétköznapijain használta, kivéve a Laetare és a Gaudete vasárnapot. Ezeken és az év többi napjain az aurifrisiata in circulo et titulo mitrát viselte. A második fajú mitrát csak consistoriumokban tette fel.² Hogy már a 12. század végén is volt Rómában valami különbség mitra és mitra között, kitűnik Mabillon 12. ordójából, mely azt mondja, hogy a pápa húsvét napján mitra solemnist használjon.³ Durandus csak kétféle mitrát különböztet meg: a simplex albát és az aurifrisiatát.⁴ Ez utóbbi alatt ő az

---

¹ Circulusnak majd a mitra alsó részét, majd az itt alkalmazott szegélyt nevezték.

² Ordo 13. n. 12. (*Migne* LXXVIII. 1114).

³ Ordo 12. n. 33. (*ibid.* 1078).

⁴ Rationale l. 3. c. 13.; f. 75. *Durandi* Ep. Mimat.

aurifrisiata in circulo et titulót, vagy legalább is az in circulót érthette, mert az aurifrisiata in titulo sine circulo Rómán kívül használatos nem lehetett.

Milyen volt a 12. és 13. századbeli egyszerű fehér mitra, mutatja a bold. Bernardo degli Ubertinek tulajdonított s a flórenczi S. Trinitában látható püspöki fejdísz. Ez fehér vászonból való, puha, hajlékony és nincs rajta semmi díszítés. Arra pedig, hogy mit tartsunk Durandus aurifrisiatájáról, megtanít a többi előbb említett mitra. E szerint alapul rendesen fehér, mintás vagy nem mintázott selyem, vagy más jobb kelme szolgált. Az alsó szélen körül — és a cornua közepén felfelé húzódó betétszalagok sokféle paszomántszővésű aranykelmékből készültek. De aranypaszománt helyett hímzett szalagokat is használtak aurifrisia gyanánt. Drága mitráknál a betéteket, mint a fenmaradt különböző példák mutatják, gyöngyökkel, sodronydíszítésekkel, aranylemezekkel és nagy mennyiségű drágakővel ékesítették. A mitrának azon helyein is, melyeket az aurifrisiák nem foglaltak el, rendszerint díszítéseket alkalmaztak. Sőt nem ritkán a cornua egész lapjait kidíszítették képes ábrákkal. Érdekes, hogy a 13. századból eredő négy (Namur, Sens, Bamberg¹ és München), még most is meglévő mitrán a hímzett képek ugyanazt a jelenetet ábrázolják, t. i. canterburyi szt. Tamás meggyilkoltatását. A fasciae már nem a halántékokon alkalmazták többé, mint a 13. században sok mitrán, hanem vagy egészen hátul a középen, vagy ehhez közel. De alakra nézve akkor is még mindig egyforma széles szalagok voltak. Alul szélesebb szalagokat aligha alkalmaztak gyakran 1250

Pontificale (*Martène* l. c. l. 1. c. 4. art. 12. ordo 23; I. 225).

¹ *Rohault de Fleury* l. c. VIII. 126.

előtt. Anyagra és kiállításra nézve előbb is, utóbb is, majd az aurifrisiával, majd a mitra alapszövetével voltak azonosak. Végeikre még rendszerint rojtokat, bojtocskákat, csengetyűket aggattak. Ha a mitrát hímzéssel, gyöngyökkel, fémlemezekkel vagy drágakövekkel díszítették, rendesen hasonló módon jártak el a szalagokkal is.¹

A mitra fejlődési történetének legérdekesebb kora a 12. és 13. század. Tetőpontját kétségkívül az utóbbinak közepe táján érte el. Gazdag, túlságos pompa nélkül, mérsékelten magas, de azért a legszebb arányú, egy irányban sem szembeszökő, mégis tele méltósággal, könnyű és formás, a nélkül, hogy jelentéktelen volna, miért is annak az időnek a mitráját a püspöki fejrevaló ideáljának lehet mondani.

8. A mitra a későbbi közép- és az újkorban.

A mitra kialakulása körülbelül a 14. század eleje körül kezdődött. Ha lassan is, de feltartóztathatatlanul haladt mindaddig, míg a mitra a 17. században ég felé törő, s noha elég gyakran fénytől tündöklök, mindazáltal esztetikai szempontból kevésbé ízléses toronyalakúvá nem lett. Sajátságos, hogy a mikor a liturgikus felső ruhát, a kazulát elkezdték nyirbálni és meg-

---

¹ A hanyatló 13. század drága mitráira, melyeknél nem kímélték a drágaköveket, gyöngyöket és aranydíszítéseket, lásd a londoni szt. Pál 1295. évi leltárának kivonatát *Bocknál*, i. m. II. 177.

rövidíteni, ugyanazon időtájban kezdték el a mitrát magasságban és szélességben megnövesztetni, mintha csak a püspöknek az egyik kárpótlás volna a másikért.

Már a 14. századbeli mitrák magasabbak lettek. A 13. században még az összecsukszott mitra szélessége nem kicsit multa felül a magasságot, most mind a kettő egyforma lett. A 15. században még inkább a magasság javára változik még a viszony, a mennyiben a magasság a szélességet már majd annyival haladja meg, a mennyivel eredetileg kisebb volt. Hogyan alakult tovább a dolog, kitűnik abból a számos képműből, melyek a kiháló gót és fejlődő renaissance idejéből mai napig szeltében fenmaradtak. A barokk és a czopfstil már alig növelhette valamivel a mitra magasságát, olyan magas lett már a 17. század elejéig.

A mitra olyatén változtatása, melynél fogva az átmérője alulról fölfelé mind nagyobb lett, s ennek megfelelőleg az oldalak mind jobban kiszélesedtek, mint látszik, szórványosan már a 13. század vége körül megkezdődött. A 14. században, úgy látszik, még nem terjedt el nagyon, a 15.-ben gyakori, a 16.-ban közönséges lesz.

A mitra magasságának és szélességének változásaihoz a középkor vége táján és nevezetesen a 16. század óta még két további járult. Az egyik abban állott, hogy nemcsak a mitrát

általában, hanem, és pedig különösen, a cornuát magukat növesztették nagyobbra, mint előbb voltak, úgy, hogy a cornua rézsútos oldalainak érintkező pontján támadt derékszög helyébe a hegyesszög lépett; a másik az volt, hogy a szarvoknak előbb egyenes vonalat képező oldalait többé-kevésbbé meghajlították s ezenkívül még szög nélkül, görbítéssel olvasztották a mitra alsó részébe. A barokk és czipfstil termékei voltak az olyan mitrák, melyeknek mindkét lapját, mint valami pajzsot, művésziesen kidomborították.

A püspöki fejrevaló változásait a 13. század óta a növekvő pompaszeretet s vele összefüggésben a mindig nagyobbodó díszítési vágy hozta létre. Nagyobb síkokra volt szükség, mit a mitra magasításával és szélesítésével értek el. A mi a kiállítás gazdagságát és fényét illeti, a korai gót stilű mitrák a későbbi gót mitrákkal egyáltalán nem állják ki a versenyt. Itt mindent felhasználnak a díszítésre. Gyöngyök, drága foglalatú kövek, arany- és ezüstlemezek, zomán-czozott lapocskák, hímzett mértani ábrák, virágok, kacsok, képes ábrázolások és hasonlók ékesítik a betétszalagokat, töltik be a titulit, a szarvak lapjait. A mitra díszítéséhez még az építészetből is vesznek motívumokat, midőn nemcsak a cornua külső lapjaira hímeznek íveket, díszormokat, fialákat, consolokat, baldachinokat, hanem a rézsútos élekre is kővirágalakokat raknak a díszormok mintájára és felső csúcsukat kereszt-

virággal fejezik be. Csak nézzük meg a festményeket, a melyeken a hanyatló középkor mesterei művészi kezekkel s a legnagyobb gonddal rajzolnak le nem egy akkori mitrát úgy, mint a milyenek a valóságban voltak; olvassuk a kincstári lajstromokat, melyek értesítenek azon drága infulák gazdagságáról, melyeket az akkori dóm, kolostor- és káptalani templomok szekrényei rejtettek magukban; tekintsünk azokra a mitrákra, melyek azokból az időkből napjainkig fenmaradtak és most valamely múzeumban vagy templom kincstárában találtak egy kis menedékhelyet,¹ vagy vessünk egy pillantást a 14. és 15. századbeli síremlékek pompás képeire, s az elmondottakat százszorosán igazolva látjuk. Nem tagadható, hogy az az idő sok módfelett ragyogó mitrát hozott létre és hogy a középkor utolsó idejének nem kevés püspöki fejrevalója a kis alakban dolgozó művészetnek valóságos mesterműve, de épen úgy nem lehet tagadni, hogy a dísz

¹ Lásd pl. az admonti és krakói mitrákat a „Mitth. der k. k. Centralcommission“ 12. évfolyamának 75. és 77. lapján; a toledói és saragossai mitrákat *Cahiernél*, Nouveaux mélanges, Décoration d'églises p. 14. et 41; az evreuxi, párisi (Clugny) és londoni (Kensington) múzeum, továbbá a halberstadti és besançoni székesegyház mitráit *de Farcynál*, l. c. pl. 33., 41., 49., 51., 55., 59., 80. (v. ö. u. o. a 48. laphoz tartozó táblát) és a stockholmi (nemzeti múzeum) pompás mitráját *Condakownál*, Geschichte des byzant. Emails (Samml. A. v. Swenigorodskoi) 257. l.

szertelensége, melyet a mitrán már akkor szerettek kifejteni, nemcsak a méltóságos, egyszerű nagyságtól s az igazi fenségtől való eltérést vonta maga után, hanem, a mi még rosszabb volt, útat nyitott a püspöki fejdísz mind nagyobb mérvű elfajulására. Hogy már a 15. században mily drága volt néha a mitra, kitűnik Vasarinak Ghiberti Lőrincz életében adott tudósításából. E szerint t. i. IV. Jenő 1439. ezzel a flórenczi művésszel készíttetett egy mitrát, mely 15 fontot nyomott és 30.000 aranyat ért. A teljes súlyból csak a mitrát díszítő gyöngyökre $5\frac{1}{2}$ font esett.¹

Mint a kiválóbb mitrák mutatják, a következő idők még fokozták a drágaságot és a technikai kivitelt.² De ezek a czikornyás aranyhímzések,

---

¹ *Vasari*, *Le vite* I. (Firenze 1878) 236. Abból a súlyból, melylyel a mitra pretiosa a középkor végén gyakran birt, megérthetjük, hogy miért engedi meg a Caeremoniale a püspököknek a püspöki ténykedéseknél felcserélni a „drága“ mitrát a könnyebb aurifrigiatával: „ne nimis gravetur.“

² Az esztergomi és a győri székesegyházban van két drága mitra a 16. századból. Mind a kettőt körülbelül 30.000 forintra becsülik. Mitth i. h. 79—80. lap. A győri mitráról mondja a közlemény: „Az egész mitrának alapját összefűzött apró gyöngyszemek alkotják, melyek a kelmét egészen beborítják. Aurifrisiája nincs, hanem csak nagyobb gyöngyökből álló vonalak jelzik annak szélét. Ugyanígy vannak képezve a lecsüngő szalagok szélei és a síkokon világosan kidomborított díszítések is. Külső szélein, melyek dúsan aranyozott ezüstveretből állanak, egy sor ízléses csomó foglal helyet,

a drágakövek és gyöngyök pazarlása daczára, vagy emiatt, még kevésbbé voltak ízlésesek, mint a középkor végének túlságosan megterhelt mitrái. Hasonlítsuk pl. össze a kölni kincstár nyolcz mitráját, Kelemen Ágost († 1761) művét. A püspöksüveg csodaszörny lett, és egész díszítése nem arra irányult, hogy ezt a hibát eltüntesse, hanem inkább arra, hogy pazar és feltűnő külsőt kölcsönözzön neki. A mitra nagyon világias lett és minden drágasága daczára is gyakran elég szellemtelen és köznapi külsőt kapott. Stil tekintetében ugyan nem hiányzott semmi, de igen komolyságban, nyugodt méltóságban és igazi erőben. A renaissance végének, a czopfnak sikerült legkevesbbé oly püspöksüveget létrehoznia, mely a középkor jobb idejéből való mitrákkal csak a legtávolabbról is össze volna hasonlítható.

Midőn legújabbán a szent ruhák méltóságosabb kiállítása iránt való érzék újra feltámadt s a keresztény művészet hosszú ideig tartó álmából felébredt, Francia-, Angol-

---

esúcsán pedig keresztvirág díszlik; minden egyes csomóból váltogatva kék és zöld zománczú virág sarjadzik. Közepét medaljón ékesíti, melynek vörös zománczalapján hattyú látszik, a mint szájában kis bokrétát tart. . . Figyelemre méltó az is, hogy mindenik szalag, melyek hasonlóképen gazdag gyöngydíszítésűek, s meg lehetős nagy drágakövektől ragyognak, három részre van felosztva, s mindenik részt két-két kis arany csengetyű — összesen tizenkettő — díszíti (i. h. 78. l.).

országban, Hollandia-, Belgiumban és Németországban, úgy más egyházi ruhák, mint a mitra készítésében szerencsével követik a középkori mintaképeket.

9. A mitra liturgikus használata.

Mily terjedelemben használták a középkorban a mitrát az istentiszteletnél, minden egyes esetben határozottan megállapítani nem tudjuk. Lényeges vagy csak nagyobb különbséget is a római ritusban, akkori és mai szerepe között, a 14. és 15. századbéli római ordók alapján nem lehet kimutatni. De azért egyes eltérésekre mégis akadunk. Így a 13., 14. és 15. ordo szerint használták a mitrát oly különböző alkalmakkor is, melyeknek önmagukban semmiféle liturgikus jellegük nem volt, hanem csak elő- vagy utójáték gyanánt csatlakoztak a kultusz-cselekvényekhez: pl. a koronázás napján és nagycsütörtökön az ünnepi lakomán, a presbyterium fogadásánál (pénzajándék) stb., de kivált a pápaszentelést követő és a Lateránba vonuló körmeneteken (úgynevezett *possesso*), és a lateráni bazilikából való visszatérés alkalmával. Azonban ezeken a körmeneteken, melyeket lovon tartottak, csak a kardinálisok, püspökök és más erre jogosított prelátusok viseltek mitrát; magának a pápának a fejét tiara (*corona*, *regnum*, *triregnum*), a királyi méltóság jelvénye ékesítette.

Rómán kívül a mitra használata tekintetében egészben véve a római szokásnak kellett a középkorban irányadónak lennie. Itt is, ott is ez volt az általános alapelv: a püspök leteszi mitráját, ha az oltárhoz lép, hogy ott imádkozzék, felteszi, valahányszor a nép felé fordul. Éltérés nevezetesen akkor volt, mikor az ünnepélyes áldást adta és az oltárt füstölte meg a püspök. Míg ugyanis Rómában a püspök ezeket mitra nélkül végezte, máshol, mint Durandus adataiból kitűnik, az volt a szokás, hogy mindkét esetben viselje.¹ De viszont úgy látszik, hogy ellentétben a római szokással, a gyászmiséknél Rómán kívül a mitrát nem használták mindenütt.²

A mitrának átadása, mint felszentelési szertartás, a 12. században jött divatba; utána lassankint általánossá lett. Az említett század harmadik negyedében már szokásos volt, a mint kitűnik *clairvauxi Miklósnak* († 1175), szt. Bernát

---

¹ *Rationale* l. 3. c. 8.; f. 77.; *Pontificale Durandi* *Mimat. Martènenél* l. c. l. 1. c. 4. art. 12. ordo 23; I. 225. A mitrának a gyászmiséknél való használatára lásd ugyancsak Durandus *Pontificaléját* l. c.

² A párisi Clugny-múzeumban van egy fehér selyem mitra, melynek két oldala feketére van festve. A főjelenetek Krisztus koporsóba-tételét és feltámadását ábrázolják. Úgy látszik, hogy ezt a mitrát gyászmiséken használták. Festett mitrákat már a 13. században találunk, ilyen pl. a namuri mitrák egyike.

jegyzőjének, a 12 szentségről tartott prédikációjából: *Ungitur caput, liniuntur et manus, ponitur et evangelica pagina super caput . . . imponitur cidaris capiti consecrato et aurea lamina frontis gloria praesignitur, in qua contextitur nomen divinitatis* (itt a mitrának aranyszövetből készült circulusát érti), *traditur anulus.*¹ Körülbelül 1200 óta ezt a szertartást a Pontificalék is ismételten megemlítik.² Eleinte mindig akkor adták át a mitrát, ha a fejet már megkenték. Majd magánál a szentelésnél mise alatt, majd, mint most is, ennek végén a szerint, a mint a szent olajat a felszentelt fején azonnal felszárították, vagy csak az ünnepség végén.

Ima nem szokta mindig kísérni a szertartást. Egy, a 13. századból származó mainzi Pontificale szerint a felszentelő a mitra átadásakor a következő rövid, de velős szavakat mondja: „Jelet teszek a fejedre, hogy Teremtődön magán kívül senkit se szeress az Úr nevében. Amen.“ Egy 1400 körül írt lyoni Pontificalében az

¹ *Migne* CXLIV. 899. A tizenkét szentségről — ezeket a szavakat itt tágabb értelemben kell venni szent vagy megszentelendő dolgokról — szóló beszédet többen (így *de Linas* a *Revue de l'art chrét.* 1861. p. 455. és *Hefele*, *Beiträge* II. 232) tévesen damiáni szt. Péternek tulajdonítják. Az ő életében a felszentelésnél mitraátadásról még nem lehet szó. Másként állt természetesen a dolog, mikor a 12. században a mitra általános püspöki feldísz lett és a főpapi jelvényekhez számított.

² *Martène* l. c. I. 1. c. 8. art. 11. ordo 14. (latin Pontificale a szíriai Apameából), 16., 17., 18.; II. 73, 82., 88., 94.

imádság épen az, mely a mai Pontificale Romanumban olvasható.

Hogy az apátok megáldása alkalmával is előfordult a mitra átadása már a középkor vége felé, bizonyítja egy abból az időből való mainzi Pontificale.¹

Ebben ugyanis az Ordo ad benedicendum abbatem cím alatt az a rubrika van, hogy ha a püspök olyan apátot áld meg, a ki jogosítva van mitrát viselni, a mitrát ezekkel a szavakkal adja át neki: „Vedd, kedves Testvérem, az ó- és új-szövetség jelképes jelvényét. Őrizd meg a két testamentum tudományával a rád bízott nyáját, hogy vele együtt örvendezve mehess a paradicsom kapujához, az Atyának, Fiúnak stb.“

10. A mitra misztikus jelentése.

Az a felfogás, hogy a mitra vonatkozásban áll az ó- és újszövetséggel, mint ezt a mainzi Pontificale is mondja, már a 12. században szélteben el volt terjedve.

„A püspök szarvas mitrája, mondja a Speculum mysteriorum ecclesiae írója, a két testamentumot jelenti, a melynek segítségével kell neki az egyház ellenségeit legyőznie.“ Robertus Paululus és a Tractatus de sacramento altaris szerzője is az ó- és újszövetséget látja a két szarvban, hasonlóképen a 12. század végén cremonai Sicardus és III. Incze. Idővel aztán az a nézet, hogy a mitra szarvai a két

¹ Martène l. c. l. 2. c. 1. ordo 9; II. 160.

szövetséget jelentik, belekerült a liturgikus könyvekbe is.

Nagyon behatóan tárgyalja a mitra jelentését Durandus. Szerinte is különösen a cornua jelképezik az ó- és újszövetséget, melyekben a püspöknek járatosnak kell lennie. Ennek a felfogásnak megfelelőleg azután a mitra circulusát, mely két felét körülveszi, arra a *scriba doctus in regno coelorum*-ra vonatkoztatja, *qui profert de thesauro suo nova et vetera*, azaz magára a püspökre, a kinek a két testamentum kincseit nyájának hasznára kell szétosztania. Fejtegetéseinek további folyamán a püspöksüvegről lecsüngő szalagokban a szellemet és a betűt, vagyis a Szentírás misztikus és történeti értelmét látja. A *fasciae* végén lévő vörös rojtok azt jelentik, hogy a püspök, ha kell, kész a hitet és a Szentírást még vérével is megvédelmezni. A vállakra omlanak alá, melyeken a terhet hordjuk, mert a püspököt arra kell figyelmeztetniök, hogy tetteikkel valósítsa meg azt, a mit szájával prédikál.

Különöseknak tetszhetnek ugyan a mendei püspök magyarázatai a komolyan gondolkozó észnek, mesterkélteknek s olyannak látszhatnak, mint egy misztikus játék; de azért mégis van bennük valami kedves, valami, a mi fölkelti érdeklődésünket: az a jámbor és gyengéd lélek, mely mindent, még a legjelentéktelenebb dolgot is törekszik kiemelni a köznapiság köréből és természetfeletti fényvel bevonni.¹

¹ Mint Durandus beszéli, némely heretikusok a

11. A mitra eredete.

Azt az időt, a mikor a mitrát liturgikus czélokra kezdték Rómában használni, csak megközelítőleg tudjuk meghatározni. Mivel jó a 10. századig még nem tartozott a római egyház szent ruháihoz, másrésről pedig már a 11. század előtt használták a pápa és a kardinálisok az istentiszteletnél, ezért annak behozatalát kb. 950 és 1050 közé tesszük. Hogy nincs róla bizonyítékunk, nem lehet feltűnő. Az akkori idők nagyon viharosak voltak; messze kiható események követték egymást; Róma maga számtalan pártharcznak és véres viszálykodásnak volt a színtere; a görögök nehézséget nehézség után támasztottak; a papság hibái és a világi hatalom túlkapásai kiáltók voltak; ismételten voltak napok, melyeknél a korábbi idő is alig látott rosszabbakat; ily viszonyok között mi volt egy liturgikus fejrevalónak a behozatala, főképen, ha ez nem is egyszerre, hanem csak lassankint ment végbe? Sokkal több és sokkal fontosabb események voltak a felszínen s ezekkel szemben az ilyennek el kellett tűnnie.

De hol van a püspöki fejrevaló hazája? Róma-e az vagy itt is a keleti egyházból vették át? — Róma a hazája.

---

mitrát viselő püspököt ahhoz a kétszarvú vadállathoz hasonlították, melyről a Titk. Jel. 13, 11. beszél.

Hogyan vehette volna át Róma a görög ritusból a mitrát az ezred vége felé? Efféle kölcsönzésre nem volt többé alkalmas az idő. Kelet és nyugat már egészen ellenkező úton haladt a liturgikus dolgokban

De nincs is semmi alap arra a föltevésre, hogy akkor vették át a mi püspöki fejrevalónkat a görög ritusból a rómaiba. Ennek sem a nyugati, sem a keleti íróknál nincs nyoma. Sőt Balsamon, a konstantinápolyi pátriárka könyvtárosa és később antiochiai püspök, a 12. század utolsó negyede körül a Photius Nomocanonjához írt scholionjaiban a római mitrát az úgynevezett Konstantin-adománylevélből, az alexandriai pátriárkáét pedig — *Rómából* származtatja. Azt mondja t. i., hogy Czelesztin pápa mitrát adományozott alex. szt. Czirillnek, mikor őt megbízta, hogy az efezusi zsinaton helyettesítse.¹

Valóban minden látszat arra mutat, hogy a keleti püspökök (kivéve talán az alexandriai pátriárkát) az első ezredév vége körül semmiféle liturgikus fejrevalót nem használtak. Pseudo-Alcuin ugyan azt mondja, a mit már fennebb alkalmilag említettünk is, hogy a görögök állítólag sipkát szoktak viselni az oltárnál. Hanem ez az „állítólag“ szóval összefűzött hír számba sem jöhet. Sem a *Μυστική Θεωρία*, sem Simon thessalonikai pátriárka († 1429) nem említ fejrevalót, mikor az egy-

---

¹ *Migne* P. gr. CIV. 1083. Alig szükséges mondanunk, hogy ez a tudósítás alaptalan. De nincs is itt arról szó, vajjon hitelreméltó-e? Thessalonikai Simon is azt mondja, hogy Czelesztin pápa adta szt. Czirillnek azt a kiváltságot, hogy mitrát viselhessen. Azonban hozzáteszi, hogy mások szerint állítólag ő kérte egyik zsinattól (talán az efezusitól) ezt az engedélyt gyenge egészsége miatt (Resp. ad Gabr. Pentapol. q. 20. [*Migne* P. gr. CLV. 871]).

házi ruhákat elszámolja és tárgyalja. Sőt Simon¹ és már előtte Balsamon határozottan kimondja, hogy keleten *minden* püspök, kivéve az alexandriai pátriárkát, *a római egyház szokásával ellentétben, hajadon fejjel végi tisztét*. Igaz, hogy sem Simon, sem Balsamon nem való a 10. századból. De ha a liturgikus mitrát a keleti egyház püspökei a 12., sőt még a 15. század kezdetén sem használták, annál kevésbé használhatták már a 10. században. Vagy feltehető-e, hogy egy ily jelentős ruha a 11. század folyamán letűnt? Erről Balsamon ép oly keveset tud, mint arról, hogy a görög püspökök mitrát viseltek már a 10. században vagy előbb.²

De hátha az ószövetségi papság *sacralis*

---

¹ De div. templo n. 45. (*Migne* P. gr. CLV. 715) és Resp. ad Gabr. Pentapol. q. 20. (*Migne* l. c. 871).

² Nem a mi feladatunk közelebről megvizsgálni azokat a helyeket, a melyekből be akarják bizonyítani, hogy a keleti egyházban már a 9., sőt már az előbbi századokban is használtak liturgikus fejdíszet. Némelyik helyen nem liturgikus fejrevalóról van szó, hanem arról, mely a hideg és a meleg ellen véd stb. (*Ratramn. Contra Graec. oppos.* l. 4. c. 5. [*Migne* P. lat. CXXI. 322]). Másokat képletesen kell értelmezni (*Gregor. Naz. Orat.* 10. n. 4. [*Migne* P. gr. XLI. 395] és *Euseb. Hist. eccl.* l. 10. c. 4. [*Migne* l. c. XX. 850]), végre mások legjobb esetben a zsidó főpap sísének (πέταλον, lamina) mintájára itt-ott, és nem is állandóan használt homloklemezeiről szólnak (*Epiph. Adv. haer.* l. 3. t. 1, 78, 11. [*Migne* l. c. XLII. 722]; *ibid.* l. 1. t. 2, 29, 4. [*Migne* l. c. XLI. 395]; *Epist. Theod. Patr. Hieros.* [*Harduin* Coll. conc. V. 1029; az itt említett mitra csak Epifán πέταλον-ja, nem pedig valóságos fejrevaló]; *Euseb.* l. c. l. 3. c. 31. [*Migne* l. c. XX. 279]). Egyik helynek sem tulajdoníthatunk fontosságot.

fejdíszre adta meg az alkalmat a liturgikus mitra behozatalára és ha Rómában nemliturgikus mitra is volt, melyikből kell a püspöki fejrevalót leszármaztatnunk?

Magától értetődik, hogy arról, mintha az ószövetségi mitrát közvetlenül vették volna át, nem lehet szó, tekintetbe véve azt a körülményt, hogy a mi püspöki fejrevalónk csak az ezredik év vége táján tűnt fel. Legföljebb azt lehetne mondani, hogy a zsidó istentisztelet főpapi fejszalagjára való visszaemlékezés adta akkor az okot a mi liturgikus mitránk behozatalára. De nincs semmi, a miből azt lehetne következtetni, hogy a mi ruhánk ily későn és pótlólágosan származott a mózesi kultusz megfelelő ruhadarabjából. Eilenben ki kell emelnünk, hogy a római mitra, ellentétben az ószövetség ama szokásával, mely szerint minden áldozópap *sacralis* fejrevalót viselt, állandóan csak a fő- és legfőbb papokat illette meg. A 12. század némely liturgikusa, autuni Honór, Robertus Paululus és Sicardus, ugyan azt állítja, hogy a mitrát a mózesi törvényből vették át az egyházba. *Est assumpta a lege*, mondja Honór, illetve Sicardus; *ex usu legis*, írja Robertus. De szavaikból nem tűnik ki, hogy mint képzelik ők a misnephethből való leszármazását, közvetett vagy közvetlen leszármazásra gondolnak-e? A mit tehát mondanak, ránk nézve nem bir fontossággal. A mi nézetünk szerint

nem igen valószínű, hogy a nyugati kultusz mitráját a 10. században a zsidó papság fejlesztalgjára való tekintet hozta létre. Az ember ugyan könnyen hajlandó aprioristicus okokból azt gondolni, hogy a törvény kultuszruházata befolyással volt a keresztény egyházéra. De ha valaki alaposabban foglalkozik a mi liturgikus ruhánk történetével, annak nem kerülheti ki figyelmét, hogy az újszövetség kultuszruháinak fejlődésére való ily befolyás csak nagyon kis mértékben és csak jelentéktelenségekben érvényesült.

A mi a második kérdést illeti, az a körülmény, hogy a többi kultuszruhák nemliturgikus ruhákból származnak, már előre is nagyon valószínűvé teszi, hogy a mitrával is így történt. Mi valóban azt hiszszük, hogy rá tudunk mutatni arra a ruhára, a melyből származhatott. Ez a camelaucum, melyet frigium (phrygium) és regnumnak is neveztek, azaz egy kiváló fejrevaló, melyet a pápa ünnepélyes körmene-
teken a templomon kívül szokott viselni.

Ezt a ruhadarabot legalább már a 8. században használnia kellett. Világosan kitűnik a Constitutum Constantiniből, a Konstantin-féle adományleveléből.¹

---

¹ *Hinschius*, Decret. Pseudoisid. p. 253. A frigiumra nézve, mely itt sipkaszerű fejrevalót jelent, lásd *Ducange*, Glossar. sub phrygium VI. 306. Ha a Consti-

Ebben olvassuk, hogy a császár I. Szilveszter pápát egyéb császári jelvényeken és kiváltságokon kívül, a koronával és a frigiумmal is megajándékozta. Az első Szilveszter pápa vonakodott elfogadni azért, mert ő tonsurája fölött, melyet szent Péter tiszteletére hordoz, arany koronát nem viselhet; azonban a frigiумot Konstantin sajátkezűleg tette a pápa fejére s e mellett elrendelte, hogy a császári méltóság utánzására Szilveszter és minden utóda viselje azt a *körmeneteknél* (in processionibus).

Ha a pápa abban az időben, mikor ez a hamisítvány keletkezett, vagy éppen nem, vagy csak rövid idő óta viselte volna a frigiумot, akkor lehetetlen, hogy annak szerzője Konstantinnal adományoztassa azt használatra I. Szilveszternek magának és utódainak.

Tényleg azt mondja a Liber Pontificalis Konstantin Vitájában (708—715), hogy Konstantinápolyba való ünnepélyes bevonulásakor a camelaucumot viselte, melyben Rómából ki szokott vonulni (cum camelauco ut solitus est Roma procedere).¹

Mabillon 6. ordója bizonyítja, hogy a pápaszentelés után következő menetben használták ezt a ruhát (ő itt regnumnak nevezi). Az

---

tutumban Hinschiusnál egyszer pallium frigiум áll frigiум (phrygium) helyett, itt vagy csupán frigiум, vagy mint *Wilpert* (Un capitolo di storia del vestiario [Roma, 1898] p. 26. nota 3), véleményünk szerint nem alaptalanul, gondolja, pileum frigiум olvasandó.

¹ *Duchesne* l. c. I. 390.

udvarnagy, írja ő, a pápa fejére teszi a regnumot, mielőtt ez felült volna a lóra, hogy felszenteltetése után a Szt. Péter-templomból haza menjen.¹

A pápai pénzekben a camelaucum (frigium, regnum) először III. Szergiusz (904—911), majd ismét VII. Benedek (974—983) pénzen tűnik fel.²

A camelaucum, mint neve is mutatja,³ sipkaféle volt. Alakjára és mivoltjára nézve a 9. ordo azt mondja, hogy a pápai regnum sisakhoz hasonlít és fehér kelméből készítik. Hogy fehér színű volt, az ú. n. Konstantin-adománylevélből is tudjuk. Benedek és Szergiusz pénzen kúpalakú, szegélyszalaggal díszített kalaphoz hasonló az alakja.

De hogyan képződött a mitra abból a kiváló fejrevalóból, melyet a pápa a körmeneteknél használt? Nos, úgy, hogy az évezred vége felé a pápa már nemcsak in processioibus, hanem

¹ n. 6. (*Migne* P. lat. LXXVIII. 1007).

² *Promis. Monete dei Rom. Pont.* (Torino 1858) tav. VII. 1. 2., IX. 12.

³ A camelaucum, camelaucium vagy calamaucum, calamacum stb.-re lásd *Ducange*, Glossar. sub camelaucum II. 44. és Dissert. sur l'hist. de St.-Louis ibid. IX. 82. A szó származása ismeretlen. Már Rufinusnál is sipkafele fejrevalót jelent. Cf. *Jos. Flav. Antiquit. jud. sec. vers.* Rufini I. 3. c. 11. (ed. Colon. 1524); f. 29: Super caput gestat pileum (a zsidó pap) in modum parvuli calamaci aut cassidis.

más, ezzel összefüggésben lévő istentiszteletnél is használta. Hogy azonban e mellett tettek-e már mindjárt külsőleg is különbséget a liturgikus és nemliturgikus fejrevaló között, vagy pedig csak fokozatosan jutottak addig, nyílt kérdés marad. Míg a mitra sipkaalakú volt, addig a különbség sem lehetett semmi esetre valami nagy. Másképp alakult természetesen a dolog, midőn a püspöki fejrevaló a 12. században két szarvat kapott, míg a regnum megtartotta kúpalakját.

Jelenleg lényeges különbség van a pápa liturgikus mitrája és a három koronából álló, magasan és szélesen kidomborított nemliturgikus fejdíszé közt, melyet az újkorban tiarának neveztek el. Az alsó szélt körülvevő öv már korán megvan a regnumon. Ezért nevezik gyakran coronának a 12. századbeli ordók. A regnum hármas koronája a 14. század első felében jön elő először. Második fele előtt kevéssel már határozottan kimutatható. Az új kiállítás adta az okot rá, hogy most már triregnumnak nevezzék. A pápa nemliturgikus fejdíszé már a középkor vége felé jó magas volt, a mint pl. az V. Márton és IV. Szixtus síremlékén látható alak mutatja. A későbbi renaissance folyamában, nevezetesen a 17. század óta túlságosan megmagasították s nem valami izlésesen kidomborították.

II. A főpap kesztyűje.

1. Neve. A mai főpapi kesztyű.

A főpap kesztyűjét épen úgy, mint a kazulát, a szó szoros értelmében liturgikus ruhának mondhatjuk, mert a püspök, vagy a kinek

engedélye van, hogy használhassa, csak a szent áldozat bemutatásakor viselheti. A rítusok szent congregatiója 1855. július 21. decretumában kimondja, hogy a püspök kesztyűben nem adhat áldást az Oltáriszentséggel, akár használ velumot, akár nem.¹

A főpap kesztyűjének hivatalos neve: chirothecae. A régebbi liturgikus könyvekben manicae és wanti (vuanti, wanta, guanti stb.) néven is előfordul. Manicae a kesztyű neve pl. a corveyi Sacramentariumban,² egy 1100 körüli időből eredő salzburgi Pontificaléban³ és Hittorpnál az Ordo vulgatusban.⁴ A wantus szóval, melyet főképen Francia-, Németországban és északon használtak, s a melyből később a francia gant, a spanyol és portugál guante és az olasz guanto származott, leginkább a köznapi kesztyűt jelölték; a főpapi kesztyű neve gyanánt a liturgikus művekben csak elvétve fordul elő.⁵ A 12. században már chirotheca

---

¹ Arra a kérdésre: Utrum liceat episcopo dare benedictionem cum Sanctissimo absque velo humerali ejus loco assumptis chirothecis et an chirothecas retinere possit, si ad velum humerale teneatur? a congregatio így felelt: Negative in omnibus (*Mühlbauer*, *Decreta* auth. I. 133).

² *Migne* LXXVIII. 241.

³ *Martène* l. c. l. 1., c. 8., art. 11., ordo 8.; II. 53.

⁴ De div. off. p. 109.

⁵ Így egyik besançoni Pontificaléban (kb. 1100) *Martènenél* l. c. l. 2. c. 1., ordo 3.; II. 153. és szt.

volt a főpapi kesztyű neve. A 12. és 13. századbeli pápai bullák és liturgikusok csak chirothecaeről beszélnek.

Mai nap a főpapi kesztyűt selyemből szokták készíteni. A kesztyű hátát kereszttel díszítik, de szárának nyílását is rendszerint ellátják valami díszszegélylyel vagy ékítéssel. Liturgikus színeire vonatkozólag ugyanazok a szabályok érvényesek, melyek a kazulára, stólára és manipulusra;¹ csak fekete színű kesztyűk nincsenek,

Remig egyik Pontificaljában Rheimsben, *ibid.* ordo 6. ; II. 156. A wantus szóra l. *Ducange*, Glossar. sub wantus VIII. 401. és *Barraud*, Bullet. monument. 1867. p. 249. sqq.

¹ A liturgikus színekre vonatkozólag röviden a következőket jegyezzük meg. A Missale Romanum előírása szerint *fehér* színű ruhát kell használni Szentháromságvasárnap, az Úr ünnepein (kivéve azokat, melyeknek a tárgya az Üdvözítő szenvedése), a B. Sz. Mária, a szt. angyalok, hitvallók, a nem vértanú szűzek és asszonyok ünnepein, nagyesütörtökön, nagyszombaton (a misétől kezdve), szt. János evangélista fő-ünnepén, ker. szt. János születése, szt. Péter széke napján, Pál fordulásán, templom- és oltárszenteléskor, a templomszentelés évfordulóján, pápaszenteléskor, a pápaválasztás és koronázás, valamint a püspökválasztás és szentelés évforduló napján. Hasonlóképen fehér színt kell használni az említett ünnepek nyolezada alatt, ha csak oly napok nem esnek közbe, melyeknek saját színük van, továbbá a húsvéti idő hétköznapijain, a szt. titkok vagy oly szentekről vett votivmisék alkalmával, kiket fehér szín illet meg, s végül a missa pro sponso et sponsa mondasakor. *Vörös* az egyházi ruhák színe pünkösöd előtt

mert gyászmisék alatt és nagyhéten, a mikor csupán csak fekete színű ruhákat kell használni, kesztyűt viselni nem szabad.

Az *usus chirothecarum* törvény szerint egyedül a pápát, a kardinálisokat és a püspököket illeti meg. Azonban miként a mitra, a püspöki lábbeli, a dalmatika és tunicella használatára kiváltság alapján apátok, a székesegyházak és szerzetes templomok méltóságai és

---

való szombaton (a misétől kezdve), pünkösöd nyolczada alatt, az Úr azon ünnepein, a melyek szenvedése titkainak vannak szentelve, az apostolok és mártírok, ker. szt. János fejvételé és szt. János evangélista mártírságának emlékünnepén (*ante portam Latinam*), a nevezett ünnepek nyolczadai és a róluk mondott votivmisék alatt, végül a szerencsés pápaválasztásért mondandó misében. *Zöld* a színe a vízkereszt és hetvenedvasárnap közötti, a Szentháromságvasárnap és ádvent közé eső vásár- és hétköznapi napoknak, ha csak valamely közbeeső ünnep vagy a nap különös jellege (*kántorbőjt* vagy *vigilia*) más színt nem kíván. *Violaszínű* egyházi ruhákat kell használni ádventben, a hetvenedvasárnap és nagyecsütörtök közé eső időben (kivéve azokat az ünnepeket, melyeknek saját színük van), kántorbőjt és bőjttel összekötött vigiliákon, a kereszttjáró napok miséinél, gyertya-, hamu-, barka- és kereszttvízszenteléskor, kereszttjáró napi körmeneteken, különféle votivmiséknél, melyeknek kérő jellegük van (háborús időkben, békéért, utazóért stb.) és a *de passione Domini* votivmisében, a mely a fekete-vasárnapi misének felel meg. *Fekete* a szín nagypénteken és a gyászistentiszteleteken. — A színekre vonatkozólag lásd a római *Missale Rubricae general.* p. 1. tit. 18. *de coloribus paramentorum.*

más prelátusok is jogot nyerhetnek, megkaphatják ezt a kesztyűre nézve is, természetesen épen oly tágabb vagy szűkebb korlátok között, mint a milyenek a többi főpapi ruhák használatát szabályozzák, akár az általános egyházi törvények,¹ akár a mindenkori kiváltság alapján.

A római Caeremoniale szerint a püspököknek, ha miséhez öltözködik, a dalmatika után mindjárt a kesztyűt kell felhúznia. A jobb kezére a diakonus, bal kezére pedig a subdiakonus húzza fel. A püspök a kesztyűt csak a felajánlás előtti kézmosásig viseli,² innen kezdve a mise végéig nem használja. A kánon tartamára ez önmagától érthető; hogy pedig a communio után sem szabad a kesztyűt felhúznia, kimondja a S. C. RR. 1870. márcz. 5-én kelt határozata.³ A liturgikus kesztyű használata tehát nagyon korlátolt terjedelmű.

A *püspökszenteléseknél* maga a felszentelő húzza fel a felszentelendő kezére a kesztyűt a segédkező püspökök közbejöttével. Ez a szertartás a mise végén megy végbe, mikor az utolsó áldás után az új felszenteltnek már fejére tették a

---

¹ Azoknak, a kik nem püspökök, az usus pontificaliumra nézve VII. Sándor 1659. szept. 27. (*Mühlbauer* l. c. III. p. 2., 621) és VII. Pius 1823. júl. 4. (ibid. p. 635.) kelt decretuma szolgál általános irányadóul.

² Caeremon. episc. l. 2. c. 8. n. 19. 57.

³ *Mühlbauer* l. c. suppl. I. 614.

mitrát. A kesztyű felhúzása közben mondandó imádság így hangzik: „Övezd, Uram, ennek a te szolgádnak kezeit annak az új embernek tisztaságával, ki az égből szállott alá, hogy a mint Jákob, a te kedvelted, kecskebőrrel befödött kezeivel atyjának nagyon kedves ételt és italt nyújtván, atyai áldásban részesült: úgy ez is, kezeivel üdvösséges áldozatot mutatván be neked, malasztodnak áldását megnyerhesse. A mi Urunk Jézus Krisztus, a te Fiad által, a ki a bűnös test hasonlatosságában értünk magát feláldozta. Amen.“ Krisztus magára vette bűneinket. Vele, a ki bűneinkért eleget tett, vagyis az embereknek általa osztályrészül jutott igazságossággal kell a püspök kezének borítva lennie, ha a szent áldozattal Isten áldását könyörgi le, épen úgy, mint egykor Jákob kezét fődte a kecskebőr, mikor atyjának odanyújtotta a kívánt ételt, és magának megszerezte az elsőszülötteket megillető áldást. Erre kell a kesztyűnek mindig emlékeztetnie a püspököt.

2. Mikor kezdték használni a főpapi kesztyűt?

A legrégebbi római ordók a liturgikus kesztyűről mélyen hallgatnak. Mabillon 1. és 3. ordójában olvassuk ugyan, hogy a regionarius (kerületi) subdiakonusoknak miféle ruhákba kell felöltöztetniök a pápát, látjuk azt is, mint adják a pápára az albát, cingulumot, vállkendőt, tuni-

cellát, dalmatikát, planetát, palliumot és mappulát, de chirothecaeről nem olvasunk semmit. Le van írva, hogy a pápa mint vegye át az oblatiókat s azután mint mossa meg kezét, de a kesztyűre semmiféle hivatkozás nem történik.¹ Épen oly kevésbé említi az 5. ordo ruhalajstroma is, a melyből pedig megismerhetjük a pápának liturgikus ünneplő és hétköznapi ruháit, valamint az akkori római papok sacralis öltözetét a püspökétől kezdve az akolythusokéig.

A római ordóknak ezt a mély hallgatását habozás nélkül bizonyítéknak vehetjük arra, hogy keletkezésükkor, tehát a 10. században, Rómában még nem volt sacralis kesztyű. Ha a római kultuszban már akkor használták volna, akkor kétségtelenül rá kellene akadnunk valahol, különösen az 5. ordo ruhalajstromában vagy az 1. és 2. ordo azon útasításában, hogy miképen és mily ruhákba kell a pápát felöltöztetni.

Barraud és Rohault de Fleury szerint a római ritusban már a 6. vagy 7. században használták a liturgikus kesztyűt.² De mindkettőnek elkerülte a figyelmét,

---

¹ Ordo 1. n. 14.; ordo 2. n. 9.; ordo 5. n. 8. (*Migne* LXXVIII. 944., 973., 988.). Lásd hasonlóképen a *Duchesnet*-től kiadott 9. századbeli római ordót (*Origenes*, p. 443).

² *Bullet. monument.* 1867. p. 207.: L'Ordre romain, que le pape Étienne envoya aux églises de France à la demande de Pépin et qu' Hittorp a publié dans son recueil, contient les rites, que l'on doit suivre pour

hogy a Hittorptól közzétett felszentelési ordo,¹ a melyre ők támaszkodnak, nem Pipin idejéből való, mint ők gondolják, hanem csak a 11. századból. Nem tagadjuk ugyan, hogy az Ordo vulgatusban vannak részek, melyek a 8. századból származnak; csak hogy ezt nem mondhatjuk el mindenik részéről, legkevesebbé pedig a szóban forgó felszentelési ordóról.

Vajjon Galliában a gallikán ritus idején használtak-e liturgikus kesztyűt, biztosan nem tudjuk. Van ugyan tudomásunk szt. Betharius chartresi püspök († ca. 600),² szt. Filibert jumiègesi apát († 684),³ szt. Hildevert meauxi püspök († ca. 680)⁴ és szt. Fronto, Périgueux első püspökének⁵ chirothecaejéről, illetve wanti-

---

l'ordination des évêques. Il est prescrit de mettre après l'Évangile les sandales aux pieds du nouveau prélat et de lui donner aussitôt les gants. Cet ordre, fait on remarquer, n'a pas été composé exprès pour être envoyé aux églises des Gaules. Celle de Rome s'en servait auparavant et peut-être depuis assez longtemps. On peut donc en conclure que l'usage des gants remonte au moins au VIe ou au VIIe siècle. -- Így *Rohault de Fleury* is l. c. VIII. 192. *Hittorp* két felszentelési ordót közöl, egy régibbet (De div. off. p. 106.) és egy újabbat (ibid. p. 109). Csak az utóbbi említi a kesztyűt; azért Barraud csak erre támaszkodhatott.

¹ Ordo consecrationis. Ford.

² AA. SS. 2. Aug. I. 170.

³ AA. SS. 20 Aug. IV. 77.

⁴ AA. SS. 27. Maii VI. 705. Itt olvassuk róla, hogy kesztyűje, melyet a consecratio előtt lehúzott, három óra hosszáig függött a levegőben egy napsugáron.

⁵ Vita B. Mariae Magdalenae et sororis ejus Marthae.

járól: ámde az a kesztyű, a melyről szt. Betharius és szt. Filibert életrajzában szó van, az összefüggésből ítélve, alig vehető liturgikus ruhának. A mi pedig szt. Hildevert és Fronto chirothecaejét illeti, melyeket az Acta s. Hildeverti. illetve szt. Mária Magdolna és Márta Vitája említ, ezek ugyan sacralis kesztyűknek látszanak, azonban mindkét forrás, mely bennünket róluk értesít, nagyon legendás, megbízhatatlan s minden valószínűség szerint későbbi eredetű.¹

c. 49. (*Migne CXII. 1506*). Azt mondja ezen a helyen az író, hogy annak a vasárnapnak reggelén, a melyen tarasconi szt. Mártát kellett temetni, szt. Fronto a périgueuxi templomba ment, hogy a szt. miseáldozatot bemutassa. De mialatt a gyülekező népre várakozott, a püspöki trónuson elaludt. Ekkor megjelent neki az Üdvözítő s magával vitte Tarasconba, hogy a mint szt. Mártának megígérte, őt eltemesse. Ezalatt a périgueuxi templomban is összegyűlt a nép s várta a szent mise kezdetét. Minthogy pedig már türelmetlenkedtek a késlekedés miatt, odamentek a látszólag alvó szt. Frontóhoz, hogy felköltsék. Ez felébredvén, elmondja, hogy mi történt, s megparancsolja, hogy menjenek Tarasconba s hozzák vissza gyűrűjét és *szürke kesztyűjét (chirothecas criseas)*, melyet a sekrestyés őrizetére bízott addig, míg ő a szt. testét eltemeti. Így is történt, és a küldöttek az említett tárgyakat meg is találták Tarasconban. A gyűrűt és az egyik félkesztyűt visszahozták Périgueuxbe, a másik félkesztyű pedig Tarasconban maradt a történt csoda bizonyítékául.

¹ Az Acta S. Hildevertire nézve lásd az AA. SS. 27. Maii VI. 705. A „Vita B. Mariae Magdalenae et sororis eius Marthae“ című munkát *Faillon* (Monuments

De, mondják, van Toulouseban egy főpapi kesztyű, melyet szt. Remig adott ajándékba szt. Germerius toulousei püspöknek († ca. 560). Igaz; csakhogy ez a kesztyű de Linas¹ és Bock² szerint nem a 6-ik, hanem csak a 13. századból való. Maga Rohault de Fleury³ is, a ki pedig azt vitatja, hogy már a 6. században használták a liturgikus kesztyűt, a Toulouseban őrzött chirothecaeről ezt mondja: „Le caractère roman de cet objet ne semble pas le reporter au delà du XIIe siècle.“

Hogy Galliában a gallikán ritus idejében már megvolt a sacralis kesztyű, ennek bizonyítékai volnának azok a manicalia vagy manicae, melyekről a párisi szt. Germanusnak († 576) tulajdonított misemagyarázat a többi liturgikus ruha között említést tesz.⁴

---

inédits sur l'apostolat de Sainte Marie-Madeleine en Provence) tévesen tulajdonítja Rabanus Maurusnak (AA. SS. 17. Oct. VIII. 29. sq. et 25. Oct. XI. 394). Csak kibővítése ez egy régebbi legendának, a melynek korára és értékére vonatkozólag több olvasható *Duchesne*, *Fastes épiscopaux* I. 326. sv. lapján. Egyebek között megtalálható *Jacobus de Voragine* *Legenda aurea* cz. munkájában is, mely a szt. Márta eltemetésekor történt eseményt szóról-szóra úgy beszéli el, mint *Pseudo-Rabanus* Vitája.

¹ Revue de l'art chrét. 1861. p. 635.

² I. h. II. 138.

³ L. c. VIII. p. 194.

⁴ *Migne* LXXII. 97. E misemagyarázat korára nézve lásd *Braun* i. m. II. 20. l. 1. jegyzetét.

„A sacerdotés (vajjon csak a püspökök vagy a püspökök és áldozópapok?) manualiát azaz manicaet szoktak felhúzni a királyok vagy (pogány?) papok karját díszítő karkötők (armillae) mintájára. De az előbbieket valami drága gyapjúkelméből (vellere)¹ készülnek és nem kemény fémből, bizonyára azért, hogy általában minden pap, még azok is, a kik a világban kisebb állást foglalnak el, könnyebben megszerezhessék. Ez a kis ruha, melyet csupán a szent áldozat bemutatásakor szabad használni, mintegy arra figyelmeztet, hogy kezeinket ne világi tisztségek terheljék, hanem Isten parancsainak nemes teljesítésével vegyük körül. Prohibet autem manica tonica ne appareat vile vestimentum aut quocumque indignum tactum sordium super divina sacrificia, quo manus immolantis discurrunt.“²

Voltak, kik a manualia, illetőleg manicae alatt kesztyűt értettek, mivel a manica ebben a jelentésben később ismételten előjön. De ezt a felfogást alig lehet összeegyeztetni azzal a leírással, melyet róluk a mise-magyarázat ad. Sokkal inkább valami karkötőfélének, az alsó kar kézfejáig érő dísznek látszanak, a minőt a keleti

---

¹ Hogy a vellus itt nem bőr, mint némelyek állítják (*Barraud* a *Bullet. monument.* 1867. 229. lapján), kitűnik a misemagyarázat azon adatából, mely szerint a diakonus albája „sirico aut vellere“ készítették; minthogy pedig ezt nyilván nem bőrből készítették, a vellus gyapjúkelmét jelent.

² Ezt az utolsó mondatot megérteni és lefordítani a barbár latinság és a talán becsúszott íráshibák miatt is, nagyon nehéz. Úgy látszik, hogy az értelme ez: A manica megakadályozza, hogy a nem díszített alsó ruha kilássék; egyszersmind arra is szolgál, hogy ez az áldozatot bemutató kezének mozgása alkalmával az ostyát illetlen módon ne érintse. Legalább ez a mi véleményünk, salva meliore interpretatione.

egyházban legalább a 12. század vége táján már használtak az egyházi ünnepeken, és *επιμανία* néven ismeretes.

De bármint álljon is a dolog a gallikán ritus liturgikus kesztyűjével, a római ritus Franciaországban a 9. és részben talán még a 10. században sem ismerte. A karolingek korának liturgikus íróinál épen oly kevésé akadunk *sacralis* kesztyűre, mint a hogyan nem találunk mitrára vonatkozó megjegyzést, noha tekintve, hogy mily módon tárgyalják a liturgikus ruhákat, semmi kétség sem lehet az iránt, hogy ők az ő koruknak egész használatos ornátusáról beszélnek. Hogy ekkor még liturgikus kesztyű nem volt, kitűnik főképen Amalarius két helyéből, melyek azt is bizonyítják, hogy az ő idejében még semmiféle liturgikus püspöki fejrevaló sem volt.

Az egyik helyen, mint már említettük, a metzi diakonus leírja a *summus pontifex* (itt érsek is) egyházi ornátusát. E szerint a s. pontifex a levitikus főpap ruhái számának megfelelőleg tetőtől talpig nyolcz ruhadarabbal bírt: *amictus*-, *alba*-, *cingulum*-, *stola*-, két *tunica*- (*tunicella* és *dalmatika*) és *pallium*mal. Ezekhez járul még a zsidó főpap ruháinak számán felül a *vestmentum pedum*, a püspöki lábbeli, és a *sudarium in manu*, a mappula vagy manipulus. Tehát *vestmentum manuum*-ról vagyis liturgikus kesztyűről Amalarius semmit sem tud, a mely körülmény annál feltűnőbb, mivel ő még a kézi izzadságtörölőt is érdemesnek tartotta megemlíteni.¹

¹ *Amalar.* l. c. l. 2. c. 22. (*Migne* CV. 1098).

A másik helyen, mint a mitránál már szintén mondtuk, röviden újból leírja a papok *egész ornátusát* (omnem ornatum), azaz, mint a felsorolásból kitűnik, a püspökök, miséspapok és a ministri egyházi ruháit. De a miről Amalarius egy szót sem szól, az épen a liturgikus kesztyű.¹

Jogosan kérdezhetjük itt is, mint a mitránál tettük, hogy vajjon a metzi diakonus mellőzte volna-e mindkét helyen a kesztyűt, ha már az ő korában a püspök liturgikus ornátusához tartozott a francziaországi római ritusban?

Ennélfogva a 831-ben összeállított st.-riquieri (Somme) leltár két gesztenyeszínű, arannyal díszített wantiját és az ugyanott említett két len wantit² sem tekinthetjük liturgikus ruháknak. Még kevésbbé lehet ezeket püspöki kesztyűknek gondolni; mert azok a tárgyak, a melyek között felsoroltatnak, határozottan nem püspöki ruhák, sőt sacralis jellegük sincs.³

¹ Ibid. c. 26. (*Migne* CV. 1102).

² Chron. Centul. I. 3. c. 3. (*Migne* CLXXIV. 1258).

³ Ibid.: In sacrario ad tabulam cooperiendam vestimentum lineum pallio paratum 1, tapeta 6, cortinae 3, bancales serici (lóczaterítő) 6 et alii 6, cussini serici 2, ex pallio 4, vestimentum lineum dominicale 1, nastolae (fűzőszi) ex auro paratae 2, *wanti castanei auro parati* 2, *linei* 2, fanones manuales (kézi kendő) auro parati 2, capellum auro paratum 1, ex pallio 1, facitercula (zseb-kendő) 2, cappae 387. A wantit talán akkor használták, ha szent tárgyakkal, pl. ereklyékkel körmenetet tartottak. De kesztyűk is lehettek, melyeket különös alkalmakkor, teszem processióknál, óvószerül használtak a hideg ellen. A wantit a francziaországi szerzetesek mindenesetre

De felhozzák, hogy Johannes Longus († 1383) szerint a 14. században az Omer melletti St.-Bertinben szt. Folcuin, Téroouanne püspökének († 855) kappáján, mitráján és más liturgikus ruháin kívül még kesztyűjét is őrizték.¹ Igen; de vajjon több hitelt érdemel-e ez a kesztyű, mint a mitra? És nem kell-e okvetetlenül kifogást tennünk valódisága ellen, ha szem előtt tartjuk, hogy a szent kortársai, Walafridus és Rabanus, főképen pedig az ő kortársa és földije, Amalarius a püspöki kesztyűt egyáltalán nem ismerték?

Autuni Honór szerint a püspöki kesztyű az apostoloktól származik.² Ha ez az adat, melyet megokolni meg sem kíséreltek soha,

---

ismerték. A 817-ben tartott aacheni káptalan a 22. capitulumban elrendeli, hogy minden szerzetes kapjon nyáron wantos, télen muffulas vervecinas (ürübőrből készült ujjatlan kesztyűt [*Migne* XCVII. 384]). Corveyi Adalhard 822. évi statutumai a szerzeteseknek wantos duos rendelnek (l. 1. c. 3. [*Migne* CV. 538]). A Constitutio Ansegisi abbat. Fontanellensis kesztyűvásárlásra évenként egy fontot utal ki: ad vuantos l. 1 (*Migne* CV. 750).

¹ Chron. monast. S. Bertini c. 13. pars 3, (*Martène Thesaurus nov. anecdot.* III. 516).

² Gemma l. 1. c. 215. (*Migne* CLXXII. 609): Chirothecarum usus ab apostolis traditus est. Hittorpnál és Mignenél „epistolis“ van „apostolis“ helyett. Hogy azonban „apostolis“ olvasandó, kitűnik *Robertus Paululus* (De caerimoniis, sacramentis et offic. eccl. l. 1. c. 56. [*Migne* CLXXVII. 406]), *Sicardus* (Mitrale l. 2. c. 5. [*Migne* CCXIII. 79]) és *Durandus* (l. c. 1. 3. c. 12.; f. 75) szavaiból. Ez utóbbi mondja: Pontifex iuxta ritum apostolorum manus operit chirothecis.

nem is találó, mindazáltal bizonyítja, hogy a sacralis kesztyű nem a 12. században jelent meg először, hanem már valamivel Honór előtt használatban kellett lennie. Tényleg a corveyi Sacramentariumban, mely a 10. század utolsó negyedéből való, már megtaláljuk a későbbi főpapi chirothecae értelmében vett liturgikus kesztyűt a manicae név alatt.¹

A Sacramentarium ugyanis utasítja a püspököt, hogy mikor a szt. áldozat bemutatásához öltözködik, először a főpapi harisnyát, a sandaliát, az amictust, a cingulumot és balteust, a stólát és a tunicát vegye fel, azután mossa meg kezeit és hozza rendbe haját. Erre a minister húzza fel neki a kesztyűt s jobb kezére a manicae fölé, mely itt világosan kesztyűt, és pedig ú. n. újjas kesztyűt jelent, a püspöki gyűrűt. A püspök pedig addig legyen manicaeben, míg az áldozati ajándékok elfogadása után kezét meg nem mossa. Ekkor húzza le és a többi kesztyű nélkül végezze.

Talán még korábban, mint a corveyi Sacramentarium, szól a liturgikus kesztyűről az ú. n. Missa Illyrica és az a végrendelet, melyben elnei Riculf 915. szt. Eulália templomának egyéb sacralis ruhán kívül wuantī paria unum hagyományoz.

A Flacius Illyricustól 1557. kiadott és róla elnevezett misében kétségtelenül van szó sacralis kesztyűről, de bizonytalan, hogy ez a

¹ Migne LXXVIII. 241. 243.

miseformula melyik korból való.¹ Lehetséges ugyan, hogy a corveyi Sacramentariumnál valamivel régibb, de a 10. századnál nehezen idősebb. Hogy a Riculf végrendeletében említett wuanti valami kultuszcélra szolgált, nagy valószínűséggel következik abból, hogy együtt említi a caligae-, sandalia-, amictus-, albae-, stolae-, zoniae-, manipuli- és casulae episcopales-szel.² Sajnos, az okíratból nem tűnik ki, hogy vajjon úgy használták-e az istentiszteletnél, mint később a corveyi Sacramentarium chirothecae- és manicajét.

Mennyire terjedt el a liturgikus kesztyű a 10. század folyamán, nem tudjuk megállapítani. De hogy elterjedése nem lehetett nagy mérvű, onnan következtetjük, hogy csak két liturgikus könyv, a corveyi Sacramentarium és a Missa Illyrica, föltéve, hogy ez utóbbi a 10. századból való, tesz róla említést. A többiekben nincs szó róla. Természetesen nem szabad felednünk, hogy az akkori idők Pontificalái és Sacramentariumai aránylag kevés adatot szolgáltatnak a főpapi ruhákról, a mint hogy eleinte rubrikákkal is takarékosan látták el őket.

Rómában a liturgikus kesztyűnek legalább a 11. század első felében már meg kellett

---

¹ *Martène* l. c. l. 1. c. 4. art. 12., ordo 4.; l. 177. A Missa Illyrica felől többet olvashatni *Thalhofer-Ebner*, Liturgik I. 103. lapján.

² *Migne* CXXXII. 468.

honosodnia, mivel az apostoli szék 1075 óta egyes apátoknak ismételtén megadta azt a kiváltságot, hogy püspöki dalmatikát, sandaliát, mitrát és chirothecaet is használhassanak.

Igaz ugyan, hogy magából a kesztyű használati jogának megadásából még nem következik, hogy magában Rómában is használták az istentiszteletnél. Csakhogy a mi esetünkben másképen áll a dolog, mivel a főpapi kesztyűt ezután nemsokára a római ritusban is használatos ruhának látjuk.¹

Hogy azonban a római egyház ismerte-e már a 10. században a sacralis kesztyűt, egészen bizonytalan. XV. János pápának van ugyan két, 986 és 993-ból származó bullája, a melyben a pápa a páviai Cielo d'Oro és a braunauai apátnak megengedi, hogy főpapi kesztyűt viselhessenek, de ezekből az adatokból nem lehet biztos következtetést vonni arra, hogy a liturgikus kesztyűt Rómában használták, mert egyik bulla sem kifogástalan.

3. A 11., 12. és 13. századbéli főpapi kesztyű.

Azok közül a liturgikusok közül, a kik a 11. század végén és a 12. elején virágzottak, chartresi Ivo és deutzi Rupert nem említi a

¹ Mikor 1606 a szt. Péter-templom újjáalakítása alkalmával IV. Adorján († 1159) sírját felnyitották, a holttest kezein kesztyűt találtak (Revue de l'art chrét. 1861. p. 636).

a főpapi kesztyűt. Ivonál ez némileg feltűnhetik, Rupertnél alig, mivel ennek a sacralis ruházatról szóló munkája más ruhákat is hézagosan tárgyal. De a chartresi püspök hallgatása sem nyomós, mert kortársai: segnii Brúnó,¹ és utána nem sokára autuni Honór,² majd a Speculum mysteriorum ecclesiae szerzője³ és limericki Gilbert,⁴ a kesztyűt határozottan a püspöki ruhákhoz számítják.

A 12. század második felében Robertus Paululus,⁵ és 1200 körül Sicardus⁶ III. Inczével együtt⁷ szintén a sajátos püspöki ruhák között említi a kesztyűt. Novem autem sunt ornamenta pontificum specialia, videlicet caligae, sandalia, succinctorium, tunica, dalmatica, mitra et *chirothecae*, anulus et baculus, mondja az utóbbi.

A római ordók közül a X. Gergely parancsára 1275 körül kiadott 13. ordo tesz említést először a *chirotheca*eről.⁸ Ebben a kesztyű úgy szerepel, mint a pápa főpapi ruháinak alkotó-

¹ Tractat. de sacram. ecel. (*Migne* CLXV. 1108).

² Gemma l. 1. c. 215. (*Migne* CLXXII. 609).

³ c. 6. (*Migne* CLXXVII. 354).

⁴ De statu ecel. (*Migne* CLIX 1002).

⁵ L. c. l. 1. c. 56. (*Migne* CLXXVII. 406).

⁶ Mitrale l. 2. c. 5. 8. (*Migne* CCXIII. 79. 88).

⁷ De sacrif. missae l. 1. c. 10. 41. 57. (*Migne* CCXVII. 780. 789. 795.)

⁸ n. 6. (*Migne* LXXVIII. 1108).

része. A 14. ordo a pápa sacralis kesztyűjén kívül a kardinális-püspökökét is megemlíti.¹ Hogy Mabillon 10., 11. és 12. ordójában, melyek mindnyájan a 12. századból valók, a főpapi kesztyűről nincs szó, abból a körülményből lehet megmagyarázni, hogy ezek az ordók általában seholsem tárgyalják behatóbban a liturgikus ruházatot, hanem csak mintegy véletlenül, alkalomadtán említik meg az egyik vagy a másik ruhát.

A felszentelési ordókban már a 12. században ráakadunk a kesztyűre, jóllehet eleinte csak nagyon elvétve. De nem sokára rá már a Benedictio abbatum ritusában is előfordul.²

Feltűnő, hogy az emlékeken a főpapi kesztyű megglehetősen későn jelenik meg. A 12. századból még nem igen vannak olyan képműveink, melyeken feltalálható.³ Csak 1200 és különösen 1250 körül találkozunk velük sűrűbben.⁴ Ez időtájban látjuk legelőször a pecséteken is: Róbert beauvaisi (1237—1248),

¹ c. 48. 53. (*Migne* LXXVIII. 1153. 1157).

² *Martène* I. c. I. 1. c. 8. art. 11. ordo 8; II. 53. Ordo Vulg. *Hittorpmál* I. c. p. 109. 157. *Martène* I. c. I. 2. c. 1. ordo 3; II. 153.

³ Csak megemlítjük az essen-i münster kinestárának pompás kar-ereklyetartóját (*Clemen*, Die Kunstdenkmäler der Rheinprovinz II. 297).

⁴ Franciaország székesegyházak, pl. a chartresi, rheimsi, portaléjának képművei nyújtanak rá kiváló példákat.

Tamás rheimsi (1251—1263), Vilmos sensi (1258—1267), Erhard auxerrei (1271—1279), Gidó bourgesi (1276—1285),¹ János langresi (1296—1305), Herman halberstadti (1297—1304), Szigfríd kölni (1275—1297), II. Henrik mainzi (1286—1288)² stb. püspök pecsétjén. Az eichstädti Gundekar-Pontificale püspökképein is csak a 13. század vége óta látható.³ Hogy a kesztyűt még a 13. században is ritkán ábrázolták a képműveken, ennek az oka egyrészt az utóbbiak természetében rejlik, másrészt talán abban a körülményben, hogy a chirothecaet egészen addig nem tartották valami jelentős ruhának. Az a kis mérvű alkalmazás, melyre a liturgiában talált, tényleg csak nagyon alárendelt jelentőséget kölcsönözhetett neki. Az is kétséges marad, vajjon a 12. század előtt a püspökök általában használták-e már a kesztyűt? A pecséteken csak akkor tűnik fel először, vagy talán jobban mondva, akkor ismerhető fel először, mikor az alsó részét afféle széles karmantyú-módra kibővítették.

¹ *Rohault de Fleury* l. c. VIII. 195.

² *Würdtwein* l. c. IV. tab. 21.

³ *Thalhofer*, Liturgik I. (1. Aufl.), 897. 1. j. Más példákat ebből a korból találhatni *Rohault de Fleury*nél l. c. VIII. 196. és pl. DCLXXIX. és *Barraud*nál, Des gants dans les cérémonies religieuses. (Bullet. monument, 1867. p. 224. s.).

4. Az usus chirothecarumot megkapják a nempüspökök.

A sacralis kesztyű sohasem volt oly sajátos római ruha, mint a dalmatika, a sandalia a caligaevel és a mitra. Különösen nincs semmi nyoma, hogy az apostoli szék valaha püspöknek adta volna meg a jogot, hogy kesztyűt használhasson. Ellenben a liturgikus kesztyűnek a római ritusban állandóan különös püspöki ruha jellege van, melyet a nempüspökök csak pápai felhatalmazás alapján használhatnak. Az első példát erre XV. János uralkodása alatt találjuk, a ki, mint már említettük, a S. Pietro in Cielo d'Oro nevű kolostor¹ és a braunau kolostor² apátjának adományozott chirothecaet, ha ugyan az illető bulláknak hitelt adhatunk. Valódiságuk ugyanis némileg kétes, mivel egyebektől eltekintve, ha a bennük foglalt kiváltságokat egybevetjük azokkal, melyeket a kétségtelenül valódi

¹ Annal. Benedict. IV. 32. (*Migne* CXXXVII. 827). Egész sereg bulla van, melyek a S. Pietro in Cielo d'Oro kolostor apátjának egyéb fontos kiváltságokon kívül azt is megengedik, hogy püspöki ruhákat: dalmatikát, sandaliát, kesztyűt és később mitrát is, használhasson. Egyike ezeknek a bulláknak, II. Kallixt 1120. ápril 11-ről keltezett s Balduin apáthoz intézett bullája, hamis. (*Jaffé* n. 6841). Ebből ugyan egyáltalán nem következik, hogy a többiek is hamisítványok, mindazáltal Kallixt hamis bullája a többiek megbízhatóságába vetett hitet sem igen mozdítja elő.

² *Migne* CXXXVII. 847.

bullák még a 11. század első felében engedélyeznek, az előbbiek szokatlanul nagy terjedelműeknek tűnnek fel. Legkevesebbé tartjuk pedig megbízhatónak a braunauai oklevelet.

XV. János pápaságától II. Orbánéig egészben véve négy ily kiváltságról tudunk. Két esetben ismét a Cielo d'Oro kolostor apátjáról van szó, a kinek mint először XV. János, úgy 1050 IX. Leó¹ és 1070 II. Sándor² is újra megengedi az usus chirothecarumot. A harmadikban IX. Leó a páduai szt. Jusztina-kolostor János nevű apátjának adja meg ezt a kiváltságot.³ A negyedikről a monte-cassinói kolostor krónikája értesít. E szerint IX. Leó Richerius monte-cassinói apátnak is megengedte volna a kesztyű használatát.⁴

II. Sándornak a Cielo d'Orot illető bullája ellen tartalmi tekintetben alig lehet már valamit felhozni.⁵ A mi azt a kiváltságot illeti, melyet IX. Leó adott ugyanannak a kolostornak, ezt a kérdést függőben kell hagynunk. De ugyanazon pápának a páduai szt. Jusztina-kolostorra vonatkozó bullája hamisítvány.⁶ Szintén téves a Chronicon Cassinense adata is, hogy Richerius usus

¹ *Pflugk-Harttung* l. c. II. n. 108.

² *Ibid* n. 147.

³ *Migne* CXLIII. 787.

⁴ *Chron. Cassin.* l. 2. c. 79. (M. G. SS. VII 683).

⁵ *Pflugk-Harttungnak* a bulla valódiságára vonatkozó kétkedése (l. c. II. n. 108) nézetünk szerint alaptalan. V. ö. még *Jaffé* n. 4679.

⁶ *Jaffé* n. 4300.

chirothecarumot kapott. Nem lehet ugyan tagadni, hogy IX. Leó megengedte az apátnak, hogy bizonyos pontificaliát használhasson; de ez az engedély csak a sandaliára és a dalmatikára vonatkozik. Mert II. Viktor (1057)¹ és II. Miklós (1059)² még most is meglevő bullája Frigyesnek, illetve Dezsőnek, Richerius utódainak, csak a sandalia és a dalmatika használatának kiváltóságát engedélyezi; ha tehát ez utóbbinak már IX. Leó megengedte volna az usus chirothecarumot, akkor alig magyarázható meg, hogy miért nem említi Viktor és Miklós bullája a kesztyűt.

II. Orbán 1088 Húgó clugnyi apátnak engedélyezi a kesztyűt,³ *II. Páskál* 1105 Anzelmnek, a S. Pietro in Cielo d'Oro apátjának,⁴ majd 1109 Pontius clugnyi⁵ és 1113 János nonantolai apátnak.⁶ *II. Anaklét* ellenpápa 1130 Simon rastatti (Oldenburg) apátot örvendeztet meg vele,⁷ és 1131—1136 között Francót, a beneventói szt. Zsófia apátját.⁸ *II. Honór* 1125 megengedi a főpapi kesztyű használatát Tribunusnak, a velencei S. Giorgio Maggiore apátjának,⁹ *III. Sándor* pedig 1159

---

¹ *Migne* CXLIII. 831.

² *Ibid.* 1305.

³ *Ibid.* CLI. 291.

⁴ *Pflugk-Harttung* I. c. II. n. 220.

⁵ *Migne* CLXIII. 263.

⁶ *Pflugk-Harttung* I. c. II. n. 248.

⁷ *Migne* CLXXIX. 692.

⁸ *Ibid.* 724.

⁹ *Pflugk-Harttung* I. c. II. n. 294.

Rajnald Monte Cassino,¹ kb. 1169 Marinus La Cava² és 1175 a II. Vilmostól Monrealeben (Sziezilia) alapított kolostor apátjának.³ Mind-ezen kiváltságok hogy valódiak, kétségtelen; a miből következik, hogy körülbelül a 11. század utolsó negyede óta egyes apátok különös pápai engedély alapján már biztosan használták a kesztyűt.

Egyébként feltűnő, hogy az apátok aránylag ritkán részesülnek az usus chirothecarum kitüntetésében. A mitra viselésére sokkal gyakrabban megkapják a kiváltságot, mint a főpapi kesztyűére. Így már 1063 Egelsinus, a canterburyi Agoston-kolostor apátja, és 1078 Manasszes, berguesi apát megkapta a mitrát, de a kesztyűt nem. Még szt. Bernát idejében sem lehetett nagyon gyakori az usus chirothecarum az apátoknál, a mint ez kitűnik Henrik soissons-i püspökhöz írt leveléből. Ha ugyanis szt. Bernát ebben a levelében néhány apátnak a pontificalia után való szertelen sóvárgását erősen rosszalja: úgy a pontificalia alatt csak a dalmatikát, mitrát és a sandaliát érti. Mindenesetre figyelemreméltó, hogy a kesztyű az apátok megáldásának rítusában, ha szórványosan is, már a 12. században megemlíttetik.⁴

¹ Bullar. Rom. II. 663.

² *Pflugk-Harttung* I. c. III. n. 215.

³ Bullar. Rom. II. 776.

⁴ A benedictio formáját canterburyi Tódornak

5. A főpapi kesztyű alakja.

Mint a corveyi Sacramentarium mutatja, a főpapi kesztyű a 10. és 11. században ú. n. újjas kesztyű volt. Nem is tudunk róla többet, minthogy akkori alakjáról semmiféle tudósítás sem maradt ránk.

A párisi Clugny-múzeumban mutogatnak ugyan egy kesztyűt, mely keltezése után ítélve, — a kesztyű felírata és Rohault de Fleury¹ szerint Morard, St.-Germain-des-Prés apátjaé (990—1014) volt, de Linas pedig utódjának, Ingon apáténak (1014 — kb. 1025) mondja,² — igen alkalmas volna arra, hogy a második évezred elején használatban volt főpapi chirothecae alakjára világosságot derítsen. De fájdalom, ez a díszruhadarab, melyet több más, most szintén a Clugny-múzeumban látható főpapi ruha maradékaival együtt a párisi St.-Germain-des-Prés templomának egyik sírjában találtak, sem Morardé nem volt, sem Ingoné, hanem Péter courpalayi apaté († 1334).³

A 12. és 13. században az írók a püspöki kesztyűt többször *inconsutilesnek* mondják. Így a 12. század első felében autuni Honór és egy

---

(† 690) tulajdonítják; így *Bona* (Rerum liturg. I. 1. c. 24. §. 12; II. 247), még *de Linas* is (Revue de l'art chrét. 1861. p. 639). Ez azonban tévedés. Csak a bevezető rövid canon van Tódor ú. n. Poenitentialéjának 3. fejezetéből véve (*Migne* XCIX. 929).

¹ L. c. VIII. 193.

² Revue de l'art chrét. 1861. p. 634.

³ Bullet. monument. 1867. p. 226.

besançoni Pontificale,¹ 1200 körül Sicardus és egy rheimsi Pontificale,² a 13. század utolsó negyedében Durandus. Mivel kelmedarabokból (selyem, gyapjú, vászon) összevarrt kesztyűt nem lehet *inconsutilisnek*, varratlannak mondani, világos, hogy a főpapi kesztyűnek a 11. és 12. században egy darab, össze nem varrott szövetből kellett készülnie. Tényleg az a püspöki kesztyű, melyet a toulousei St.-Serninben őriznek s a 13. századból valónak mondanak, és szt. Anjou Lajos († 1297) kesztyűje Brignolesban trikóféle (kötött) szövetből van. Azok a kesztyűk is, melyek a chartresi székesegyház déli és északi portálját díszítő egyik-másik püspökszobron láthatók, határozottan azt a benyomást teszik, mintha tüvel készített szövetet akarnának feltüntetni.³

A *chirothecae inconsutiles* még a 14. és 15. században is használatban voltak. Így az a kesztyű, melyet 1605-ben VIII. Bonifác kezén találtak,⁴ a sír felnyitásáról felvett jegyzőkönyv szerint „ex serico albo ad acum“ készült, tehát nem selyemdarabokból volt összevarrva, hanem kötött volt, vagyis *inconsutilis*. Varratlan courpalayi Péternek már említett kesztyűje is, továbbá az az egy pár kesztyű is, mely a középkor vége

¹ *Martène* l. c. l. 2. c. 1. ordo 3.; II. 153.

² *Ibid.* ordo 6.; II. 156.

³ Másolataikat lásd *Bock* i. m. II., XIV. tábla és *Monographie de la Cath. de Chartres* (Paris 1867) pl. 20.

⁴ *Bzovius*, *Annal.* ad 1303. XIV. 52.

felé készült és St.-Bertrand Commingesben látható.¹

Egyébiránt a középkorban nem csupán chirothecae inconsutilest viseltek; sőt inkább használták a kelmedarabokból varrt kesztyűt. Effajta pl. a Conflensben (Savoya) őrzött kesztyűpár, mely a hagyomány szerint canterburyi szt. Tamásé volt.² A halberstadti székesegyházban is van egy pár, kelméből (fehér selyem) szabott és varrott kesztyű.

Az újkorban a kelmedarabokból varrt főpapi kesztyűk kimentek a divatból. Borromei szent Károly határozottan elrendelte: Chirothecae episcopales contextae esse debent.³ A 16. századból négy érdekes, fehér pamutból kötött püspöki kesztyűt őriznek a halberstadti dómban.

A főpapi kesztyű nagyságáról a 12. és 13. századbeli liturgikusok semmit sem szólnak. A Conflensban levő kesztyű 27 cm. hosszú, tehát valamivel felebb ér a kézcsuklónál. Még hosszabb a toulousei St.-Serninben látható kesztyű, mely 30 cm. hosszú. Mind a két pár kesztyű újjai hosszúságukhoz képest aránytalanul szélesek. A 12. és 13. század képművein a kesztyűk rendszere szerint a kézcsuklón felül érnek.

---

¹ Képét és leírását lásd a *Revue de l'art chrét.* 1861. p. 617., 636. lapján. Továbbá *Bock* i. m. XIX. tábla. 4.

² *Rohault de Fleury* l. c. VIII. 194.

³ *Constitut. et decret. synod. Prov. Mediol.* l. 4. de supellect. p. 317.

Úgy látszik, hogy kb. 1250-ig a chirothecae alsó része alig volt szélesebb, mint a felső. Ellenben kb. a 13. század második fele óta gyakran látunk az emlékeken oly kesztyűket, melyeknek szárai a kézcukló felett csúcsban függnek le a karról. A 14. és 15. században, főképen Német- és Angolországban, csaknem szabálylyá lett, hogy ilyen kesztyűt használjanak, a mint ez számos kép- és szoborműről leolvasható. A lecsüngő részek végén gyakran csengetyű vagy bojt függött. A 16. századtól fogva azonban a főpapi kesztyű mindjobban összezsugorodott, minek következtében az alsó rész kezelőszerű kibővülése is egyidejűleg megszűkölt. A kesztyű alakja még a 18. században is mindig valóban méltóságos volt.

Állították, hogy a főpapi kesztyűnek a széles peremek kölcsönöztek egyházi jelleget. De ez a nézet ily mereven meg nem állhat; egyrészt, mert mikor a *főpapi* kesztyű szára tölcseá alakú volt s lecsüngő csúcsban végződött, ugyanabban az időben ilyenek voltak a *profán* kesztyűk is; másrészt, mivel azokon az egyházi kesztyűkön, melyek kétségtelenül a 11. századból valók, kezelőszerű kibővülést nem találunk. Vannak emberek, a kik néha nem veszik észre, hogy az egyházi jelleg nem annyira egyesek érzéke- és ízlésétől, hanem inkább az egyház gyakorlatától függ s ebből származik. Azt azonban nem lehet tagadni, hogy a püspöki kesztyű abban az alakban, melyet a 13., 14. és 15. században kapott, valóban méltóságos volt és rendeltetésének teljesen megfelelt. Ezért csak ajánlható, hogy a püspöki kesztyű készítésében a késő középkor mintái legyenek az irányadók.

6. A liturgikus kesztyű díszítése.

A főpapi kesztyű díszítésére vonatkozólag III. Inceze mondja: *Chirotheca circulum aureum desuper habet. De ō a circulus alatt a kesztyű hátára alkalmazott arany vagy aranyozott lemezt érti, melyet képekkel szoktak díszíteni.*

A *conflensi* kesztyűkön már csak e dísz alapja van még meg. Ezt az alapot *tasselli*, *laminae*, *fibulae*, *paraturae* stb.-nek nevezték. Magukat a *tassellit* már nem alkalmazzák, de még láthatni a bold. Bernardo degli Uberti tulajdonának mondott *chirothecaen*, melyeket a flórenczi S. Trinitában őriznek,¹ valamint a st.-sernini kesztyűn.² Román stílű *tassellivel* ellátott kesztyű van még a brixeni dómban, de maga a fehér selyemből kötött kesztyű állítólag későbbi időből való.³ Azok a kesztyűk is, melyeket Hillin († 1169) és Arnold († 1183) trieri érsekek sírjában találtak, medaljonnal voltak díszítve.⁴

¹ Képét lásd *Rohault de Fleury* l. c. VIII. pl. DCLXXIX.

² Képe *ibid.*; lásd még p. 194.

³ *Mittheilungen der k. k. Central-Commission* VI. 131.

⁴ V. *Wilmowsky*, *Die historisch-denkwürdigen Grabstätten im Dom zu Trier*. 4., 18. ll. és V. tábla. Kár, hogy V. *Wilmowskynak* a trieri érsekek sírjaiban talált főpapi kesztyűkről adott leírása oly szűkszavú. Nem szól semmit a kesztyűk színéről, alakja-, anyaga- és készítményéről. A trieri érseki síroknak 1846 és 1852 között történt felnyitása nagyon ritka alkalom volt,

A tassellin a kép legtöbbször zománczmunka volt. Az ábrázolások között leggyakrabban előfordul az Agnus Dei, Istennek áldó keze és a kereszt. Kétségkívül a szent miseáldozatra való tekintetből alkalmazták ezeket gyakrabban, minthogy a püspök a kesztyűt akkor használta. A kereszt arra utalt, hogy a püspök keze között a Golgota keresztáldozata vérontás nélkül ugyan, de valóban megújul; az Isten báránya arra az áldozati ajándékra emlékeztetett, melyet a püspök az oltáron misztikusan megöl; Istennek áldást adó keze pedig az isteni mindenhatóságot jelképezte, a melynek erejénél fogva Krisztus utóda a kenyeret és a bort az Üdvözítő testévé és vérévé változtatja.

Egyébként III. Incze pápának az a megjegyzése, hogy a főpapi kesztyű hátán circulus aureus van, nem azt akarja mondani, hogy kivétel nélkül minden kesztyűt arany vagy aranyozott medaljónokkal díszítettek. Sőt akkor épen úgy voltak kesztyűk díszítés nélkül, mint később. Ezenkívül már a 12. század közepe táján is előfordult, hogy a fém tassellit a ruhába hímzett vagy szőtt díszszel pótolták. Így a IV. Adorján († 1159) testéről 1606 felvett lát-lelet szerint az Isten báránya a kereszttel és ezzel a felíráttal: Agnus Dei, a pápa kesztyűjének anyagába bele volt szöve. Hogy a 12.

---

hogy erre és a 12. és 13. század liturgikus ruházatának több más pontjára vonatkozólag beható vizsgálatot lehessen megejteni. Sajnos, hogy nem használták ki eléggé. Egy és más dologról még csak a sírok adhatnak felvilágosítást, főképen ha a holttestek oly jó állapotban maradtak meg, mint Trierben.

században drágaköveket is használtak a főpapi kesztyű díszítésére, mutatják azok a „chirothecarum paria tria, omnia gemmis et auro parata,“ melyeket Húgó canterburyi érsek 1193-ban székesegyházának ajándékozott.¹ Drága, a 13. századból való, kövekkel ékesített kesztyűket említ a londoni szt. Pál-templom kincstárának 1295-ből származó leltára: Duo paria chirothecarum ornata laminis argenteis deauratis et lapidibus insertis; item duo chirothecae similis operis — t. i. mint egy előzőleg leírt, gyöngyökkel és drágakövekkel díszített mitra — in quibus deficiunt multi lapilli.²

A főpapi kesztyűnek 12. és 13. századbeli díszítései az egész további középkoron át megmaradtak, csak hogy a kiállítás még pompásabb és drágább lett, és a díszítmények alakján, miként a többi liturgikus ruhánál, úgy a kesztyűnél is, a késő középkori művészet időnkénti stílusbeli sajátságai is kifejezésre jutottak. Hogy gyöngyökkel és drágakövekkel mily gazdagon díszítették ebben az időben a sacralis kesztyűket, s hogy közülök némelyiknek mily drágának kellett lennie, mutatják a középkor végéről fenmaradt képművek és a különböző kincstári lajstromok.

---

¹ Hist. Angl. script. II. 1680. Az érsek „mitras et chirothecas sine auro“ is ajándékozott a templomnak.

² Dugdale, Hist. of St. Paul's Cath. p. 315.

Így egy 1387-ből való prágai leltár *De chirothecis* cím alatt említ egy pár aranyozott, ezüstszövetből készített kesztyűt. A kesztyű karimája ezüstös díszítésű volt, és a tasselli, melyeket itt fibulaenek nevez, egyikét az Isten bárányának, másikat trónon ülő püspöknek a képe díszítette. Két manicaliát — valószínűleg a kesztyűnek nyalábszerű kibővülései, melyeket a kesztyűtől el is lehetett választani — így ír le: *Pulera cum crucibus et perlis albis in axamito rubro; quaelibet habet unum monile aureum, in uno deficit unus lapis et habet in circuitu zaphyros.* A canterburyi kinestárban a többi között volt egy pár kesztyű, mely négyszögű lapon gyöngyökkel és drágakövekkel volt díszítve, továbbá egy másik, a melynek díszét ezüstlapoeskák és kicsiny drágakövek képezték, végre egy harmadik lenvászonból készült kesztyű, mely tassellivel és gyöngyökkel volt ékesítve.¹

Azokról a kesztyűkről, melyeket Detre, kölni érsek (1414—1463), a clevei hercegnél elzálogosított, a következő leírást olvassuk:² „Zum irsten ein Paar Henschen mjt Perlen, der ejne mjt den drjn Konynege, der andere mjt ejne Crucefix. Item ein ander Paar Henschen yechlichen mit ejnre Broidschen (a tassellus) up der Handt mjt Gestejntz. Item in dem Myddel ein Sofir wigende II. Mr. XIII. Loit Goultz geacht vur . . . CXXXI Guld.“³

¹ *Bock* i. m. II. 141. k.

² U. o. 145. l.

³ A St.-Bertrand Commingesben őrzött, a középkor végéről való kesztyűt, mely kiállítására nézve ugyan nem drága, de rendkívül érdekes, a *Revue de l'art chrét.*-ben *de Linas* így írja le: Ces gants vierges de toute mutilation ont une longueur de 0.285 m. et remontent au XVe à XVIe siècle; ils sont tricotés en soie rouge, interrompu par un fil d'or traçant des dessins variés: sur le dos un octogone évidé, dont chaque angle saillant est alter-

A középkor díszítésmódja a fődologban az újkorban is megmaradt. Főképen szokás maradt minden időben, hogy a főpapi kesztyűt sacralis jellegének feltüntetése végett kereszttel vagy Jézus nevének monogrammjával díszítsék.¹

7. A liturgikus kesztyű anyaga és színe.

Segnii Brúnó állítólag azt mondja, hogy a főpapi kesztyűt a 12. században vászonból készítették.² Ámde az a hely, melyet a szent Tractatus de Sacramentis Ecclesiae cz. munkájából ide vonatkozólag fel szoktak hozni, a mint Migne kiadásában olvassuk,³ erről nem szól. Bármint álljon is azonban ezzel a dolog, aligha tévedünk, ha abból kiindulva, hogy mily drágán állították ki már abban az időben a főpapi kesztyűt, azt mondjuk, hogy már akkor is használtak selymet a chirothecae előállítására. A

---

nativement sommé d'une croix tréflée ou d'une branche de lys, encadre les lettres I H S en caractères gothiques; la manchette un peu évasée, haute de 0.06 m. porte une guirlande, que prolongent deux crêtes dentelées et entées. Ces crêtes, simulant bagues, se répètent plusieurs fois sur chaque doigt.

¹ Lásd még azon 17. századbeli kesztyűt, melynek képét közli *Bock* i. m. II. XX. tábla 3.

² *Bock* i. m. II. 135. *Revue de l'art chrét.* 1861. p. 633. *Moroni* l. c. XXXIII. 95.

³ CLXV. 1108.

következő időben már leginkább abból készítették, habár még a 14. század elejéről is vannak vászon-, és a 16. századból gyapotból készült kesztyűk.

A *sacralis* kesztyű *színéről*, ha segnii Brúnónak említett állítólagos nyilatkozatától eltekintünk, a 12. és 13. század liturgikusai közül csak Durandus beszél. Úgy látszik, hogy a *Rationale* szerzője csupán csak fehér főpapi kesztyűt ismert. Tényleg a még most is meglevő kesztyűk, melyek a 12. vagy 13. századból származhatnak, mint a flórenczi, conflensi, toulousei, brignolesi, prágai (St. Veit), fehér szövetből vannak. Úgy látszik, hogy a színes kesztyűk csak a 14. század folyamán kaptak lábra. Fehér volt még a VIII. Bonifác sírjában 1605 és a courpalayi Péter holtteste mellett talált kesztyű. Fehér színű a halberstadti dómnak mind az öt kesztyűje. Ellenben Vilmos wykehami püspöknek († 1404), az oxfordi New College alapítójának, ugyanitt őrzött kesztyűje vörös. Vörös St.-Bertrand Commingesben a 15. század végéről vagy a 16. század elejéről származó kesztyű is.

Mondták ugyan, hogy a X. Gergely rendeletéből kiadott római ordóból azt lehet kiolvasni, hogy Rómában már akkor a napi színnel egyező kesztyű is volt. De tévesen; mert olvassuk ugyan benne: „(electus in papam) lotis manibus induitur omni ornamento suo, scilicet primo alba, cingulo cum subcinctorio, postea pectorali,

demum fanone' (a pápa vállkendője), postea stola, deinde tunicella et postea dalmatica; subsequenter recipit chirothecas et demum casulam et mitram in capite suo sine pallio et anulo pastoralis, quae postea recipiet in suo loco *et vestimenta erunt coloris temporis convenientis*,¹ de mint látható, ez utóbbi megjegyzés csak általában mondja, hogy a pápa főpapi ruháinak meg kell egyeznie a mindenkori napi színnel. Ha ebből valaki azt akarná következtetni, hogy a liturgikus színről szóló ez a rendelet a kesztyűre is kiterjedt, akkor hasonlót kellene állítania a mitrára és a vállkendőre nézve is, a mi pedig lehetetlen.

Másik bizonyítéknak azt hozzák fel, hogy londoni Gottfríd (1234—1255) a le mansi székesegyháznak „quinque paria cirothecarum et duas paraturas argenteas deauratas ad opus earumdem cirothecarum” ajándékozott.² *Ces plaques*, mondja de Linas,³ *s'adaptaient donc tour à tour aux cinq paires de gants, transport inutile, si ces dernières avaient toutes affecté la même couleur*. Azonban ez sokkal több, mint a mennyi az előbbi szavakban benne van. Mert hol van ott, hogy a paraturae *váltogatva* használandók majd az egyik, majd a másik kesztyűn? Semmikép sem következik abból a helyből, hogy azokat a díszdolgokat *valamennyi és minden egyes* kesztyűn alkalmazni kell. Ezenfelül úgy is magyarázhatjuk a dolgot, hogy a szegélyekkel az adományozónak az volt a célja, hogy az öt kesztyűt *egymásután* díszítsék velük, vagyis hogy miként a parura az amictuson, úgy ezek is addig maradjanak egy-egy kesztyűn, a míg ez az elnyűvés vagy szenny miatt a további használatra alkal-

---

¹ Ordo 13. n. 6. (*Migne* LXXVIII. 1108). A fanonról a VI. fejezetben lesz szó.

² *Mabillon*, Vet. analecta III. 390.

³ *Revue de l'art chrét.* 1861. p. 637. not. 4. V. ö. *Bock* i. m. II. 143.

matlanná nem válik. Különben ha *váltogatva* alkalmazták volna is a kesztyűkön, még ha valamennyi kesztyű *egyformán fehér színű* volt is, még ekkor sem voltak volna oly fölöslegesek, mint de Linas véli. Vagy talán biztos az, hogy a *quinque paria chirothecarum* mind egyformán tartós is volt? Sőt ha egyforma szín mellett egyforma jó minőségűek voltak is, még akkor sem állt annak útjában semmi, hogy a *parurae* a kesztyűkről használat után levétessenek, s úgy a kesztyűket, mint a díszszalagokat egymástól elválasztva őrizték. Még mindig nincs tehát bebizonyítva, hogy már a 13. században a napi színnel megegyezett a kesztyű színe.

A középkor végéről származó római ordókban a kesztyű színéről nincs szó. De Rómában a 15. század előtt különbséget tettek a *chirothecae pretiosae* és a *chirothecae sine perlis* között, melyek közül az előbbi a *mitra pretiosának*, az utóbbi pedig a *mitra alba simplexnek* felelt meg.¹ A római *Pontificale* és a püspöki *Caeremoniale* sem intézkedik a főpapi kesztyű színe felől. Ellenben borrh. sztr. Károly határozottan elrendelte, hogy a liturgikus színek, a fekete kivételével, a *sacralis kesztyűn* is használandók, miértis fehér, vörös, zöld és violaszínű kesztyűt kell készletben tartani.²

---

¹ Ordo 14. c. 82., ordo 15. c. 65. (*Migne LXXVIII.* 1204., 1301).

² Constit. et decret. Syn. Prov. Mediol. l. 4. de supellect. p. 328., 329.

8. A kesztyű szerepe a liturgiában és a felszentelésnél.

A főpapi kesztyű elejétől fogva a püspök miseruhái közé tartozott. Ilyennek találjuk már a corveyi Sacramentariumban és a Missa Illyricában. Ezt a jellegét élénken hangsúlyozza a besançoni (12. század) és a rheimsi (kb. 1200) Pontificaléban olvasható *Benedictio abbatum* rubrikája: *De manu episcopi accipiat baltheum et wantos inconsutiles ad cantandam missam.* Annak, hogy a főpapi kesztyűt a misén kívül más alkalommal is használták volna, kutatásainkban semmi nyomára nem akadtunk. Lehetséges, hogy itt-ott a püspökök egyébkor is viselték, de Rómában ez nem volt szokás. A római ordókban a chirothecae egészen oly specificus miseruhának látszanak, mint a milyenek napjainkban. Csak annyiban tért el a középkori római gyakorlat a maitól, hogy ott még a 15. század elején a nagypénteki liturgiában is használták a főpapi kesztyűt;¹ de gyászmisék alatt viselni Rómában a középkor végén már tilos volt.²

A corveyi Sacramentarium szerint a püspök a kesztyűt a mise kezdetétől az áldozati aján-

---

¹ Ordo 14. c. 93.; ordo 15. c. 76., 77. (*Migne* LXXVIII. 1216., 1217., 1318., 1319.). A pápa a kesztyűt csak a missa praesantificationumig viselte.

² Ordo 15. c. 132. (*Migne* LXXVIII. 1347.).

dékok átvétele után, de a felajánlás előtt történő kézmosásig viseli. Hasonlót olvasunk Mabillon 14. ordójában és Durandus Pontificaléjában.¹ A püspök a kesztyűt ezek szerint is csak a felajánlás előtti kézmosásig használja. Hogy azonban ez nem volt általános szokás, mutatja egy, a 13. század végéről származó mainzi Pontificale,² és a bázeli egyházmegye egyik kolostorának 1400 körüli időből való Missaléja.³ Ez utóbbi szerint az apát még a felajánlás és az oblata megfüstölésekor is, az előbbi szerint pedig csak a canon kezdetéig viseli; ezenkívül mindkettő azt mondja, hogy a communio után ismét felhúzza.

Arra nézve, hogy mikor kell a püspöknek felhúznia a kesztyűt, ha főpapi ruhákba öltözik, a középkorban nem volt egyforma a gyakorlat. Egyik helyen a dalmatika, másikon a kazula felvétele után húzta fel. Rómában már a 12. század vége táján az volt a szokás, hogy miután a dalmatikát felvette, közvetetlenül rá a kesztyűt húzza fel, ez is maradt szokásban az egész középkoron keresztül az újkorig.⁴

¹ *Martène* l. c. l. 1. c. 4. art. 12. ordo 23.; I. 221.

² *Ibid.* ordo 18.; I. 217.

³ *Ibid.* ordo 32.; I. 235.

⁴ *Innocent. III.* De sacrif. missae l. 1. c. 10., 41., 57. (*Migne* CCXVII. 780., 789., 795). Ordo 13. n. 6.; ordo 14. c. 48., 53. (*Migne* LXXVIII. 1108., 1153., 1157). Lásd még *Sicard.* Mitrale l. 2. c. 8. (*Migne* CCXIII. 88).

Milyen szerepet játszott felszentelés alkalmával a kesztyű a középkorban, erről csak hézagos tudósításaink vannak. Egy a 13. század végéről való mainzi Pontificale szerint mise alatt, mindjárt a felkenés után felhúzták az electus kezére a kesztyűt,¹ míg egy lyoni Pontificale szerint, kb. 1400-ból, ez a szertartás, mint mai nap, a mise végén történt.² De vannak felszentelési ordók a 12. század elejéről, melyek azt mondják, hogy a felszentelendő már az ünnepség megkezdésekor húzza fel a kesztyűt.³ Természetes, hogy a hol ez utóbbi volt a szokás, ott a kezek megkenése előtt ismét le kellett húznia. A kesztyűt majd a felszentelő maga húzta fel a felszentelendő kezére, majd a segédkező püspökök, majd az archidiakonus. A középkorban ebben a tekintetben épen oly kevés egyöntetőséget találunk, mint abban, hogy mikor kell felhúzni a kesztyűt a felszentelendő kezére a felszentelés alkalmával.

A Benedictio abbatum szertartásai között, mint előbb is megjegyeztük, már a 12. században előfordul a kesztyű átadása, de természetes, hogy csak abban az esetben, ha az apát kiváltságot kapott az usus chirothecarumra.

---

¹ *Martène* l. c. l. 1. c. 8. art. 11. ordo 16.; II. 82.

² *Ibid.* ordo 18.; II. 94.

³ Így az Ordo vulg. *Hittorpnál* l. c. p. 109. és egy salzburgi Pontificale (*Martène* l. c. ordo 8.; II. 53).

9. A főpapi kesztyű misztikus jelentése.

Mialatt az archidiakonus a két segédkező püspök jelenlétében a subdiakonusok közreműködésével felhúzza a felszentelendő kezére a főpapi kesztyűt, a régebbi Pontificalék szerint a következő imádságot kellett mondani: „Mindenható, legkegyelmesebb Isten, könyörünk a te mérhetetlen jóságodhoz, hogy a mint külsőleg körülveszi ez a kesztyű eme szolgáltnak, a mi testvérünknek kezét, úgy áraszd el bensőleg áldásod harmatával, hogy a mikor valamit áld vagy megszentel, áldassék és szenteltessék meg általad.“¹ Az az imádság pedig, melyet a felszentelőnek a késő középkor Pontificaléinak előírása szerint kell akkor elmondania, mikor a szentelés szertartásainak végén az új fölszenteltnek kezére húzza a kesztyűt, megegyezik a mai római Pontificalében olvasható imádsággal.

Úgy látszik, hogy a főpapi kesztyűnek az a jelentése, melyet az utóbbi infátságban kap, kapcsolatban áll III. Inceze magyarázatával. Ő ugyanis a kesztyűt ama kecskebőrök jelképének tekinti, melyekkel Rebeka betakarta Jákob kezét, és ama bűnhasonlatossággal bíró emberi természet szimbolumának, melyet a Fiúisten a Szentlélek erejénél fogva magára öltött.²

¹ *Hittorp* l. c. p. 109.

² A Jákob kezeit borító kecskebőröket már szent Ágoston is a vétkekkel terhelt emberi természetre vonatkoztatja (De mendacio c. 10. n. 24. [*Migne* XL. 534]).

A régebbi imádságokban található felfogással a 12. és 13. századbeli liturgikusok magyarázataiban sehol sem találkozunk.

Az ú. n. Missa Illyrica szerint a püspök a kesztyű felhúzása közben azért imádkozik, hogy Isten a felszentelendőt ruházza fel az igazságosság és az öröm ruhájával, hogy így kiérdemelje, hogy tiszta lélekkel jelenhessék meg az Úr előtt. Itt tehát a kesztyű a szív-tisztaság jelképe, a melylyel ékesítve kell a keresztény főpapnak a szent áldozathoz járulnia. Ugyanez a felfogás nyilatkozik meg azokban a szavakban is, melyeket a corveyi Sacramentarium szerint a püspök akkor mond, mikor átnyújtják neki a kesztyűt. Ebben a két imádságban találjuk meg a főpapi chirothecae legrégibb szimbolikus jelentését.

Azok közül a jelentések közül, melyeket a régi *liturgikusok* tulajdonítanak a főpapi kesztyűnek, a legegyszerűbbet, legtermészetesebbet és legmegfelelőbbet segnii Brúnónál olvassuk: „Kérdezed, hogy miért húz kesztyűt a püspök? Nagyon röviden felelek: azért, hogy keze tiszta és minden szennytől ment maradjon.“ De szép egy másik magyarázat is, mely a liturgikusoknál ismételten előfordul. Ez azon a felfogáson sarkallik, hogy a kéz jelképe a jó cselekedeteknek, s így a kesztyű arra figyelmezteti a püspököt, hogy valamint a kesztyűt majd felhúzza, majd leveti s így kezét majd befödi, majd kitakarja:

épen úgy jó cselekedeteit is majd titokban vigye véghez alázatosságának jeléül, majd nyilvánosan tegye, hogy másoknak jó példát mutasson. Ezzel rokon az a magyarázat, mely a főpapi kesztyűben az óvatosság jelképét látja, mely azt köti a püspököknek a lelkére, hogy jó cselekedeteit alázatos érzülettel kösse össze, hogy azok még akkor is, ha nyilvánosan kell végrehajtania, legalább szándék szerint titokban maradjanak.

10. A főpapi kesztyű eredete.

A liturgikus kesztyű eredetéről keveset mondhatunk. Egészen nyugat sajátos egyházi ruhája. Keleten a liturgiában sohasem használták. Épen ezért nem is vehették át a keleti egyháztól, hanem kétségtelenül nyugaton jött be az egyházba.

A nyugati egyházban a 10. században vagy a 11. század elején már okvetetlenül meghonosult a kesztyű. Tehát körülbelül egyidejűleg lép fel a mitrával. Mindazáltal a mitra és a főpapi kesztyű között annyiban mégis nagy a különbség, hogy az előbbi mindjárt megjelenésekor specifikus római egyházi ruhának mutatkozik, míg az utóbbinak ily kizárólagos jellege sohasem volt. Ezért nem lehet következtetni, hogy a liturgikus kesztyű születéshelye Róma. Minthogy pedig másrésről a mi kesztyűnk első nyomai Galliába visznek, nem látszik alaptalannak az a vélemény, hogy eredeti hazája Franciaország,

a honnan azután lassanként elterjedt nyugaton mindenfelé, miközben az ezredév vége táján Rómában is használatba került.

De mi adott rá okot, hogy liturgikus kesztyűt használjanak? Bizonyos, hogy végső eredményben a liturgikus kesztyűt a különösen északon elterjedt és a közéletben általánosan használt kesztyűre kell visszavezetnünk; az azonban kétséges, hogy mi miatt vették fel a *sacralis* ruhák közé. Vajjon azért-e, hogy miként a főpap lábát, úgy kezét is díszítse valami, vagy talán azért hozták be az istentiszteletnél, hogy a főpap kezeit a télnak elég gyakran nagyon is csípős hidege ellen védelmezze? Lehetséges, hogy mindkét tekintet, de főképen az első, hozzájárult, hogy a kesztyű kultuszruha legyen; de aligha képezték ezek egyedül az okot. Vagy miért használják a főpapi kesztyűt csak a misénél és miért nem minden főpapi *functionál*, és miért használják nemcsak télen, hanem nyáron is, ha csupán csak az a célja, hogy védelmet nyújtson a kéznek a hideg ellen vagy díszéül szolgáljon? A mi véleményünk szerint oly gyakorlati célból hozták be a kesztyűt, mely az istentisztelettel áll összefüggésben: t. i. hogy a püspök keze az áldozat bemutatásakor védve legyen a bemocskolás veszélye ellen. E mellett szól sajátyszerűen korlátozott használata, mely nem új keletű, hanem már a *corveyi Sacramentariumban* is megtalál-

ható, továbbá segnii Brúnónak magyarázata, melyben okát adja, hogy miért használják a kesztyűt, valamint a liturgikus kesztyű legrégibb misztikus jelentése, mely benne a tisztaság szimbolumát látja. Az sem tisztán a véletlen műve, hogy a püspöki kesztyű oly időben jön használatba, a mikor a mappula (sudarium) elveszti gyakorlati célját és pusztá díszszé válik. Vajjon eme változás és a kesztyűnek az egyházba való behozatala között csak az idő képezi az összekötő kapcsolatot?

III. A főpapi lábbeli.

1. A mai főpapi lábbeli. Alkotó része: a sandalia és caligae.

Ellentétben az ószövetségi főpappal, a ki mezítláb végezte szolgálatát, a püspök a szent áldozat bemutatásakor különös lábbelit visel, a sandaliát és a caligaet, vagyis liturgikus czipőt és harisnyát.¹ Miként a főpapi kesztyű, úgy

---

¹ Szandál alatt rendszerint talpból és néhány, a megerősítésre szolgáló szíjból álló lábbelit értünk. Caligának a rómaiak a katona-bakancsot nevezték, a szerzetesi regulákban pedig nehéz téli csizmának a neve. Később harisnya jelentést kapott s ebben az értelemben terminus technicus lett a főpapi harisnyának. Mint ilyen terminus, úgy látszik, legelőször északon jött használatba. Rómában a liturgikus harisnya jelzésére eredetileg az udo vagy odho (odo) nevet használták. Ez azonban a 2. évezred elején itt is eltűnt, helyet engedve az északi elnevezésnek. A szerzetesi caligaere nézve lásd külö-

ezek is specificus miseruhák, mivel a misén kívül más főpapi cselekvénynél használni nem szabad. A püspök lábára azalatt húzzák fel, míg ő a misére előkészítő imádságokat mondja.¹ A sandalia és caligae felhúzása, mely a jobb lábon kezdődik, annak a subdiakonushoz a tiszte, a ki az epistolát énekli, de az akolythusok és a püspök szolgálja segédkeznek neki. Ugyancsak a subdiakonus hozza el befödött kezekkel az asztalkáról a letakart ornátusdarabokat is, valamint a mise végén szintén ő húzza le a püspök lábáról a czipőt és a harisnyát.²

Sandaliát és caligaet használni csak a püspököknek van joguk.³ Apátok és más prelátusok csak különös kiváltság útján nyerhetik meg azt. Ebben a tekintetben a liturgikus lábbeliről ugyanaz áll, a mit a mitrára és a főpapi kesztyűre vonatkozólag mondtunk. Jelenlegi szokás szerint a czipő és a harisnya színe megegyezik a napi színnel. Fekete szín itt nincs, mert a püspök sem gyászmiséknél, sem nagypénteken nem használ főpapi czipőt és harisnyát.⁴

---

nösen *S. Benedict. Anian. Concordia regul. c. 62. (Migne CIII. 1229. sqq.)*, a caligára pedig főképen *Ducange, Glossar. sub caliga II. 30.*

¹ Caeremoniale episcop. I. 2. c. 8. n. 7.

² A rítusok congregatiójának 1824. márcz. 27. decretuma (*Mühlbauer, Decreta III. p. 1., 629.*)

³ A kardinálisok közül csak a püspök- és presbyter-kardinálisok használnak liturgikus lábbelit.

⁴ Caeremoniale episcop. I. 2. c. 11. n. 2. et c. 25. n. 6.

Határozott szabályok nem írják elő, hogy milyen legyen a harisnya minősége és alakja. Csak a szokás hozza magával, hogy a harisnya, mely egyformán lehet kötött és varrott is, nemkülönben a czipő felső része selyemből legyen. Hogy a harisnyát meg lehessen erősíteni, felül alkalmas kötővel látják el. A papucsalakú czipő, mely a régi szandálnak inkább csak a nevét örökölte, de alakja egészen más, felül és oldalt hímzésekkel díszíthető. Nem szükséges, hogy a szandál fején kereszt legyen; Rómában is csak a pápa czipőjén van, de a kardinálisok vagy a püspökök czipőjén nem alkalmazzák.¹

A püspökszentelésnél a sandalia és caligae nem képezik különös szertartásnak a tárgyát. Az imádság, melyet a római Missale szerint a püspök a liturgikus lábbeli felhúzásakor mond, így hangzik: „Sarúzd fel, Uram, lábaimat a béke evangéliumának hirdetésére és oltalmaz engem a te védő szárnyaid alatt.“ A béke evangéliumának hirdetője első sorban a püspök, minélfogva állandóan készen kell lennie oda sietni, a hol az isteni tanítás kenyerét kell a

---

¹ A főpapi harisnyát mai nap már nem használják mindenütt. Pl. Németországban nincs, hanem helyette a közönséges violaszínű püspöki harisnya a használatos. Újabb időben a sandaliát és caligaet selyem féleczipővel helyettesítik, a mely némelyek felfogása szerint mindkettőt egyesíti magában. De kérdés, vajjon az ilyen pótlék ajánlatos és helyes-e?

keresztény népnek kiosztania. Ennek a készenlétnek a jelképe a főpapi lábbeli, azért könyörög felvételekor a püspök igaz készség malasztjáért az evangélium hirdetésére. Az imádság második része a harisnyára vonatkozik; ez szimboluma az isteni oltalomnak, melyre az üdvösség hirdetőjének magasztos tiszte gyakorlásában szüksége van.

2. A római egyház liturgikus lábbelije az első ezredévben.

A liturgikus lábbeli nem a hanyatló első ezredév alkotása, mint a főpapi mitra vagy a sacralis kesztyű. A római rítusban már nagyon is korán találkozunk vele. Mindazáltal az idő, mely a mitrát és a kesztyűt a kultuszba behozta, a liturgikus lábbelire nézve is nagy jelentőséggel bír azért, mert az csinált belőle főpapi ruhát.

A sacralis czipő mindenekelőtt a pápát illette meg állandóan. Midőn III. István (752—757) Fulrád, st.-denysi apátnak megengedte, hogy *udonis ac subtalaris calciamentumot* használhasson, azt mondja erről a lábbeliről, hogy az „*ornatus apostolici vestimenti*,” a pápa ruházatának része.¹ Sőt annyira a pápát illette meg, hogy ennek megkülönböztető jelvénye volt.

¹ *Migne* LXXXIX. 1017. *Jaffé* n. 2330. Az illető bulláról bővebb részleteket találhatni *Braunnál* i. m. 62. l. 4. j. — Udo *Mart.* Epigr. 14., 140. szerint nemez-

Azért midőn Konstans császár I. Márton pápát (649—655) Konstantinápolyban, hová erőszakkal elhurczoltatta, méltóságától jogtalanul megfosztotta, mint a szent egyik kortársa és a császár durva bánásmódjának szemtanúja mondja, nemesak a psachniont (pallium) vétette el tőle, hanem campagusai sziját is elvágatta.¹ A Liber Pontificalis is azt írja a Vita Stephani IV.-ban (768—772), hogy Maurianus diakonus a betolakodott ellenpápának, Konstantinnak, nyakából kivette az orariumot (itt pallium) és lábáról levágta a campagit letétele jeléül.²

Mindazáltal rosszul mondják és túloznak Theodóz és Tódor szerzetesek, mikor 670 körül írt Hypomnestikonjukban azt állítják egy, I. szt.

czipőt jelent. Ez a szó a classicus latinságban még csak *Ulp. Dig. 34., 2., 26. §. 4.* fordul elő. A mi helyünkön a láb belső takaróját jelenti.

¹ *Commemoratio eorum, quae saeviter acta sunt in sanctum . . . martyrem Martinum papam (Migne CXXIX. 595.).* Campagus és subtalaris a hivatalos neve még a 10. században is a római egyház liturgikus czipőjének. De az évezred vége felé lassankint mindkettő kivész a használatból s helyükbe a sandalia elnevezés lép. A 12. században csaknem kizárólag ezt az elnevezést használják. De a 11. században is azok a bullák, melyekben a pápák egyes apátoknak megengedik, hogy liturgikus czipőt használhassanak, igen kevés kivétellel csak sandaliáról beszélnek. Ezt a szót a sacralis lábbeli jelzésére legelőször északon használták. Így itt is ismétlődik az az eset, mely más liturgikus ruhánál is előfordul, hogy t. i. egy nem római eredetű elnevezés Rómában polgárjogot nyer és az itt használatban levőt végül egészen kiszorítja. (L. Braun i. m. 17. l. 1. j.; 55. és 85. l.).

² *Duchesne L. P. I. 472.; hozzá még not. 21. p. 482.*

Márton ereklyéjének tartott campagusról, hogy ilyen lábbelit senki a világon nem viselt, csak a római pápa¹. Mert szakasztott olyan lábbelivel, milyent I. Honor (625—638) és Symmachus (498—514) pápának a lábán látunk a S. Agnese fuori le Mura apsisának mozaikján, mely kb. 630-ból való,² találkozunk már a 6. század közepe táján Maximián ravennai érsek és ministerjeinek a ravennai S. Vitaleben levő mozaik-képén,³ sőt már a milanói S. Ambrogio szt. Satyrus-kápolnájának az 5. század vége körül készített mozaikján is szt. Ambrus és szt. Maternus ilyet viselnek.⁴ Hogy pedig a messinai diakonusok már a 6. század közepe körül viselték a campagit, kitűnik N. szt. Gergelynek János szirakúzi püspökhöz írt leveléből.

„Értésünkre esett, írja a pápa, hogy a cataniai diakonusok campagiban merészkednek járni. Eddig egész Sziciliában csak a messinai diakonusoknak volt ez megengedve, a kiket erre kétségkívül elődeink jogosítottak fel. Minthogy tehát ily vakmerő újítást egykönnyen tűrni nem lehet, szerezzon Testvérséged alapos tájékozódást a dolog mibenléte felől. Ha a hír, melyet kaptunk, megfelel a valóságnak, akkor Testvérséged pontosan tudósítson bennünket arról is, vajjon a cataniai

¹ *Migne* CXXIX. 685.

² *Garrucci* l. c. tav. 274.

³ *Ibid.* tav. 264.

⁴ *Ibid.* tav. 236. és Ambrosiana, *Scritti varii publ.* nel XV. centenario della morte di S. Ambrogio (Milano 1897.) címkép.

diakonusok maguktól vagy pedig más valakinek a bujto-
gatására merészkedtek-e ezt megtenni, hogy azután mi
a szükséges intézkedést megtehessük.“¹ Tehát már N. szt.
Gergely elődei közül többen megengedték a messinai
diakonusoknak, hogy tisztük végzésekor campagust visel-
hessenek.

Hogy Gergely idejében már a római
diakonusok is használtak campagust, a Jánoshoz
írt levélből ugyan világosan nem tűnik ki;
azonban azt a kiváltságot, melyben a pápa
elődei a messinai diakonusokat részesítették,
nem lehet másnak tekinteni, mint azon engedély
kiterjesztésének, mely a római diakonusokat
feljogosította a lábbeli viselésére. Hiszen hogy
a szicíliai diakonusok tisztük végzésekor tunicát
használhattak már Gergely ideje előtt, ebben
szintén a római egyház volt a minta. Nem
valószínűtlen tehát, hogy N. szt. Gergely életében
nemcsak a római diakonusok, hanem a római
subdiakonusok és akolythusok is viseltek litur-
gikus lábbelit. Hogy pedig a 8. század kezdete
táján így állt a dolog, kétségtelen.

Ugyanis azok között a kiváltságok között, melyeket
a Constitutum Constantini szerzője szerint Konstantin
császár clericis *diversis ordinibus eidem romanae eccle-
siae servientibus* adományoz, olvassuk azt is, hogy fel-
hatalmazza őket sicut noster senatus calceamenta uti
eum udonibus, i. e. candido linteamine.² E szerint tehát,

¹ Ep. I. 8. n. 27. (Migne LXXVII. 928).

² Hinschius l. c. p. 253. Az, hogy vajjon az
adományozó levél római clericusai alatt csak a kardi-

mikor a Pseudo-Konstantin-féle adománylevél készült, a római papság különféle rendjei már régen viselték a kitüntető czipőt.

Sőt még a 9. században is használta Rómában minden rendű pap a liturgikus lábbelit. Mert Amalarius a római rítusról és sacralis ruhákról szóló értekezésében határozottan megkülönbözteti a püspök, a miséspap, a diakonusok és a subdiakonusok szandáljait.¹ De az 5. ordo ruhalajstroma is megemlíti a presbyterek, diakonusok és subdiakonusok, sőt még az akolythusok liturgikus lábbelijét is.²

Az 1. és a 3. római ordo sem a campagiról, sem az udonesről nem beszél, jóllehet pontosan megmondja, hogy mely ruhákba kell a pápát

nálisokat kell-e érteni, mint *Grauert* (Histor. Jahrbuch IV. [1883.] 48.) állítja, (l. még *Scheffer-Boichorst* a Mitth. des Inst. für österr. Geschichtsforsch. X [1889.] 305. k. l. és *Sägmüller*, Thätigkeit und Stellung der Cardinäle 159. l. 3. j.), vagy pedig az egész római világi papságot, itt mellékes.

¹ *Amalar.* l. c. l. 2. c. 25. (*Migne* CV. 1100.).

² n. 1., 2., 3., 4. (*Migne* LXXVIII. 985.). A n. 3. előtt található interpunctio értelmetlen. E helyett: Presbyter Romanus similiter, praeter tantum subtalares, quos mittit presbyter et diaconus. In primis cam. etc. így kell olvasni: quos mittit presbyter, et diaconus in primis cam. A mostani pontozás szerint a diakonus is subtalarest viselt, ámbár a következőkből az tűnik ki, hogy úgy ő, valamint a püspök, a campagusnak nevezett czipőt hordta.

felöltöztetni az istentisztelet előtt. A felületes szemlélő feltűnőnek találhatja a dolgot, pedig nagyon könnyen megmagyarázható. A pápa t. i. és a ministri a lábbelit már előbb felhúzták, mintsem egyik vagy másik stacion a templomba ünnepélyesen bevonultak volna. Ez volt a legcélszerűbb eljárás mindaddig, míg a láb belső takarója harisnya-alakot nem öltött. Természetes, hogy ennek következtében nem volt szükséges a sekrestyében czipőt váltani. A kit püspökké kellett szentelni, annak lábára Mabillon 8. ordója szerint, mely talán a 8. századba nyúlik vissza, a Graduale éneklése alatt a secretariumban húzták fel a campobit (rossz olvasás campagi helyett).¹

Azt, hogy a campagus és udones kezdettől fogva kizárólag *miseruhák* voltak-e, mint a mostani sandalia és caligae, nem lehet eldönteni. Figyelemreméltó, hogy a 6. és 7. század képművein a világiak még ugyanolyan lábbelit viselnek, mint akkor viseltek a pápák, a püspökök és a többi pap. Láthatni ezt a római S. Cosma e Damiano (a templom titulusai),² és S. Teodoro (szent. Tódor és egy másik meg nem nevezett szent)³ mozaikjain és a S. Vitale mozaik fal-

¹ n. 8. (*Migne* LXXVIII. 1004.).

² IV. Félix (526—530) korából. *Garrucci* l. c. tav. 253.

³ 6—7. század. *Garrucci* l. c. tav. 252. A római S. Venanzo mozaikján is a világi Paulinianus, Teliús,

díszítésén (Jusztinián és Theodóra kísérete) Ravennában.

3. A liturgikus lábbeli Rómán kívül az első ezredévben.

Rómán kívül campagira és udonesre *Milanóban* akadunk legelőször, sőt itt hamarabb megtaláljuk, mint magában Rómában. Mert az bizonyosan nem véletlen, hogy szt. Satyrus kápolnájának mozaikján csak a két püspök: Ambrus és Maternus visel liturgikus lábbelit, míg a mellettük álló szt. Gerváz, szt. Protáz, szt. Nabor és szt. Felix nem, hanem inkább úgy látszik, hogy ez utóbbiak lábain közönséges szandálok vannak.

Szicziában a messinai diakonusok körülbelül a 6. század közepe óta hordták a campagust, N. szt. Gergely idejében pedig a cataniai diakonusok is elkezdték használni. Hogy ugyanebben az időben a szicziiai püspökök is viselték volna, nem olvassuk; de nagyon valószínű, mert ha a szicziiai diakonusok dicsekedhettek vele, akkor bizonyosan a püspököket illette az meg első sorban. Egyáltalában nem olvassuk sehol, hogy Róma erre a püspököknek engedelmet adott volna. Ugy látszik, hogy ebben

---

Antiochianus és Gajanus most ugyanolyan lábbelit hord, mint Domnio stb. püspökök. Valószínű, hogy alapjában így volt már, mielőtt ebben a században renoválták volna.

a tekintetben semmiféle felhatalmazásra nem volt szükségük.

Ravennában már a 6. század közepe előtt minden bizonynyal használta a püspök és a többi pap a campagust és az udonest. Mert a ravennai S. Vitale és S. Apollinare in Classe mozaikjain, melyek 547 és 567 körül készültek, nemcsak Maximián, Ecclesius és Ursicinus püspökök viselik, hanem a S. Vitale mozaikján Maximián diakonusa és subdiakonusa is hordja.

Hogy egyébként mennyire terjedt el a mi lábbelink Itáliában az 5. és 7. században, nem tudjuk megmondani.¹ Angolországba szt. Ágoston vihette be a római rítussal együtt,² de a róla szóló adatok itt is hiányosak.

---

¹ A Vita S. Fulgentii († ca. 529), melyet a szentnek egyik tanítványa írt, említ ugyan calceamenta clericorumot, de minden valószínűség szerint a papságnak nem sacralis, hanem köznapi lábbelijét kell alattuk érteni. Ezt bizonyítja az az ellentét, a melybe azokat állítja a szerzetesek téli caliga- és nyári caligulájával szemben. Az életrajz csak azt akarja mondani, hogy szt. Fulgentius azután is, hogy szerzetesből püspökké lett, alázatosságból szerzetes lábbelit viselt. „Sic studio humilitatis ambitionem vestium fugit, ut nec ipsa calceamenta suscipiens clericorum aut ultimis (vilissimis) caligis in tempore hiemis, aut caligulis in tempore aestatis uteretur. Intra monasterium sane interdum soleas accipiebat, frequenter nudis pedibus ambulabat“ (c. 18. [*Migne* LXV. 136.]).

² Tiszt. *Beda* szerint N. szt. Gergely szt. Ágostonnak Mellitus, Justus, Paulinus és Rufinianus által, kiket azért küldött, hogy Angolország apostolának segít-

Állítják ugyan, hogy canterburyi Tódor († 690) Poenitentialéjának 3. fejezetében, mely a 12. század óta a Pontificalékban az apátszentelés rítusa előtt ismételten előfordul, szó van a liturgikus lábbeliről.¹ Azt mondja ugyanis ez: „In ordinationem abbatis episcopus debet missam cantare et eum benedicere . . . et dat ei baculum et pedules.“ Azonban először is több mint kétes, vajjon Tódor-e a szerzője? Azután pedig úgy látszik, hogy „pedules“ íráshiba „regulas“ helyett.² Egy 1200 körüli sensi Pontificale tényleg ezt írja: „dat ei baculum et regulam.“³ Nem is tesz említést az apátok felszentelésének egyetlen formulája sem különös lábbeli átadásáról, hanem igen is, mindenik azt mondja, hogy az apátnak a boton kívül átadják — és ez nagyon jellemző, — a szerzetesrend szabályait.⁴ Végül az sem bizonyos, hogy a pedules Tódor említett fejezetében egyáltalán mit jelent. A pedules alatt sohasem értettek cipőfélét, hanem csak a láb belső takaróját, tehát valami harisnya-félét. Ily jelentéssel többször előfordul ez a szó a szerzetes szabályokban. Ezenkívül a pedules nem egyedül az apátokat illette meg, hanem minden szerzetes viselte, főképen télen.⁵

---

ségére legyenek, „quae ad cultum erant ac ministerium necessaria“, küldött, s ezek között „sacerdotalia vel clericalia indumenta“ is voltak. Egyidejűleg megküldte neki az érseki palliumot is, kilátásba helyezvén egyszersmind a leendő yorki és londoni (canterburyi) érsekek részére is (Hist. eccl. l. 1. c. 29. [Migne XCV. 69.]).

¹ *Rohault de Fleury* l. c. VIII. 179. stb.

² Talán az angolszász p, g és e betűk rosszülértése okozta a tévedést.

³ *Martène* l. c. l. 2. c. 1. ordo 5; II. 155.

⁴ *Hittorp* l. c. p. 155. *Martène* l. c. l. 2. c. 1; II. 146.

⁵ V. ö. *Benedict. Anian. Concordia regul.* c. 62.

De Linas szerint Beda Venerabilis mégis csak beszél a belső vászon lábtakaróról. „Bède (De Tabernaculo), mondja ő,¹ énumérant les habits de lin, qui doivent envelopper le corps du prêtre, dit au *sujet des fasciae crurales et pedules*: Genua, ne ab orationis instantia torpeant, tibias et pedes, ne ad malum currant“. Csakhogy Tiszt. Beda De Tabernaculo l. 3. c. 8.² nem a keresztény, hanem az ószövetségi papok ruhájáról beszél, a kik tudvalevőleg semmiféle fasciae crurales et pedulest nem hordtak; továbbá ő a linea alatt, melyet de Linas fasciae crurales et pedulesnek tart, a zsidó kultusznak egész a lábfejig érő vászon tunicáját érti, melyet mystice a pap mértékletességére és önlegyőzésére vonatkoztat.

Galliában a campagi (subtalares) és udones a 8. század második felében jelennek meg először.

Incze († 541), Domnolus († 552), Hadoindus († 652) és Berarius († 678) le mansi püspökök okmányai már tényleg megemlítik. Ezekben olvassuk, hogy szt. Carilef kolostora Anisolában (St-Calais-du-Desert, Mayenne) a le mansi anyaegyháznak egyéb adón kívül „ad opus episcopi . . . subtalares 2“ volt köteles beszolgáltatni.³

(Migne CIII. 1229. sqq.). Lásd még *Ducange*, Glossar. sub pedules VI. 246.

¹ Revue de l'art chrét. 1863. p. 241. Ugyanígy de Linas után *Rohault de Fleury* is l. c. VIII. 179.

² Migne XCI. 480.

³ *Mabillon*, Veter. Analect. III. 85. 105. 163. 181. 233. Nem a püspökök hagyományozták a subtalarest a szt. Carilef-kolostor apátjainak, mint de Linas (Revue de l'art chrét. 1862. p. 620.) mondja, hanem inkább ezeknek kellett küldeniök minden esztendőben subtalarest a le mansi püspök használatára.

Khilperik megerősítő okmányában, mely Domnolus püspökéhez van mellékelve, szintén világosan olvasható: et 2 subtales ad missam cantandam optimos.¹ Sajnos, hogy ezek az okmányok későbbi hamisítványok, melyeket abból a czélból készítettek, hogy velük az állítólagos jogot igazolni lehessen.²

A gallikán rítusban, úgy látszik, nem használtak különös lábbelit, noha már úgy az 506. agdei zsinat 20. kánona,³ mint az 583 tartott mâçoni zsinat 5. kánona⁴ általában megtiltotta a papoknak calciamenta saecularia, nisi quae religionem decent, viselni. Hogy a liturgikus lábbeli Franciaországban is gyökeret vert, erre igen nagy befolyással volt N. Károly reformtörekvése. A császárnak 789-ből származó egyik capitularéja egyebek között cum calciamentis secundum usum romanum is foglalkozott.⁵ Kár, hogy ennek a fejezetnek pusztán csak a czíme van meg, a melyből nem tűnik ki eléggé, hogy vajjon sacralis vagy profán lábbeliről volt-e benne szó?

De bármint álljon is a dolog, a 8. század végétől kezdve többször olvasunk liturgikus

---

¹ Ibid. p. 107; cf. p. 184: duo subtales ad officium suum peragendum.

² *Paul Roth*, Beneficialwesen 451. l. *Havet*, Les chartes de St.-Calais, a Biblioth. de l' école des Chartes XLVIII. 5. s.

³ *Harduin*, Coll. Conc. II. 1000.

⁴ M. G. Leg. sect. III. Conc. I. 156.

⁵ Ibid. sect. II. Capit. I. 64.

czipőről, legelőször orléansi Theodulfnál,¹ azután Rabanus Maurus-, Amalarius-, Walafridus Strabo-, Pseudo-Alcuinnál stb. De jól meg kell jegyeznünk, hogy seholsem mondják sajátos püspöki ruhának. Rabanus egész általánosságban írja, hogy a sandaliát, mint ő nevezi, a sacerdotés viselik.² Walafridus sem nyilatkozik határozottan arról, hogy vajjon csak a püspök viselte-e vagy pedig mások is.³ Ellenben Amalarius világosan megkülönbözteti a püspök, a presbyter, a diakonusok és a subdiakonusok szandáljait.⁴ Ugyanígy jár el Pseudo-Alcuin is, a ki különben magyarázatának legnagyobb részét csaknem szóról-szóra Amalariustól vette át.⁵

Hogy Franciaországban a 9. században tényleg nemcsak a püspökök hordtak különös lábbelit a szt. áldozat bemutatásakor, kitűnik toursi Herard 105. capitulumából, a 858. évből; ez elrendeli, hogy az áldozópapok a szent misét szandálban mondják el.⁶ Hasonlót mond

---

¹ Carm. l. 5. n. 3. paraen. ad episcop. (*Migne* CV. 355.): *Una cruce pedesque tegant talaria ut apte, qui super, addatur campagus ipse decens.*

² De cleric. instit. l. 1. c. 22. (*Migne* CVII. 308.); hozzá c. 5.: *sacerdos autem vocari potest sive episcopus sit, sive presbyter.*

³ De rerum eccl. exord. et increm. c. 24. (*Migne* CXIV. 952.).

⁴ De ecclesiast. off. l. 2. c. 25. (*Migne* CV. 1100.).

⁵ De div. off. c. 39. (*Migne* CI. 1244.).

⁶ *Baluzius*, Capit. reg. Franc. I. 1293.

Benedek levíta capitular-gyűjteménye első könyvének 371. fejezetében: „A miseáldozatot minden áldozópap a római ordo szerint szandálban mutassa be.“¹

Mindazáltal a francia presbyterek és a többi pap a 9. század folyamán még nem használhattak általában sacralis lábbelit, mivel a sandaliát sem az ú. n. Admonitio synodalis,² sem soissons-i Riculf Capitulája³ nem számíttják azok közé az egyházi ruhák közé, melyeket a papnak a misénél használnia, illetve a szent áldozat bemutatására készletben kell tartania. Ezenfelül a sacralis lábbeli még ott is, a hol a 9. században használták, a 10. században bizonyosan ismét kiment a szokásból az alsó papságnál, mert a szandál az évezred vége táján már egészen főpapi ruhává lett.

4. A liturgikus lábbeli részei.

A mint most, épen úgy már az első évezredben is, a liturgikus lábbeli két részből állott: a czipőből és a láb belső takarójából.

Állították ugyan, hogy a főpapi harisnyáról először csak chartresi Ivo († kb. 1117) beszél, továbbá, hogy a liturgikus lábbeli a 9. század-

---

¹ Ibid. I. 903.

² *Migne* CXV. 675. Az Admonitio synodalisra nézve lásd *Braun* i. m. 6. l. 2 j.

³ c. 7. (*Migne* CXXXI. 17.).

ban még csak a szandálokból állott.¹ De mindkét állítás merőben alaptalan.

A caligaeről nem Ivo beszél először, hanem már 1046-ban II. Kelemen a fuldai apáthoz intézett íratában, és a 10. század vége tájáról való corveyi Sacramentarium. „Usum sandaliorum, caligarum ac dalmaticarum . . . cunctis . . . abbatibus . . . abradentum omnino jubemus“, mondja Kelemen;² a Sacramentarium pedig ezt az útasítást adja: „Prius quidem minister deferat caligas usque ad genua tendentes . . . deinde minister det sandalia.“³ Sőt a caligaet megemlíti már elnei Riculf († 915) végrendelete (caligae et sandalia paria duo)⁴ és a három-negyed századdal idősebb st.-riquieri leltár is (sandalia cum caltionibus [= caligis]).⁵

De épen így nem való az sem, hogy a liturgikus lábbelit a 9. században csak a szandálok alkották.

Amalarius ugyanis világos szavakkal a sacralis lábbelihez számít egy ruhát (linea calceamenti), melylyel a lábat takarták be (quo pedes vestiuntur).⁶ Még előbb orléansi Theodulf a

¹ Kraus, Realencyklopädie II. 215. L. még Hefele, Beiträge II. 221. és Thalhoffer, Liturgik (1. Aufl.) 893. l.

² Migne CXLII. 580.

³ Migne LXXVIII. 239.

⁴ Migne CXXXII. 468.

⁵ Chron. Centul. I. 3. c. 3. (Migne CLXXIV. 1262).

⁶ De ecclesiast. off. I. 2. c. 18.: Sicut per *linum*, quo pedes vestiuntur, castigatio pedum significatur,

püspökökhöz intézett buzdító beszédében egészen határozottan megkülönbözteti a tulajdonképeni czipőt, a láb és lábszár belső takaróját (*linea crusque pedesque tegant talaria*) és az erre jövő *campagust* (*ut apte, qui super, addatur campagus ipse decens*). Továbbá a *sacralis* lábbeli mindkét alkotórészét felemlíti Konstantin *Constitutuma*, István kiváltságlevele, melyet Fulrád apátnak adott, és az 5. ordo ruhajajstroma. Végül igen tisztán kivehető mindkettő Róma, Ravenna és Milanó mozaikjain. Nézzük csak I. Páskált a S. Cecilia, S. Maria in Dominica és S. Prassede mozaikjain.¹ IV. Gergely és Márk pápákat *Felicissimus* és *Agapitus* diakonusokkal a római S. Marco mozaikjain,² I. Honór és *Symmachus* képét a S. Agnese fuori le Murában, *Maximián* és minisztereinek képét a ravennai S. Vitale, szent Ambrus és szent Maternusét S. Satiro mozaikján. A láb egyiken sem mezítelen, de nem is borítja csupán csak a szandál, a mint szokás Krisztust és az apostolokat ábrázolni, hanem lábbelijük egy fehér takaróból,

---

ita per sandalia profectus ad praedicandum; c. 26.: Calceamenti linea prohibitio pedum ad malum festinandos, sandalia ornatus iter praedicatoris (Migne CV. 1095 1102).

¹ *Garrucci* l. c. tav. 286. 292. 293. E három mozaik I. Páskál (817—824) alatt készült.

² *Ibid.* tav. 294. Ezt a mozaikképet IV. Gergely (827—844) alatt készítették.

mely szorosan a lábhoz, a bokához és a láb-szárhoz símul, — udones — és a czipőből — calceamentum vagy campagus — áll.

Így állván a dolog, semmi fontosságot sem tulajdoníthatunk annak a körülménynek, hogy N. szt. Gergely a János szirakúzi püspökhöz írt levelében csak campagusról beszél, vagy hogy Rabanus, Pseudo-Alcuin, Walafrius Strabo és Pseudo-Beda csak sandáliát említenek. Az udones magától értetődő s egyben kevésbé jelentős tartozékai voltak a czipőnek. Innen van, hogy Rabanus, Pseudo-Alcuin, Walafrius és a *De septem ordinibus* című munka szerzője a liturgikus lábbeliről írt rövid értekezéseikben csak a szandálról szólnak, Gergely pedig a campagus alatt, mint főbb rész alatt, az egész lábbelit érti. Mily kevésbé nyomós bizonyíték az udones ellen a többinek hallgatása is, már csak abból is kitűnik, hogy még a 11., 12. és 13. századbéli bullák is csak a sandaliáról tesznek említést, a caligaet pedig alig hozzák valamikor szóba.

De ellenvetik, hogy „Rabanus és Pseudo-Alcuin egyenesen tagadja, hogy volt püspöki harisnya.“¹ Ennek sincs semmi alapja. Mikor ugyanis Pseudo-Alcuin ezt írja: „Est autem genus calceamenti, quo induuntur ministri ecclesiae, subterius quidem solea muniens pedes

¹ *Hefele* i. m. 221.

a terra, superius vero nil operimenti habens patet“,¹ ezzel csak azt akarja mondani, hogy a szandál a lábbelinek egyik neme, melynek felső borítéka hiányzik (nil operimenti habens), és ha Rabanus mondja: „Sicut ergo sandalia partem pedis tegunt, partem inopertam relinquunt“, ez nem annyit jelent, hogy a láb egy része mezítelenül marad, hanem csak hogy fedetlenül hagyja. De nem mondja-e Rabanus közvetetlenül előbb világos szavakkal: „Hoc calceamentum mysticam significationem habet, ut neque pes sit tectus, neque *nudus* ad terram, i. e. ut nec occultetur evangelium, nec terrenis commodis innitatur.“² Kétségtől; de Amalarius is így nyilatkozik: „Sandalia subtus cooperiunt pedem, desuper *nudum* relinquunt“, és mégis ugyanakkor s csaknem egy lélekzetre beszél egy fehér ruháról, melylyel a lábat betakarták. Rabanus és Amalarius csak azt mondják, hogy a sacralis czipő nem takarja be az egész lábat, hanem csak a talpat borítja.

---

¹ De divin. off. c. 39. (*Migne* Cl. 1242.).

² Rabanus szavai Tiszt. Bedának szt. Márk VI. 9-hez írt magyarázatából vannak véve (*Migne* XCI. 187.). Ott az apostol szandáljairól van szó. Bedából a középkori liturgikusok nem egy dolgot vettek át, de nem mindig ügyeltek arra, hogy vajjon az, a mit kölcsönöztek, egészen talál-e a szóban forgó dologra.

5. Milyenek voltak a liturgikus láb-beli alkotórészei az első ezredévben?

Az udones színe az emlékeken állandóan fehér.¹ Mint a Constitutum, orléansi Theodulf és Amalarius mondja, lenvászonból készítették. Meddig voltak kapezaalakúak, és mikor lettek harisnyákká, nem tudjuk eldönteni. A 10. században, vagyis mikor a caliga szót elkezdték jelzésükre használni, már mindenestre harisnyalakjuk volt.

A czipő, mely lényegében valamennyi emléken egyforma alakú, sem nem olyan sarú, mint a milyeneket az ókeresztény emlékeken százszor is látunk, sem nem zárt minden oldalról. Állt egy talpból, alacsony, igen gyakran alig észrevehető oldalakkal, sarokból és a felső

---

¹ A már előbb említett mozaikokon kívül, a melyekre nézve lásd különösen *de Rossi* *Musaici cristiani* című munkáját, mint hasonló alkotásokat megemlítjük itt szt. Kornél hajdani sírjának freskóit Kállixt katakombájában (*de Rossi*, Roma sotterr. I. tav. 6. 7. et p. 298. sgg. *Kraus*, Roma sotterr. [2. Aufl.] 10. tábla) és IV. Leó képét a S. Clemente alsó templomában (*Roller*, St.-Clément de Rome, a *Revue archéol.* 1872. [II.] pl. 23. és *Marriott*, *Vestiar. christ.* pl. XL.). S. Callisto freskóit, melyek Kornél és II. Sixtus pápákat, továbbá szt. Czipriánt és szt. Optatust ábrázolják, eddig a 9. század elejéről valóknak mondták. Újabban *Wilpert* III. János (560–573) idejébe helyezi (Un capitolo di storia del vestiario p. 14.). Valóban régebbieknek kell a képeknek lenniök, mint eddig tartották.

bőrből, a mely még a lábfej felét sem borította be. Hogy meg lehessen erősíteni, különböző szíjakkal látták el. Előreszén nincsen kereszt,¹ hanem egy T alak vagy lilomalakú dísz, a melyben vagy a bőr végződik, vagy pedig az van a bőrbe belemetszve. A czipő színe minden emléken fekete, még a pápák képein is. Piros sacralis czipőt tehát az első évezredben nem használtak.

Rabanus a liturgikus czipő mivoltjáról módfelett keveset mond. Csak azt tudjuk meg tőle, hogy a czipő felül nyitott volt, minek következtében a lábfej felül fedetlen maradt. Walafridus egészen hallgat róla. Pseudo-Beda sem mond többet Rabanusnál. Ellenben Amalarius kimerítően foglalkozik a szandál egyes részeivel, úgy, hogy utána tiszta képet alkothatunk magunknak a 9. század sacralis czipőjéről.

Amalarius szerint² a liturgikus czipő kívül fekete,

---

¹ Azok a keresztetek, melyek Honorius és Symmachus pápák czipőit most díszítik a S. Agnese mozaikján, egészen újabb keletűek (*de Rossi*, *Musaici crist. fasc. III. IV.*).

² De eccles. off. l. 2. c. 25. (*Migne* CV. 1100.): „Solea . . . subtus est. . . Lingua de corio albo, quae subtus calcaneum est. . . Lingua, quae inde surgit et est separata a corio sandaliorum. . . Lingua superior . . . Intrinsecus de corio albo circumdata sunt sandalia . . . extrinsecus nigrum apparet. . . Superior pars sandaliorum, per quam pes intrat, multis filis consuta est, ut non separentur duo coria. . . Linea opere sutoris

belül pedig fehér bőrrel van kibélelve. Felül, a hol a láb belemegy, a külső fekete és a belső fehér bőr jól össze van varrva, hogy a használat alkalmával egymástól el ne váljanak. A metzi diakonus a sacralis czipőnek három főrészt különbözteti meg: a talpat, a talpból hátul kiemelkedő sarkat és a lábfejet felül borító bőrt. Ezekhez járul a czipőtalp és a láb talpa között leyő fehér bőrdarab és a többi fehér bőrbélés. A felső bőrön a susztertől odaerősített két díszszalag van, melyek közül az egyik a czipő fejének közepén orráig fut, a másik kettő pedig a czipő oldalán nyúlik fel a középső szalagig. Továbbá a püspökök és diakonusok szandáljai, ellentétben a presbyterek és subdiakonusokéival, különös szíjkészülékkel vannak ellátva.

Az a kép, melyet Amalarius a sacralis czipőről fest, lényegében megegyezik a római, ravennai és milanói mozaikokon és egyéb képműveken megőrzött képekkel. Majdnem úgy tűnik

---

facta procedens a lingua sandalii (t. i. a lingua sandaliorum quae super pedem est) usque ad finem ejus. . . Lineae procedentes ex utraque parte . . . ipsae recapitulatae sunt ad medianam lineam, quae usque ad finem currit. . . . Episcopus ligaturam habet in suis sandaliis, quam non habet presbyter . . . Diaconus . . . et ipse ligaturam habet. . . . Corrigias supererogatas sandaliis, quae manibus hue illucque ducuntur, ut ligentur.“ Amalarius eme nem egészen világos szavainak megértését nagyban megkönnyíti az a misztikus magyarázat, melyet az egyes adatokhoz fűz. *Bock* (i. m. II. 5.) a „linea opere sutoris facta“ alatt a láb belső len takaróját érti. De ennek ellene mond az a leírás, melyet Amalarius a lineáról ad. Nem mások ezek itt, mint a susztertől elül a felső bőrre illesztett díszítések.

fel, mintha a metzi chorepiscopusnak, mikor a czipőt leírta, szeme előtt volt volna eme képek egyike. Amalarius szandálja határozottan nem más, mint a római papok sacralis lábbelije, mely a római rítussal Franciaországba is bejutott.

Csodálatos, hogy a 9. századból fenmaradt kevés frank képművön alig látunk olyan papi czipőt, milyent Amalarius leír, még azokon sem, melyek a papokat úgy ábrázolják, a mint a liturgikus cselekvényeket végzik. Vajjon a római campagus-alakú sacralis czipő az Alpokon innen valóban csak kis mértékben volt-e elterjedve, vagy pedig e jelenség okát a szóban forgó képek alkotóiban kell keresnünk? Hogy ezek műveik megalkotásában szabadsággal éltek, nem lehet félreismerni, mert a czipők felül egyiken sem nyiltak, holott nemcsak Amalarius, hanem Rabanus, Pseudo-Alcuin és Pseudo-Beda szerint is ilyeneknek kellene lenniök.

Az 5. ordónak a különböző rendű római papok liturgikus ruháiról szóló adatai különösen azért érdekesek, mert azokból megtudjuk, hogy a római egyházban már a 9. században különbséget tettek egyrésről a pápa, a püspökök és a diakonusok, másrészt a presbyterek, subdiakonusok és akolythusok lábbelije között. Valamennyien viseltek odhonest, de amazok czipőjének campagi volt a neve, emezekének pedig subtalares. Amalarius is különbséget tesz a püspök és a presbyter, valamint a diakonusok és subdiakonusok sandaliája között.

Miben állt a campagi és a subtalares közötti különbség, a képművekből kideríteni

nem lehet. Az egyedüli presbyternek, a kinek képe a római mozaikokon előfordul, a szt. Venantius oratoriumában látható szt. Asteriusnak a lábán az utolsó restauratio óta mindenféle harisnya nélkül van a czipő, a ravennai S. Vitale mozaikjáról élénk tűnő subdiakonusnak pedig ugyanolyan lábbelije van, mint a mellette álló diakonusnak és Maximián püspöknek. Amalarius szerint a püspök és a diakonus lábbelije abban különbözik a presbyter- és a subdiakonusétól, hogy annak ligaturája vagyis kötőszalagja vagy szíja van, míg ez az utóbbin hiányzik.¹ Ennélfogva azt kell hinnünk, hogy a subtalares a mi papucsunkhoz hasonló alacsony czipő voltak. Ezt megerősíti az is, a mit a subtalaresről egyebütt olvasunk.²

Olyan főpapi lábbelink, melyről csak némi biztossággal is meg lehetne állapítani, hogy az első ezredévből való, nincs.

I. szt. Szilveszter pápa szandálja, melyet Rómában a S. Martino ai Montiban őriznek, legfelebb csak a

---

¹ De ecclesiast. off. c. 25. (*Migne* CV. 1100.): Episcopus habet ligaturam in suis sandaliis, quam non habet presbyter . . . diaconus ipse ligaturam habet (sc. in sandaliis) . . . subdiaconus . . . necesse est, ut habeat dissimilia sandalia, ne forte aestimetur diaconus.

² *Ducange*, Glossar. sub subtalares VII. 639. *Szevillai Izidor* Etymológiájában mondja (I. 20. c. 34. [*Migne* LXXXII. 705.]): subtolares (sc. vocantur) quod sub talo sunt, quasi subtalares.

13. századból való lehet.¹ Talán régibb szt. Márton pápa főpapi czipőjének ugyanott látható maradványa.² A szt. Ámon, második touli püspök (a 4. század végén) czipő-maradékának tartott ereklyék is, melyeket a touli St. Gangolphban őriznek, kevés támasztékot nyújtanak az idő meghatározására. A felső bőr áttörései, úgy látszik, a 11. és 12. századra utalnak.³

A Basel melletti Delsbergben levő teljes püspöki lábbeli, mely két sandaliából és két caligaéból áll, állítólag szt. Germanus grandvillersi apáté († ca. 677) volt, s e szerint a 7. századból való. De ezt mondani feltétlenül anachronismus, minthogy az ő életében az apátoknak még nem volt joguk a pontificaliához. Rohault de Fleury azokat a szandaloikat és caligaet a román időből valóknak mondja, és ez az ő adatai és az azokról szóló leírása szerint nem is valószínűtlen. Szt. Dezső püspök (a 7. század vége táján) czipőjét és harisnyáját is, melyeket ugyancsak Delsbergben őriznek, Rohault de Fleury mivoltjuk alapján szintén körülbelül a 11. vagy 12. századnak tulajdonítja.⁴

Végül Niederzellben (Reichenau szigeten) szintén van egy pár sandalia, mely úgy szerepel, mint szt. Eginoveronai püspöknek († 802), Niederzell alapítójának, főpapi czipője. Gerbert azt *véletlenül* találta ugyanott a plébánián;⁵ tehát az ő idejében ezekre a szandálokra

¹ *De Linas* a Revue de l'art chrét. 1862. 630. l. 3. j.

² *Rohault de Fleury* l. c. VIII. pl. DCLXXVII.

³ *Ibid.* et p. 183.

⁴ *Ibid.* et pl. DCLXXVI.

⁵ *Gerbert*, Vetus Liturg. alemann. I. 252. (képpel): *Casu in aedibus parochialibus cellae inferioris in insula Augiae divitis reperimus. . . Sandalia a nobis reperta aeri que incidi curata, componuntur uno ex corio absque elevatori solea . . . coriumque molle est, ubique sibi simili colore, uti videtur, puniceo.*

nézve még nem lehetett hagyomány. Gerbert azt véli, hogy a czipőt kétségkívül szt. Eginónak a templom apsisa közepén levő sírjából vették ki, a mint efféle dolog máskor is meg szokott történni. Mi azonban a piros bőrből készített czipőt nem tehetjük a 9. század elejére. A campagit (sandalia) akkor fekete bőrből készítették. Ezenkívül a czipő alakja és díszítésmódja más időre vall, nem a N. Károlyéra.

6. Kik hordják a sandaliát és a caligaet az első ezredév óta?

A liturgikus lábbelit a 12. század liturgikusai mindenütt püspöki ruhának tüntetik fel. Így a század elején chartresi Ivo, segnii Brunó, deutzi Rupert, további folyamán autuni Honór, Robertus Paululus, a Speculum de mysteriis ecclesiae és a Tractatus de sacramento altaris szerzői, végül 1200 körül cremonai Sicardus és III. Incze.

Különösen a sacralis czipő volt minden időben püspöki ruha, de mégis úgy látszik, hogy egyedül a püspökök használatára csak a 10. század folyamán lett fentartva. Az ugyanazon század második fele körül kiadott bullák, melyek a sandalia használatára apátoknak és más előkelőbb papoknak adnak jogot, bizonyítják, hogy a liturgikus lábbelinek már akkor kiváltságos ruhajellege volt. Hogy pedig a 11. század elején az usus sandaliorum mennyire a püspököket

illette meg, kitűnik egy érdekes esetből, melyről Hermannus Contractus tudósít.¹

Ez beszéli, hogy Berno, reichenai apát, XIX. János pápánál 1032-ben kivitte, hogy kolostorának kiváltságait megerősítse. E mellett neki különösen megengedte a pápa újra, hogy a szentmisénél szandált viselhessen. Azonban Warmann konstanzi püspök, a kinek egyházmegyéjében feküdt Reichenau, e miatt nagyon megharagudott és Konrád császárnál bevádolta az apátot, mint a ki „sui pervasor officii et honoris.“ Berno utoljára is kénytelen volt kiváltságlevelét és szandáljait Warmannak kiszolgáltatni, a ki azután a legközelebbi nagy-
csütörtökön tartott zsinaton nyilvánosan elégettette.

Rómában ugyanezen időtájban a sandaliát és a caligaet inkább csak a püspök-, presbyter- és diakonus-kardinálisok viselték. Ezt II. Kelemennek a fuldai apáthoz intézett egyik íratából tudjuk.²

A fuldai apát azzal a kérelemmel fordult II. Kelemen pápához, hogy kolostorának kiváltságait erősítené meg. E kérvényre a pápa 1046-ban a következő jellemző választ adta: „A sandalia, caligae és a dalmatika használatát, melyeket a szent kánonok a te ordódnak eltiltanak, apostoli hatalmunknál fogva nemesak neked és utódaidnak, hanem általában a kolostorok minden élő és jövődő apátjainak föltétlenül megtiltjuk, daczára annak, hogy ezen a széken olyan pápák is ültek, a kik a gonoszok zsarnokságától kényszerítette, ezt a te és más egyéb egyháznak helytelenül megengedték, mi a

¹ Chron. ad ann. 1032. (*Migne* CXLIII. 235.).

² *Migne* CXLII. 580.

szentatyák intézkedéseinek világosan ellenmond. . . . Majdnem az egész világ tudja, hogy a mi püspökeink, presbyter- és diakonus-kardinálisaink különös megkülönböztető jelvényeket viselnek, melyek más egyházak hasonló rangfokait nem illetik meg. . . . Ha azt a mi elődeink helyesnek ítélték volna, akkor a szt. Pál-apátság, mely a római székhöz sokkal közelebb áll és kedvesebb, mint a többi valamennyi, bizonyosan megkapta volna azt a kiváltságot, hogy dalmatikát és szandált használhasson. A mit tehát szt. Pál nem kért szt. Pétertől, a többi ifjabb szent se törekedjék tőlünk megnyerni.“

Kérdezhetnék, hogy mint lehetett Rómában a czipő és a harisnya a kardinálisok megkülönböztető ruhájává s hogyan mehetett ki a többi papnál a szokásból? Ennek a változásnak az okát a kardinálisoknak az ezredév vége felé erősen kiemelkedő jelentőségében kell keresnünk. Valóban mentől jobban kiemelkedtek ezek a többi papok sorából, mentől nagyobb befolyásra és tekintélyre tettek szert a papság többi része előtt: annál inkább kellett kitüntetésekhez és kiváltságokhoz jutniok. Az a kiváló állás, melyet a kardinálisok lassankint elfoglaltak, nem maradhatott többféle tiszteletbeli jog nélkül, mely nemcsak a közéletben illette meg őket, hanem, és főképen az egyházi functióknál, hol a kardinálisok a pápa tulajdonképeni segédeinek látszottak. Innen a változás.

Rómán kívül, mint már megjegyeztük, különös liturgikus lábbeli az alsóbb papság között nem lehetett általánosan és nagy mér-

tékben elterjedve. Itt tehát nem ütközött semmi nehézségbe, hogy lassankint a püspökök kiváltsága legyen. De hogy ez tényleg megtörtént, egyéb okon kívül különösen be kellett rá folynia annak a változásnak, a mely Rómában a liturgikus lábbeli viselőit illetőleg végbe ment.

Különben az usus sandaliorum et caligarum joga nem sokáig illette meg a diakonus-kardinálisokat sem. Hogy a 13. században már nem volt meg ez a joguk, kitűnik a X. Gergely parancsára kiadott ordóból, mely szerint még a pápának megválasztott diakonusnak sem szabad pappá való szentelése alkalmával liturgikus czipőt és harisnyát viselnie.¹ Sőt a diakonus-kardinálisok már a 12. század elején sem használtak liturgikus lábbelit, mert chartresi Ivo azt mondja, hogy a püspökökön kívül csak a presbyter-kardinálisokat illeti az meg.² Mindenesetre a mai szokás, mely szerint — természetesen a pápa kivételével — csak a püspökök és presbyter-kardinálisok viselhetnek sacralis czipőt és harisnyát, nem a késő középkorban támadt.

---

¹ n. 6. (*Migne* LXXVIII 1107.); lásd még ordo 14. c. 103: De ordinatione diaconi cardinalis, a hol ugyan a mitráról és nem a szandálról van említés. (*Migne* LXXVIII. 1233.).

² Sermo 3. (*Migne* CLXII 525.).

7. A főpapi lábbelit megkapják a nempüspökök.

Ha III. István 757-ben a presbyter Fulrádnak, St.-Denis apátjának megengedte, hogy udonest és subtalarest viselhessen,¹ ez minden tekintetben csak személyi kitüntetés volt. A pápa világosan kiemeli, hogy ez a kiváltság Fulrád utódait semmiképen sem illeti meg, hanem a neki adományozott lábbeli halála után holttestével együtt eltemetendő. A kiváltság, úgy látszik, a legközelebbi két században szórványos jelenség is marad, talán azért, mert N. Nároly reformáló működése óta Franciaországban a presbyterek minden különös felhatalmazás nélkül használhatták a liturgikus lábbelit.

Hogy apátok kapják meg az usus sandaliorumot, ilyen eset ismét csak a 10. század harmadik negyedében fordul elő újra, tehát körülbelül oly időben, mikor a liturgikus lábbeli már kizárólagos főpapi jelleget kapott. Ugyanakkor találkozunk hosszú idő után egy oly esettel is, a mikor diakonus kapja meg a sacralis lábbeli használati jogát.

A 9. század kezdete előtt az adományozások

---

¹ Fulrád presbyter volt. Épen ezért nem a campagi, hanem a subtalares használati jogát kapta meg. Subtalarest szoktak viselni a római presbyterek. Lásd a 164. l.

épen nem gyakoriak. *XIII. János* engedélyezi az usus sandaliorumot 970-ben a metzi szt. Vinceze-kolostor apátjának,¹ *VII. Benedek* 975-ben a trieri kardinális-presbytereknek és kardinális-diakonusoknak,² *XV. János* 994-ben Hatto fuldai,³ *V. Gergely* 998-ban Alavicus reichenani apátnak és utódainak,⁴ *II. Szilveszter* 999-ben Erkanbald fuldai apátnak.⁵

Gyakoribbak lesznek az ily kiváltságok a 11. században. 1012-ben *VIII. Benedek* engedi meg a sandalia használatát a magdeburgi egyház tizenkét kardinális-presbyterének és 7 kardinális-diakonusának.⁶ Utána 1032-ben *XIX. János* Benno reichenai apátnak⁷ és 1049-ben *IX. Leó* a trieri kardinális-presbytereknek és kardinális-diakonusoknak,⁸ 1051-ben corveyi Fulcónak,⁹ 1052-ben a kölni érseki templom kardinális-presbytereiének, kard.-diakonusainak és kard.-subdiakonusainak,¹⁰ 1054-ben pedig a nienburgi

¹ *Migne* CXXXV. 980. *Jaffé* n. 3741.

² *Migne* CXXXVII. 320.

³ *Ibid.* p. 849.

⁴ *Jaffé* n. 3880.

⁵ Bullar. Rom. I. 447.

⁶ *Jaffé* n. 3989.

⁷ *Pflugk-Harttung* I. c. II. 67.

⁸ *Beyer*, Mittelrhein. Urkundenbuch I. 365.

⁹ Bullar. Rom. I. 607.

¹⁰ *Migne* CXLIII. 687. (de csak a szandált, a mitrát még nem).

(a Saale mellett) Albuvinusnak.¹ 1057-ben *II. Viktor* Frigyes monte-cassinói apátnak,² 1063-ban *II. Sándor* Egelsinusnak, a canterburyi szt. Ágoston-kolostor apátjának,³ 1069-ben Reinbert echternachi apátnak,⁴ 1070-ben Benedeknek, a páviai S. Pietro in Cielo d'Oro apátjának,⁵ 1078-ban *VII. Gergely* Manasszes berguesi⁶ és 1088-ban *II. Orbán* Húgó clugnyi apátnak⁷ engedélyezi az usus sandaliorumot. A 12. században az engedélyekkel igen gyakran találkozunk.⁸

Hogy a 11. és 12. századbeli bullákban, melyek nempüspököknek adják meg az usus sandaliorumot, a caligae alig fordulnak elő valahol, ez abban a körülményben leli magyarázatát, hogy eme bullákban a sandalia alatt, mint legkiválóbb és legfőbb rész alatt, az egész főpapi lábbelit kell érteni. A harisnya ugyanis,

---

¹ *Jaffé* n. 4335. A *Chron. Cass.* I. 2. c. 79. (M. G. SS. VII. 683.) szerint Richerius monte-cassinói apát is megkapta IX. Leótól a szandált.

² *Migne* CXLIII. 831.

³ *Migne* CLV. 33.

⁴ *Beyer* i. m. I. 426.

⁵ *Pflugk-Harttung* I. c. II. n. 147.

⁶ *Chron. Joh. Long.* c. 38. pars 4. (M. G. SS. XXV. 784).

⁷ *Migne* CLI. 291.

⁸ Cf. *Migne* CLXIII. 263.; CLXXIX. 692., 724. CLXXX. 1486. Bullar. Rom. II. 567., 663., 776. *Pflugk-Harttung* I. c. I. 289., 326., 328., 333., 439.; II. 210. 220., 249., 294.; III. 87., 116.

a hogyan azt Rómában használták, nem volt önálló ruhadarab, hanem csak kiegészítője a főpapi czipőnek. A ki tehát a sandaliáról beszélt, alattomban értette a láb belső takaróját is, és a ki jogot nyert a sandalia használatára, ezzel együtt megkapta azt a sandalia tartozékára, a caligaere is. Ennélfogva az engedélyező okmányokban az utóbbit kifejezetten megemlíteni nemcsak hogy nem volt szükséges, hanem mivel önmagától értetődött, fölöslegesnek is látszhatott. Hogy pedig a pápai bullák szandálja alatt tényleg mindkettőt: a főpapi czipőt is és a főpapi harisnyát is kell értenünk, kitűnik pl. abból az okmányból, melyet III. Incze Hamelin vendômei apát részére állított ki.¹ Mikor ugyanis ezt olvassuk benne: „Sandaliorum usum, tunicae et dalmaticae, mitrae et annuli, sicut *eis presbyteri cardinales utuntur*, vobis in perpetuum auctoritate apostolica confirmamus,” akkor világos, hogy itt a sandalia alatt a római presbyter-kardinálisok egész megkülönböztető lábbelijét kell értenünk, tehát a caligaet is. Nagyon különös is volna, ha III. Incze Hamelinnek megengedte volna a presbyter-kardinálisok czipőjének, tunicájának, dalmatikájának, gyűrűjének, sőt még mitrájának a használatát is, de már a liturgikus harisnyáét nem. Különben már a 11. század közepe előtt II. Kelemennek a fuldai apáthoz intézett levele nemcsak czipőről beszél, hanem harisnyáról is, a melyhez a jogot elődei apátoknak engedélyezték.

A mely prelátusokat a főpapi lábbeli használata jog szerint nem illetett meg, azok az usus sandaliorumot is épen úgy, mint a többi pontificaliát, csak meghatározott korlátok között kapták meg. Így a S. Michele della

---

¹ Ebben III. Incze kijelöli Hamelin apátnak címegyházul a római S. Prisca-templomot s vele kapcsolatban feljogosítja őt, hogy oly ruházatot viselhessen, milyent a presbyter-kardinálisok (*Sägmüller*, Thätigkeit und Stellung der Card. 163. lap 2. jegyzet).

Chiusa (Turin egyházmegye) apátja a liturgikus lábbelit csak húsvét, áldozóesütörtök, pünkösd, karácsony, vízkereszt, a B. Szűz ünnepein, szt. Mihály és szt. Benedek ünnepén használhatta.¹

8. Milyen a czipő és a harisnya a 11. század óta?

A 12. és 13. század liturgikusai a főpapi lábbeli mivoltjáról csak vázlatos képet nyújtanak. Még a mendei püspöknek részletes magyarázatai is inkább csak az idő folyamán beállott változásokról adnak számot, mintsem tiszta képet rajzolnak. Hozzá még Honór, Sicardus, Durandus és társainak magyarázataiban talán egy ruhánál sem nyilatkozik meg annyira Amalarius befolyása, mint épen a szandálnál. A mit e tárgyról náluk olvasunk, az csaknem szószerinti másolata a metzi diakonus szavainak. Minélfogva ők inkább a 9. század liturgikus lábbelijét vázolják itt-ott, mint a 12. és 13. századét.

Foglaljuk röviden össze, a mit a liturgikusok a főpapi lábbeliről mondanak.

A harisnya Ivo,² III. Incze és Durandus szerint körülbelül a térdig ért, a hol gondosan megkötötték. Ivo idejében még byssusból vagy vászonból készítették, Sicardus ellenben már azt mondja, hogy selyem az anyaga.³ Minthogy

¹ *Pflugk-Harttung* I. c. II. n. 249.

² Sermo 3. (*Migne* CLXII. 525.).

³ *Mitrale* I. 2. c. 5. (*Migne* CCXIII. 72.): Igitur holosericae caligae illam pedum significant munditiem,

pedig a főpapi harisnya a „Mitralé“-ban úgy szerepel, mint jelképe a láb tisztaságának, melyről az Úr mondta: „A ki meg van mosva, nincs szüksége, hanem csak hogy lábait mossam meg“, úgy látszik, hogy a 12. század vége körül még fehér színű volt. Azonban Durandus idejében a szín már megváltozott, mert ő azt mondja, hogy a caligae hyacinthinae i. e. aerei seu coloris coelestis, tehát sötétkék színűek.¹

de qua Dominus ait: Qui lotus est totus, non indiget, nisi ut pedes lavet.

¹ A 13. ordo n. 3. (*Migne* LXXVIII. 1106.) a pápának „de rubeo panno“ készült harisnyájáról beszél. Itt mindenesetre olyan harisnyát kell érteni, melyet a pápa nem a liturgikus cselekvények végzése alkalmával használt; de valószínű, hogy a szent misénél is viselt ily megkülönböztető vörös caligaet épen úgy, mint a hogyan Durandus szerint a püspökök ilyenkor jáczintszínűt viseltek. Vörös mintás bársony harisnyát, melybe egyszerű medaljón-alakú király-képek voltak hímezve, említ a londoni szt. Pál leltára 1295-ből, egy másik pár főpapi harisnyán kívül, melyet hímzés díszített. A caligae a későbbi középkorban *sotulares* (*soculares*) néven is előfordulnak, pl. egy angersi leltárban (*Revue de l'art chrét.* IV. [1886], 176: „Duo paria sandaliorum cum socularibus“, és *Rohault de Fleury*nél l. c. VIII. 188. egy kincstári lajstromban: „Sandalia pontificalia de dyaspreto rubeo cum sotularibus . . . et sunt sotulares ipsi operati de auro (aranyos szövet) cum nodulis et armis Franciae et Navarrae.“ Mikor terjesztették ki a liturgikus színekről szóló törvényt a főpapi czipőre, tüzetesebben meghatározni nem tudjuk. A 15. ordo (kb. 1400) nagyszombatra fehér sandaliát ír elő (c. 83. [*Migne* LXXVIII. 1328.]).

A czipő Ivo szerint felül különböző helyen át volt törve; Robertus Paululus szerint felül nyílásai voltak;¹ Sicardus és a Speculum² szerint a felső bőrt részben bevágásokkal díszítették; III. Incze és Durandus a bőrt „fenestratum“-nak, ablakokkal ellátottnak mondja. Kötőkészülékről beszél deutzi Rupert, Honór, Sicardus, Incze és Durandus, de nem írják, hogy milyen volt. Sicardus szerint a czipő négy vagy legalább két lingulas ligandas, unam super pedem, aliam a calcaneo surgentem birt.³

Hogy a czipő felső részén díszszalagok voltak, Honór, Sicardus és Durandus állítják. A Mitrale szerzője ezenkívül még azt is említi, hogy a főpapi czipőt drágakövekkel is díszítették.⁴ Sicardustól és Durandustól tudjuk azt

---

¹ De offic. ecclesiast. l. 1. c. 54. (*Migne CLXXVII.* 405.).

² c. 6. (*Migne CLXXVII.* 354.).

³ Hogy vajjon a lingulae alatt ugyanazt kell-e itt értenünk, mint a mit Amalarius a lingua szóval jelez, t. i. a czipő felső részének egyes darabjait, vagy pedig a szíjakat, bizonytalan.

⁴ Igen drága szandálokat említ az apostoli szent-székeknek 1295-ben készített egy leltára (*Bullet. de l'École des Chartes* 1885. p. 40.). A londoni szt. Pál-templom kincstári lajstroma ugyanabból az évből említést tesz Henrik winghami püspök († 1262) szandáljairól, melyekre virágok voltak kék gyöngyökkel, és leopárdok fehér gyöngyökkel hímezve. Loudoni Gottfríd a le mansi székesegháznak sandalia et sotulares rubei serici, auri

- is, hogy fekete czipőn kívül piros czipőt is használtak.¹ A mi a czipő anyagát illeti, a liturgikusok, a mennyiben róla beszélnek, azt mondják, hogy csak bőr volt.²

A 11. és 12. századbeli képek és ábrázolások kevés felvilágosítást nyújtanak az akkori idők főpapi lábbelijéről. A harisnyából alig látunk valamit rajtuk; a czipőknek pedig, a hol csak látszanak, oly változatos az alakjuk és kiállításuk, hogy lehetetlen belőlük biztos következtetést vonni arra, hogy milyenek is voltak tényleg az akkori püspöki czipők.

Majd egészen alacsonyak, ha nem is nagyon gyakran, és a 9. századbeliekhez hasonlítanak, majd

---

preciosorumque lapidum varietate distincta ajándékozott (Gesta Episc. Cenom. c. 44. *Mabillon*nál Vet. Anal. III. 390.).

¹ A 13. század kinestári lajstromaiban és ajándékai között is előfordulnak piros főpapi czipők. Egy salisburyi leltár az 1222. évből említ egy pár kék és egy másik pár zöld színű, hímzésekkel díszített czipőt (*Rock*, The Church of our Fathers II. 238.).

² A liturgikusoknak az az állítása, hogy a szandálokat bőrből készítették, legalább a 13. századra nézve ily mereven többé fenn nem tartható. Mert már a salisburyi leltár (1222) említ selyem szandálokat (duo paria sandaliorum, unum de serico indico . . . et aliud de viridi cendell brusdato (zöld, hímzett selyem). A londoni szt. Pál-templom kinestári lajstroma vörös bársony szandálokat említ. Már Arnold trieri érsek († 1183) főpapi czipőjén a felső bőr vörös selyemmel volt behúzva.

papucsához hasonlók, majd valóságos czipők, melyeneket a világiak is viseltek. Némely képen a felső bőr hasítékos, vagy másféle nyílások vannak rajta, melyek a másikon egészen hiányzanak. Egyiken szíjak vannak, a másikon nincsenek. Némelykor a czipőn nincs semmi dísz, máskor a láb hajlásától a czipő orráig felül szalag fut, ismét más esetben a középső sávon kívül még két sávot láthatni, melyek a czipő oldalán rézsútosan haladnak a középső felé s ezzel villa-keresztféle paszományt képeznek. A felső bőr indás és virágos mintájának is látszik s mintha drágakövekkel volna díszítve. Szín tekintetében is szintén a legnagyobb változatosság uralkodik a képes ábrázolásokon: itt a czipő aransárga színű, ott zöld, amott piros, kék, fekete stb.

Világos, hogy mikor a művész a lábbelit másolta, munkájára fantáziájának nem kis befolyást engedett. Változás ebben a tekintetben csak a 13. század folyamán áll be. Ettől az időtől kezdve a czipő alakja a képműveken egyforma lesz. Különösen gyakran előfordul ettől fogva az emlékeken egy meglehetősen hegyes orrú és az egész lábat beborító czipőfaj, melynek fején a villaalakú kereszt látható.¹

A második ezredév elejéről és a késő középkorból még van néhány főpapi harisnyánk és czipőnk. Más időből valókról csak azon meg-

---

¹ A villaalakú keresztre céloz *Grimaldi* is, mikor VIII. Bonifác czipőjét a következő szavakkal írja le: „*Sandalia nigri coloris acuta et cuspidata more gothico sine cruce ex serico nigro ad flores parvos auro intextos longitudinis 1½ palm.*“ (*Bzovius*, *Annales* ad 1303. XIV. 51.).

figyelések révén tudunk valamit, melyeket a püspökök sírjainak felnyitása alkalmával tettek. Azonban a 10. század vége óta beállott fejlődésükről pontos és hű képet alkotni még ezekből sem tudunk. Nagyon kevés maradt fenn belőlük. Hozzá még különböző esetekben határozott dátumot alig lehet megállapítani. Mindazáltal fontos kiegészítőjét képezik a képes és írott emlékeknek.

A delsbergi két pár harisnya vászonból van. Felül szegélylyel és a megerősítésre szalagokkal vannak ellátva. Az egyik pár alapszövege mintázott, s ezenkívül a harisnya szegélye és torka között két keresztesík vonul rajta. Az egyik párnak a hosszúsága, a harisnya szélétől az orráig számítva, 60 cm., a másiké 65 cm.¹

Igen fontos tapasztalatokat szereztek a wormsi dómban Konrád püspök († 1192) sírjának felbontása alkalmával 1886-ban. A holttest alsó lábszára és lába nyitott, össze nem varrott selyembe volt begönggyölve. Erre olyféle *finom kötésű harisnya* borult, mintha — úgy is látszott — „hálókötő tüvel“ készítették volna. Tehát már a 12. században voltak tüvel készített harisnyák. A lábszár takarója egészen keskeny szegélyekkel volt díszítve, a melyeken egy folyó vonal húzódott végig.²

¹ *Rohault de Fleury* l. c. VIII. 183. et pl. DCLXXVII.

² *Schneider*, Ein Bischofsgrab des 12. Jahrh. 9. l.

A VIII. Bonifác sírjában talált harisnya, Grimaldi szerint, tafota-selyemből készült, és ha a tudósító nem csalódott és a sötét ibolyaszínt feketének nem nézte, fekete színű volt.¹

Courpalayi Péter († 1334) koporsójának 1799 történt felnyitása alkalmával a holtteste mellett talált harisnya barnásibolya színű sávo-lyos keleti selyemből való volt, s bele hat-szögben madarak voltak arannyal beszőve.²

Zöld szaraczen selyemdamasz de la Vie Arnold († 1334) főpapi harisnyája, melyet a párisi Clugny-múzeum őriz. A beleszőtt sasok és antilopok fejei, lábai, karmai és patái itt is arannyal vannak készítve.

Nagyon drága Wainfleet Vilmos winches-teri püspök († 1486) harisnyája, mely a Vilmostól Oxfordban alapított Mária Magdolna-kollégium tulajdona. Ezüstös szövetből van, arany és selyem hímzésekkel (madarak, virágok, sugarak).

A késő középkorból van egy harisnya a halberstadti dómban, könnyű, barnás vagy ibolyaszínű selyemtafotából, szárán sárgás csigavonal-szerű csíkokkal.

Schnütgen a „Westdeutsche Zeitschrift“-ben, Correspond.-Bl. VI. Nr. 1. (1887). Sp. 8.

¹ *Bzovius* l. c.

² *Revue de l'art chrét.* 1863. p. 245.

Mint ritkaságot végül még megemlíjtük azt a középkorból való harisnyát, mely mint a hajdani koronázási ornátus része, a régi Németbirodalom kincsei között látható.¹ Minthogy ugyanis ez a püspöki caligae mintájára készült, a hanyatló 12. század főpapi harisnyájának hű képét adja. Szicíliai munka s a szélszalag felírata szerint eredetileg II. Vilmos szicíliai király számára készült. Nehéz, rikító vörös selyemdamaszból való és két darabból: a fejből és a szárból, van összevarrva. Az előbbin nincs semmi dísz, az utóbbit arannyal hímzett, egymásba fonódó négyszögek ékesítik, melyeknek a közepében négylevelű rózsadísz foglal helyet. Felső szélét szövött szegély köríti, melyen kufa-betűs arab fölírat olvasható. A harisnya magassága a saroktól felső széléig 60 cm., tehát térdén felül ér.

A mi ezredévünk első századaiból való püspöki czipő van még Delsberg-, Niederzellen és Rómán kívül Nieder-Altach,² Lausanne (múzeum),³ Chalons-sur-Marne,⁴ Brüssel⁵ (Musée Cinquantenaire), Hildesheim és Pontigny⁶ városokban. A czipők legnagyobb részének a feje bőr; szövet a 13. századból származó és Szilveszter

¹ *Bock*, Reichskleinodien 56. l. és XII. tábla.

² *Kirchenschmuck* 1858. (III.) 8. l.

³ *Rohault de Fleury* l. c. VIII. 187. et pl. DCLXXVIII. A czipő Roger püspök (1178—1212) sírjából való.

⁴ *De Farcy*, La Broderie pl. 10. et p. 122. Ezt a czipőt szt. Malakiásénak († 1148) mondják.

⁵ *Bullet. monument.* 1872. p. 395. (képpel). Ezek a szandálok Stavelotból valók. Lásd még *Reusens*, Archéol. chrét. I. 508.

⁶ *De Farcy* l. c. pl. 14. et p. 123.

pápának tulajdonított főpapi czipőnek a római S. Martino ai Montiban, valamint canterburyi szt. Ödön († 1240) Pontignyben őrzött szandáljának a feje.

Az említett szandálok legnagyobb része gazdag díszítésű. A dísz, mely leginkább indalak, vagy hímzés vagy külön darabból van rávarrva. Ez utóbbi esetben a rávarrott rész aranyozott bőr (Brüssel, Delsberg, Chalons). A niederzelli, chalonsi és pontignyi czipők piros, a római S. Martino ai Montiban levők pedig kékes sárga, illetve kék színűek. A többi vagy fekete (pl. Delsberg, Brüssel), vagy pedig, mivel az idő már megbarnította őket, színüket többé felismerni nem lehet.

Alakra nézve valamennyi említett szandálnak kifejtett, bár legnagyobb részt alacsony czipőformája van. Szt. Malakiás czipője Chalonsban, és szt. Ödöné Pontignyben, a lábat egészen a bokáig betakarja. A delsbergi és niederzelli czipőkön még szíjak láthatók. A lausannei, brüsseli, bildesheimi és nieder-altachi czipők sajátosságos, különösen a 12. századra nézve jellemző formát mutatnak. Ilyen alakú czipőket a trieri püspökök sírjaiban is találtak, s ez az alak előfordul a koronázási ornátus császári czipőin is.¹ Ugyanilyen volt a birodalmi kincstár másik pár czipője is, mely azonban 1794 óta

¹ *Bock, Reichskleinodien* 21. l. és IV. tábla.

eltűnt és csak v. Murrs leírásából s a Delsenbachnál látható képből ismeretes.¹

Mindezen czipőknek a felső része elül és az oldalakon összesen öt, illetőleg három hosszú, nyelvszerű szalagra oszlik, melyek egészen a bokáig érnek. A közbülső a sark fölött, a többi kettésével vagy egyedül az oldalakon emelkedik ki. Mindeniknek a végén gamó vagy korcz van; ezeken megy keresztül a sark felső jobb és bal szegletéből kiinduló zsinór, melynek segítségével az egyes nyelveket a láb köré kötik. Az egész sark épen oly hajlékony, mint a többi felső rész. A középső nyelven, felső részétől a czipő orráig, rendszerint egy keske-

---

¹ U. o. Anhang Nr. 3. S. 4. A 13. század végéről való püspöki czipőmaradékok vannak St.-Maximinben (Var). Anjou szt. Lajoséinak mondják. A mennyire a meglevő töredékekből a czipő egykori alakjára következtetni lehet, papucsfélének kellett lennie (cf. *Revue de l'art chrét.* 1862. p. 352.). A czipő feje drága szövet, mely vászonnal és sárga selyemmel volt kibélelve. A párisi Clugny-múzeumban is vannak szandál-maradékok. Ezeknek felső része selyem, arany hímzéssel. Milyen volt ezeknek a czipőknek az alakjuk, ma már nem tudjuk megmondani. Végül a chalons-sur-marnei székesegyház egyik püspökének sírjában is találtak főpapi czipőmaradékokat. A felső részük, úgy látszik, selyemből volt és a lábfejen arany-paszománynyal dúsan díszítve. Tekintve a szandáloknak ezt a kiállítását, korukat körülbelül a 13. század elejére tehetjük. (Képét lásd a *Bullet. de la Soc. Nat. des Antiq. de France.* 1895. p. 193.).

nyebb vagy szélesebb szalag, vagy pedig e helyett valami más dísz fut le, pl. egymással összefonódó kígyók (Brüssel).

Kettőt ezek közül a czipők közül jónak látunk valamivel részletesebben leírni: azt, melyet a hildesheimi szt. Gotthart restaurációja alkalmával Bernát püspök († 1154) holtteste mellett találtak, — most az ugyanottani székesegyház tulajdona, — és azt a czipőt, mely Konrád wormsí püspök koporsójából került napvilágra.

Az első 28 cm. hosszú és 12 cm. magas. Puha barna bőrből van, s finom fehér bőr a bélése. Hogy mindig ilyen barna volt-e a külseje, vagy pedig a színnek a sírban való felbomlása következtében lett ilyenné, megmondani nem tudjuk. Minthogy azonban a bélésbőr megtartotta fehér színét, a külső bőr színe sem mehetett változáson keresztül. Talp- és felsőbőr ugyanabból a puha anyagból való. Más czipőkkel ellentétben, Bernát főpapi czipőjén a szár nyílásánál csak négy kivágás s így csak három fül van. Van rajta még más két tojásalakú kivágás is, melyek hegyesebb végükkel fölfelé a sarkon foglalnak helyet. A három nyelv felül be van hajtva s e behajtások korezt képeznek a szalag számára, melylyel a czipőt a bokán felül megerősítették. A czipő fején négy nagy, majdnem köralakú nyílás látható. Úgy a négy kivágás, mint a czipő fején és a sarkon levő hat lyuk szélét két, egymástól kb. 5—6 mm. távolságra eső, fémfonál vette körül. Itt-ott még megvannak ezeknek a fonalaknak a nyomai. Máskülönb a czipő díszítése egyszerű volt, csak a középső nyelven egy nyílra, egy rhombus-alakra, mely magában foglalta a czipő fején levő négy kört, és a szandál mindkét oldalán 3—3 függőleges vonalra szorítkozott. Mindez a dísz nem mélyen bele van a bőrbe metsztve. Annakelőtte ezeket a metszéseket aranyfonál töltötte ki. Sajnos, hogy a czipő gyatra restauración esett keresztül; ennek

maradékai a bronzporral utánczott aranypettyek, vonalak és rávarrt aranyzsinórocskák.

Konrád wormszi püspöknek a cipője tetszetős állású, lábhoz símuló, elül hegyes; nagy lábra van szabva. A talpat úgy varrták rá, hogy a cipőt előbb kifordították; sarka nincs. Felső része pazarul aranyozott bőr, erős szövethéléssel. A fülek nem voltak úgy kialakítva, mint más hasonló cipőnél látjuk, mindazáltal még jól fel lehet őket ismerni. A cipő megkötésére szolgáló szalagot még itt is ezekbe fűzték. Sajátságos volt a felső bőr díszítése. „Ez nagy gonddal és igen ügyesen felvarrott selyem zsinórokból állott, melyek olyanforma kisebb-nagyobb kört képeztek, mint a milyenek a szaraczén ipar mértani ruhamintáját jellemezték. A kisebb körökben egyszerű kereszt, a nagyobbakban vetélőalakokból összerótt kereszt volt.” Az egész felső rész csupa ilyen díszítésű volt. Az öltés a bélést és a bőrt is összefogta. A cipő hosszúsága kb. 25 cm., magassága kb. 10 cm.-re rugott.¹

Eltérőleg azoktól a cipőktől, a milyeneket előbb és később használtak, a 12. századból vannak oly különféle főpapi cipőink, melyeknek elő részén, oldalain és sarkán egész sereg kis lyuk látható.²

---

¹) *Schneider* i. m. 9. l. *Schnütgen* a „West-deutsche Zeitschrift“, Correspondenz-Bl. VI. Nr. 1. (1887), Sp. 8.

²) Ezekről a lyukaeszkákrol *durhami Reginald* is beszél, mikor leírván azokat a cipőket, melyek szerinte szt. Kuthbert holttestén voltak, a többi között ezeket mondja: „In pedibus calciamenta pontificalia gerit, quae vulgus sandalia vocare consuevit. Quae ex regione superiori multis foraminibus minimis patere videntur, quo-

Voltak, a kik azt hitték, hogy ezeknek a kis lyukaknak az volt a rendeltetésük, hogy a láb gőzét kibocsássák. De ez a vélemény nem állhat meg, mert ezt a számtalan lyukat nemcsak azokon a czipőkön találjuk meg, melyek felül egészen zártak, hanem, és pedig kiváltképen, olyanokon is, melyeken nyelvek, illetve mély kivágások vannak, melyeken keresztül a láb esetleges kigőzölgése bőséges kijárást találhatott. De Farcy szerint azért törték úgy át a bőrt, hogy a lyukakba illeszthessék és erősíthessék a díszítő gyöngyöket. Ámde az olyan kicsiny lyukak, milyeneket a szóban forgó czipőn látunk, semmiképen sem szolgálhattak erre a czélra. Ezenfelül gyöngybetétnek nincs a legkisebb nyoma sem. De továbbá de Farcy nézetét nem lehet összeegyeztetni durhami Regináld ama megjegyzésével sem, hogy a főpapi czipő művészi felső részét szántszándékkal készítették azzal a sok iczi-piezi nyílással. Mások a számtalan kis lyuk alkalmazásának okát abban keresték, hogy egy misztikus magyarázat szerint a szandáloknak alul zártaknak, felül pedig nyitottaknak kell lenniök. De ez ellen szólhat az a körülmény, hogy a lyukak rendkívül aprók, hogy nemcsak a czipő fején vannak, hanem oldalát a talpig, sőt még a sarkát is elborítják, és hogy láthatólag az a rendeltetésük, hogy hozzájáruljanak a czipő díszítéséhez. Persze a liturgikusok mindenféle magyarázatot tudnak arra, hogy miért vannak a sandalia felső részén *aperturae*, hogy

---

rum operamina artificiosa ex industria taliter confecta comprobantur“ (De admir. B. Cuthb. virt. c. 42. [p. 88.]). Regináld ezekkel a szavakkal nem a 8. század, hanem saját korának, vagyis a 12. századnak szandáljait írja le. A Vita S. Cuthberti szerint, melyet a szent egyik kortársa írt, a holttesten nem az eredeti czipő volt, mivel ezt már az első felnyitás alkalmával kivették a koporsóból (AA. SS. 20, Mart. III. 123.).

ugyanesak ott miért pertusa, forata, perforata, quibusdam locis aperta, quibusdam clausa, s hogy felső bőre miért perforatum. Azonban először is bizonytalan, vajjon ők itt ezekre a kis nyílásokra gondoltak-e vagy pedig a felső rész nagy és mélyen lenyúló bevágásaira? Azután magyarázataik alig vehetők másnak, mint szimbolikus értelmezésnek, melyet későbbben csatoltak egy, már meglevő szokáshoz. Nem szabad felednünk, hogy a régi liturgikusok, terjedelmes magyarázataik daczára is, alig világosítanak fel valamikor egyik-másik dolog igazi okáról, hanem megelégszenek azzal, hogy a nekik kínálkozó jelenségekbe mindenféle misztikus vonatkozásokat olvassanak bele, vagy hogy belőlük ilyeneket olvassanak ki. Magában véve és eredetileg az a számos kiesiny lyuk, mely a 12. század püspöki szandáljainak felső borítékán található, aligha lehetett más, mint pusztá dísz, s ezért annak is kell tartanunk. Ebből magyarázható meg az a szabályosság is, melyben a többi díszszel egyesítve, vagy pedig velük váltogatva alkalmazták.

A későbbi középkorból majdnem még kevesebb czipő maradt fenn, mint a mi ezredévünk elejéről. Az előbbi időbe tartoznak a St. Bertrand Commingesben,¹ az oxfordi Mária Magdolna-kollégiumban és a svéd Strengnäsben (Södermanland)² levő czipők. A legelső helyen említett czipőt szt. Bertrandnak († 1123) tulajdonítják, de alakjáról és mivoltjáról ítélve legfelebb csak a 13. század elejéről való; a második pár Wainfleet Vilmosé, a harmadik állítólag Rogge Konrád püspöké († 1501) volt. Mind a

¹ Revue de l'art chrét. 1862. p. 349. Képe p. 336.

² Ibid. 1867. p. 218.

három a magasabb formájú czipők közé tartozik. A commingesi szandálok felső része selyemhímzés kanavász-alapon. Mintájuk négyszögű, s a négyszögekbe oroszlánok, csillagok és kereszték vannak hímezve. A felhúzást megkönnyítő hasíték oldalt van. Rogge Konrád főpapi czipőjének fölseje sárga selyem, villaalakú kereszttel díszítve. A hasíték ezen is oldalt van. Végül Wainfleet Vilmos szandáljainak felső része vörös bársony, arany hímzésű virágokkal, sárga és zöld selyemmel hímzett levelekkel. A hasíték itt a láb elején van.

A 16. század óta a főpapi lábbeli történetében semmiféle jelentősebb mozzanat nem fordul elő. Csak megemlítjük, hogy daczára annak, hogy a harisnyakötés annyira felvirágzott, a harisnyát mégis gyakran selyemdarabokból varrták össze, a helyett hogy kötötték volna.

A 16. századból két pár főpapi czipőt őriznek még Halberstadtban. A feje mindkettőnek vörös bársony, mely az egyiknél sajtolt mustrájú, míg a másikon egészen mintanélküli. Az egyik pár orra nagyon széles és tompa. Az újkorból való lehet az a két szandál is, mely a hildesheimi St.-Gothhártban látható. Ezek is vörös bársonyból vannak, de előrészüket szalagok díszítik keresztalakban. A czipők erős talppal és magas sarkkal vannak ellátva. Sajátságos a hátulsó rész kidolgozása; úgy látszik, hogy az elejétől elválasztva s ettől függetlenül készítették ki. Annak a főpapi czipőnek, melyet v. Bicken Ádám mainzi érsek († 1604) lábán találtak, a feje selyemből készült, sarka volt, és mint hildesheimi társai,

keresztzalaggal volt díszítve.¹ Egyenes karú keresztet alkotó szalagok díszítik von Kerssenbroich Rembert püspök († 1568) czipőjét is a paderborni székesegyházban levő pompás sárgaréz sírtábláján; ellenben von der Reecke Adolf paderborni püspök († 1661) síremlékén csak a szandálok közepén vonul egy szalag a nagyon tompa orrhoz.

Nagyon szemlélhető képet adnak a püspöki szandálnak a 12. századtól a 18-ig végbement fejlődéséről azok a megfigyelések, melyeket a trieri püspöksírok felnyitása alkalmával tettek. Kár, hogy v. Wilmowskynak a talált főpapi lábbelikről közzétett tudósításai korántsem oly teljeseek, mint várhatnók; de mégis részben kiegészíthetjük azokból a képekből, melyeket az általa készített felvételekről adataihoz csatolt.²

v. Wilmowsky nyolcz trieri érsek főpapi czipőjével ismertet meg bennünket. *Brúnó* († 1124) szandáljai az ő megfigyelése szerint egyszerű bőrből voltak készítve. A czipő fejbőre áttört volt. Méreteiről Wilmowsky a következőket írja: „A szandálok szélessége a bütyöknél $4\frac{1}{2}$ hüvelyk (= 12 cm.), hossza az orrtól a bütyökig $3\frac{3}{4}$ hüvelyk (= 10 cm.), a háromszögű kivágás $1\frac{1}{4}$ hüvelyk (= 3.4 cm.) nagy, a czipő orrától pedig a láb csuklójáig $5\frac{3}{4}$ hüvelyk (= 15 cm.).“ *Albero érsek* († 1152) czipőjét szintén bőrből készítették, de már selyemmel húzták be; a czipőfej közepét széles, oldalait pedig keskeny aranyszalag díszítette. *Hillin*

¹ *Schneider*, Die Gräberfunde im Ostchor des Domes zu Mainz. 11. l.

² v. *Wilmowsky*, Der Dom zu Trier. 57. l. és VIII. tábla. Ugyanő: Die Grabstätten der Erzbischöfe im Dome zu Trier. 6., 9., 15. l. és IV—V. tábla.

(† 1169) czipőjének a talpa parafa volt; fején és sarkán a bőr itt is selyemmel volt borítva. A szandálokat dús aranyhímzés és színes drágakövek ékesítették. A minták között az alap épen oly apró lyukakkal volt díszítve, mint a milyenekről az imént beszéltünk. Még pompásabb volt, mint Hillin szandálja, *I. Arnold* († 1183) czipője, valóságos mintapéldány a maga nemében. Talpa vastag, kemény bőr; fejét vörösre festett finom bőr alkotta, melyet hasonló színű selyem borított, s rá művésziösen összefont román stílusú indák voltak arannyal hímézve. A hímzés tűzdelt, kereszt- és lánczöltésekkel készült. Azok a kis lyukak, melyek a minta között itt is szabályosan voltak elhintve mindenütt, aranyfonállal voltak ízlésesen kivarrva. Ezenkívül a czipőt víztiszta hegyi kristályok, halványsárga topázok, ibolyaszínű ametisztek és kékes zafírok borították. A középső nyelv felső szélétől a czipő orráig díszszalag futott végig. A nyelvek akasztókban végződtek; ezekbe jöttek az arany zsinórok, melyeknek segítségével a czipőt a boka felett megkötötték. *Theodorik* († 1242) szandáljain a kivágásokat már nem találjuk meg. A czipő feje olyan mintájú mint a sakktábla, csakhogy a négyszögek szöggel vannak a czipő orra felé. A négyszögek felváltva arany és fekete színűek, s kis fehér és nagy zöld gyöngyökkel voltak kirakva. A czipőnek magas formája volt, és egy kis aranykapocscsal kapcsolódott össze. *II. Boemund* († 1367), *von Elz Jakab* († 1581) és *von Walderdorf János Fülöp* († 1768) érsek czipőjén már kevés a megfigyelni való. Boemund czipője épen úgy, mint Theodoriké, magas szárú, mintás aranyszövetből készült, s legfelül a száron bevágása volt. Az utóbb említett két egyházfejedelem szandáljai v. Wilmowsky szerint más alakúak voltak, t. i. papucsszerűek, és nem volt rajtuk semmi dísz. v. Elz Jakab czipőjének a feje gyapjuszövet, von Walderdorf Fülöpé aranykelme. Kereszt a trieri püspöksiérok egyik főpapi czipőjén sincs.

A trieri érsekek sírjaiban tett felfedezések magukban véve és első sorban csak ama fejlődésnek a képét adják ugyan, melyen a püspöki czipő a mi ezredévünk folyamán a trieri egyházban ment keresztül; de ha figyelembe vesszük, a mit a főpapi czipő történetéről máshonnan is tudunk, lényegében ama változás tükörképének tekinthetjük, mely a saecralis lábbelin a 12. század óta egyebütt is végbement. Hogyan is lehetne másképp? Hiszen a többi liturgikus ruha fejlődése is lényegileg ugyanazon az úton haladt ebben az időben nyugaton mindenütt. Miért kellene tehát kivételt tenni a főpapi czipővel?

Arra a kérdésre, hogy mióta alkalmaznak a főpapi czipő fején keresztet, nagyon eltérő feleleteket kapunk. Némelyek még a régi mozaikokon is meg akarták találni. A törekvés: mindent a lehető legtávolabbi időre vinni vissza, nem kis szerepet játszott ebben a dologban.

Ha szem előtt tartjuk, a mit a középkori liturgikusok Rabanustól kezdve Durandusig írnak, főleg pedig a mit Amalarius mond a főpapi czipőről, továbbá a mit a képekről és még inkább a régebbi idők jó karban maradt szandáljairól leolvashatunk: akkor nem lehetünk kétségben affelől, hogy a püspöki czipőn a kereszt csak nagyon későn tűnik fel.

Igaz ugyan, hogy azt mondtuk, hogy a 13. században villakereszt-alakú díszítés látható a főpapi czipőkön. Azonban helytelen volna azt feltenni, hogy a három ágban felvarrott szalag valóságos keresztet akar ábrázolni. Az csak dísz volt, noha olyan csírának kell tekin-

tenünk, a melyből később a kereszt kifejlődött. De azért az még körülbelül a 14. század végéig megvolt.

A főpapi czipőn előforduló egyenes karú kereszt egyik legrégibb példája IX. Bonifácznak (1389—1404) a síremlékére metszett képén látható.¹ E mellett azonban úgy itt, mint V. Márton, V. Miklós,² II. Pál, IV. Sixtus, VI. Sándor, II. Gyula, V. Pius, sőt XIV. Benedek síremlékén is, a keresztszalag a czipő egyik oldalán a talptól kiindulva a fejbőr egész szélességén keresztül halad s a másik oldalon szintén a talpnál végződik, míg ugyanakkor a hosszabb szalag még a czipő orrától egészen az előrészt felső végéig emelkedik fel. Rómán kívül már von Saarwerden Frigyesnek († 1414) a kölni székesegyházban levő síremlékén egyenes ágú keresztet találunk a főpapi czipőn. A kis négyszögű kereszt a pápák emlékein legelőször XIV. Kelemennél jön elő.

Egyébként *Rómában* csak a pápa viselhetett keresztet a főpapi czipőn. Ezért tiltotta meg V. Miklós V. Felix ellenpápának, mikor ez leköszönt, hogy szandáljain keresztet viseljen, jöllehet több más kiváltságot és püspöki díszjelvényt adományozott neki. Rómában még most is csak a pápa főpapi czipője van a megváltás jelével díszítve. Ez kétségtől összefüggésben áll a lábcsoók szokásával, habár még mielőtt erre csak gondoltak volna is, már régen ott díszelgett a kereszt a pápai szandálokön.³

¹ Képét lásd AA. SS. Propyl. Maii. p. 212.

² *Moroni*, Dizion. LXII. 106. Lásd még a münsteri székesegyház püspökszobrait a chorus folyosóján (korai 17. század) és hoyai János († 1574) sírlapját.

³ A lábcsoókra nézve, melyről már a legrégibb római ordók is említést tesznek, pl. ordo 1. n. 11.; ordo 2. n. 8.; ordo 3. n. 10. (*Migne* LXXVIII. 942., 971., 979.), lásd *Kirchenlexikon* IV. (2. Aufl.) 2143. és „Stimmen aus Maria-Laach“ XLVII. 486. k. l.

9. A sacralis lábbeli alkalmazása a liturgikus szolgálatban.

Arról, hogy a liturgiában mily mértékben talált alkalmazást a főpapi lábbeli, pontosabb tudósításaink nincsenek. Az kétségtelen, hogy a miseornátusnak része volt. Ezt a jellegét kiemelik a liturgikusok és a liturgikus könyvek is. De az kérdéses, vajjon használták-e más functiók végzésekor is, vagy pedig alkalmazása kizárólag csak a szentmisére szorítkozott? Az előbbi mellett szól III. Sándornak fécampi Henrik részére kiállított bullája, melyben a pápa felhatalmazza őt, hogy miként egyéb pontificaliát, a szandált is viselhesse körmeneteken, a római pápák zsinatain és olyan synodusokon, melyeken pápai követek elnökösködnek.¹ Annak a szokásnak, hogy a nagypénteki liturgikus szertartások alkalmával nem használnak sacralis lábbelit, Rómában már régen érvényben kellett lennie, mivel már a Cencius de Sabellis kardinálistól 1192 és 1198 között készített római ordo a „Quid dominus papa facere debeat feria VI. in Parasceve“ rubrika alatt a többi között azt mondja, hogy a ministri ne a sandaliát, hanem a hétköznapi czipőjét húzzák fel a pápa lábára.² Hogy pedig gyászmisek alatt már a

¹ *Pflugk-Harttung* l. c. I. n. 289.; lásd még I. n. 384.

² c. 13. (*Migne* LXXVIII. 1075.); lásd még ordo 10. n. 13.; ordo 14. c. 93.; ordo 15. c. 75. (*ibid.* 1013., 1214., 1315.).

középkorban sem használtak a római rítusban liturgikus lábbelit, Durandus Pontificaléja¹ és a 15. ordo² mondja. A püspökszentelés szertartásaiban a czipőnek és harisnyának csak alárendelt szerep jutott. A felszentelendőt vagy csak a Graduale után, vagy már az „examen“ után, vagy pedig már az ünnepség kezdetén feldíszítették velük.³ A felhúzást rendszerint a két segédkező püspök és az archidiakonus végezte a subdiakonusok és akolythusok segítségével. Ilyenkor a püspökök az Ordo vulgatus szerint így imádkoztak: „Mindenható, örök Isten, a ki a kezdet és vég vagy, engedd kegyelmesen, hogy ezen szolgád, a mi testvérünk, ezen lábbelivel a béke evangéliumának hirdetésére felkészíttessék.“

A mostani római gyakorlat, mely szerint a

---

¹ *Martène* l. c. l. 1. c. 4. art. 12. ordo 23.; I. 225: Sandaliis uti non debet, quia tunc (in missa pro defunctis) omnis sollemnitas cessare debet.

² c. 133. (*Migne* LXXVIII. 1347.).

³ *Martène* l. c. l. 1. c. 8. art. 11. ordo 8., 10., 12., 14., 16.; II. 53., 57., 66., 72., 81. és az Ordo vulg. *Hittorpnál* l. c. p. 109. Az említett felszentelési ordókban több helyen a caligae neve: cambagi. Az eredeti szövegben hihetőleg csak cambagi (= campagi) volt; azután úgy látszik, hogy mint glossa, belekerült a sandalia, ennek következtében pedig a cambagit a sandaliától különböző ruhának és a caligae nevének tekintették; innen van, hogy a „cambagi“ és „sandalia“ között „et“ olvasható, pl. (*Hittorp* l. c.): Quando induitur cambagis et sandaliis.

ministri húzzák fel a püspök lábára a caligaet és a sandaliát, mialatt az 5 előkészítő zsoltár mondatik, legalább is a 12. századba nyúlik vissza. Mert nemcsak Mabillon 14. ordójában¹ találjuk meg, hanem már III. Inczénél² is. Durandus Pontificaléja is ismeri ezt a szokást.³ Ez azonban a középkorban épen nem volt általános gyakorlat, a mint hogy abban az időben különösen a szentmisére való előkészület rítusa tekintetében nagy eltérés és tarka változatosság uralkodott.

A főpapi lábbeli felhúzása a középkori szokás szerint épen úgy, mint ma, a többi liturgikus ruha felvétele előtt történt, de nem mindenütt előzte meg a kézmosást is. Mégis úgy látszik, hogy a püspök ezt legtöbbször akkor végezte, miután már felvette a harisnyát és a cipőt. Így volt ez különösen Rómában, a mint III. Incze tudósításából és a 13.⁴ és 14. ordóból kitűnik. Így rendeli Durandus Pontificaléja is, valamint az első ezredév vége táján a corveyi Sacramentarium; sőt már orléansi

¹ c. 53. (*Migne LXXVIII.* 1156.).

² De sacrif. missae l. 1. c. 47., 48. (*Migne CCXVII.* 792.).

³ *Martène* l. c. l. 1. c. 4. art. 12. ordo 23.; I. 221. Cf. *Durandus*, *Rationale* l. 3. c. 8.; f. 71.: Celebraturi pontifices pedes interea, dum dicuntur quinque Psalmi in praeparatione evangelii pacis, caligis et sandaliis calciantur.

⁴ N. 6. (*Migne LXXVIII.* 1108.).

Theodulf 800 körül azt írja¹, hogy a diakonusok mindenek előtt a liturgikus lábbelit húzzák fel a püspök lábára s csak azután nyújtják neki kézmosásra a vizet. Mindazáltal ellenkező szokásra is akadunk: így egy cambrayi Pontificalében,² a 12. század végéről, cremonai Sicardusnál³ s egy 1100 körül írt salzburgi Pontificalében.⁴

A harisnya felhúzásakor, úgy látszik, nagyon kevés helyen volt szokásban imádságot mondani. A mennyire mi tudjuk, csak a corveyi Sacramentarium tartalmaz egy ily imádságot: „Mindenható Isten, minden illendőségnek szerzője, rontsd le a te régi ellenségednek ármányait, mialatt ezt a harisnyát a mi szolgálatunk titka által kegyelemteljesen megáldod, hogy az evangélium életében épen úgy igazság tűnjék ki, valamint a mi értelmünkben romlatlan hit tündököljék.“ Így imádkozik szerinte a püspök, mikor a főpapi harisnyát megáldja, mielőtt felhúzná. Mivel a harisnyát és a cipőt egy egésznek vették és veszik, azért az előbbinek felhúzásakor most sem mondanak külön imádságot.

Egyébként a középkorban a sandalia fel-

---

¹ Carin. l. 5. n. 3. (*Migne* CV. 355.).

² *Martène* l. c. l. 1. c. 4. art. 1.; I. 127.

³ *Mitrale* l. II. c. 8. (*Migne* CCXIII. 87.).

⁴ *Martène* l. c. l. 1. c. 4. art. 12. ordo 13.; I. 207.

húzása alatt sem mondtak mindenütt imádságot, talán azért, mert mielőtt a templomba mentek volna, már felhúzták. A hol pedig a szokás úgy hozta magával, hogy a közben imádkozzanak, majdnem kivétel nélkül ugyanazt az imádságot találjuk, melyet a római Missale útasítása szerint a püspöknek ma kell mondania.¹

10. A sandalia és a caligae misztikus jelentése.

A harisnya misztikus jelentéséről a középkori liturgikusok csak keveset beszélnek. Amalarius szerint a láb vászon takarója a lábak fegyelmét jelenti, mely megakadályozza, hogy rossz útra térjenek. Chartresi Ivo azt írja, hogy a fehér byssus- vagy vászonból készült caligae intik azokat, a kik viselik, hogy az igaz úton járjanak; abban pedig, hogy a harisnyát a térd táján szalaggal megkötik, felhívást lát arra, hogy a mindenféle restség miatt elgyengült lábakat meg kell erősíteni s így sietni az evangélium hirdetésére. A főpapi harisnya felhúzása a Speculum szerint is az Isten igéjének hirdetésére való úti előkészületet jelenti; Sicardus szerint a harisnya az életmód tisztaságát jelképezi, melynek az üdvösség hirdetőjét ékesítenie kell.

---

¹ Ibid. ordo 12., 13.; I. 204., 207. és a 11. század egyik Sacramentariumának miséje *Menard* Gregor. M. Liber sacrament. függelékében (*Migne* LXXVIII. 245.).

Mikor a liturgikusok a caligaet az élet szeplőtelentségére vonatkoztatják, kétségkívül azok fehér színét tartják szem előtt. Ha pedig a püspök prédikáló tisztevel hozzák összeköttetésbe, ez azzal a körülménynyel áll vonatkozásban, hogy a harisnya csak melléklete és tartozéka a főpapi czipőnek, ez utóbbit pedig a liturgikusok a 9. század óta állandóan és általában úgy tekintették, mint a mely az Isten igéjének hirdetésére utal. Rabanus az első, a ki Bedának Márk 6, 9-hez írt magyarázatához csatlakozva, a főpapi czipőt a prédikálásra vonatkoztatja.

Azt mondja, hogy a láb, mely a hit hirdetőjét hordozza, jelképe az evangéliumnak, melyet prédikál. Ennélfogva a felül nyílt, alul pedig erős talppal ellátott főpapi czipő először jelenti, ut ne occultetur evangelium, nec terrenis commodis innitatur, hogy tehát az Isten igéje ne maradjon véka alatt, de más részről a hit hirdetőt se vezessék földi előnyök magasztos tiszteinek gyakorlásában; másodszor, hogy Isten követe az evangéliumi igazságokat majd ne tárja fel, majd pedig nyíltan hirdesse, hogy így a hívő és jámbor lelkek a hitben eléggé oktattassanak, a hitetlenek és gúnyolódók pedig ne találjanak anyagot a csufolódásra. Más szóval: Rabanus a sandaliában figyelmeztetést lát a papi ténykedésekkel bensőleg összefüggő prédikálótiszt buzgó, saját hasznát nem kereső és körültekintő kezelésére. Hiszen Krisztus magát nemcsak a legméltóságosabb Oltáriszentségre való tekintettel nevezi az élet kenyérének, hanem vonatkozással tanítására is.

Rabanusnál sokkal behatóbban tárgyalja

a főpapi czipőt Amalarius. Úgy tűnik fel nekünk, mintha elmeélet és magyarázó ügyességét itt még jobban felhasználta volna, mint a többi liturgikus ruha értelmezésében, csak hogy semmit ne hagyjon magyarázatlanul.

Amalarius szerint a szandál a prédikáló ide-oda-járásának jelképe. A talp inti őt, hogy ne elegyedjék földi dolgokba, a láb és a talp között levő fehér bőr pedig arra figyelmezteti, hogy őszintén és komolyan kell arra törekednie, hogy a világtól tartózkodjék. A szandál sarka azoknak a nyelvét jelképezi, a kiknek a prédikátorról jó bizonyítványt kell kiállítaniok; a czipő fejbőre pedig azon egyházas érületű férfiak nyelvét jelenti, a kik a prédikálót ebbe a tisztebe bevezetik. A fehér bőrbélés a metzi mezei püspök szerint a hithirdető tiszta szándékának jelképe, a külső fekete bőr pedig arra mutat, hogy a világfiaknak a prédikálók élete e világ sokféle gyötrelme miatt útálatosnak látszik. A külső és belső bőrt sok öltés tartja a széleken együvé: ez arra utal, hogy az Isten ígéjének hirdetőjében a külső tetteknek összhangban kell állaniok a belső erények fényével. A fejbőrt Amalarius szerint még a prédikáló saját nyelve jelképének is tekinthetjük; ez esetben a rajta levő középső díszszalag az evangéliumi tökéletességet, a prédikáció tárgyát jelenti, míg az oldalakon a középső felé emelkedő szalagok a törvény és a próféták jelképének tekinthetők, a melynek és a kiknek czélja és vége az evangélium. A szíjak alatt, melyeket a megerősítés végett a kézzel ide-oda vezetnek, érthetjük azt a munkát, melyet szt. Pál az evangélium hirdetésén kívül még magára vett, hogy életét fentarthassa. „Biztosabb lépésekkel jár az a prédikáló, a ki senkinek sincs terhére.“ Ilyféleképen beszél a metzi mezei püspök.¹

¹ A metzi mezei püspök magyarázatainak értelmét

Amalarius magyarázata a mai ízlést már nem elégíti ki. Másképen volt ez a középkorban. A mit Amalarius a szandálok jelentésére vonatkozólag mond, az tőle kezdve egészen Durandusig majd valamivel egyszerűbb, majd kissé bővebb alakban újra meg újra felmerül a liturgikusoknál. Ily körülmények között azután nem lehet feltűnő, ha a főpapi lábbeli még abban az imádságban is, melyet a középkori Sacramentariumok szerint a püspök akkor mond, mikor a szandálokat felhúzza, úgy szerepel, mint a hitszónoki tiszt jelképe, s továbbá, hogy abban az imádságban, melynek elmondása alatt a különböző régi felszentelési ordók útasítása szerint a segédkező püspökök az „electus“ lábára felhúzzák a szandálokat, az evangélium hirdetésére történik czélzás.

Ennek a magyarázatnak alapját egyébként, mint Rabanusból kitűnik, szt. Márk evangéliumának és szt. Pál az efezusiakhoz írt levelének két helye képezi. Az előbbi szerint (6, 9.), midőn az Úr elküldötte apostolait az Isten országának hirdetésére, azt az útasítást adta nekik, hogy „húzzák fel sarúikat“. Az efezusiakhoz írt levél 6. fejezetében pedig szt. Pál ecsetelvén a keresztények fegyverzetét, a többi között arra is inti a híveket, hogy lábaik „sarú gyanánt legyenek fődve készséggel a béke evangéliumának hirdetésére“.

---

nem mindig könnyű felfogni. Nála a „misztikus“ elég gyakran egyértelmű a „homályossal.“ Épenséggel nem merjük tehát állítani, hogy Amalarius fejtegetéseit mindenütt helyesen fogtuk fel s adtuk vissza.

11. A liturgikus lábbeli eredete.

Mint már Pseudo-Alcuin is megjegyezte,¹ a liturgikus lábbelit az ószövetség egyetlen megfelelő ruhájától sem lehet leszármaztatni, mert a zsinagóga sacralis ruhái között semmiféle mása nincs. Ezért a régi liturgikusok közül többen a püspöki szandált arra a lábbelire vezetik vissza, melyről szt. Márk szerint az Úr meghagyta apostolainak, mikor őket prédikálni küldte, hogy lábukat övezzék fel vele. Valóban, ha a szandálok részét képezték azon előkészületnek, melyet az apostolok tettek, mielőtt az üdvösséget hirdetni elindultak, s ha másrészt a püspöknek, a kinek első sorban kötelessége az élet kenyerét Isten igéjének alakjában szétosztani a hívők között, volt egy különös liturgikus lábbeli: önként kínálkozott rá az alkalom, hogy ez utóbbit az előbbivel vonatkozásba hozzák. Arról azonban, hogy a főpapi czipőt tényleg az apostolok szandáljaiból származtassuk, szó sem lehet; mert az apostolok úticzipői nem voltak megkülönböztető dísz, még kevésbé volt liturgikus jellegük.² Épen ily

¹ De divin. offic. c. 38. (*Migne* CI. 1240.)

² Csodálatos, hogy mint írhatta *Rinaldi-Bucci* (*De insignibus episcoporum commentaria* [Ratisb. 1891.] p. 2.): „Sandalium itaque origo ab apostolicis temporibus esse repetenda scriptores omnes rerum ecclesiasticarum unanimiter affirmant, eo quod ipsis Apostolis J. Ch. D. N. praecepit, ut sandalia gestarent“. Hol van az a

kevéssé tehető fel, hogy a sandalia és a caligae keletről jöttek be az egyházba; mert a keleti egyháznak sem most nincs liturgikus lábbelije, sem előbb nem ismert ilyent.

Ennélfogva a mi liturgikus czipőnk hazájának nyugatot kell tartanunk; tekintve pedig, hogy a történelem specificus római ruhának mutatja, azt kell mondanunk, hogy Róma volt a sacralis campagus bölcsője. Őse pedig a római senatorok rangbeli czipője, vagy jobban mondva, a N. Konstantin után következő idő kitüntető profán lábbelije. Erre utal Konstantin Constitutuma is, mikor a római papoknak kiváltságot ad arra, hogy olyan calceamentumot és udonest viselhessenek, mint a senatorok.¹

---

minden író, a kik ezt egyértelműen mondják? De Linas (Revue de l'art chrét. 1862. 618.) valószínűnek tartja, hogy egy kizárólag a kultusz céljaira szolgáló liturgikus lábbeli eredetét vissza lehet vezetni I. István azon rendeletére, melylyel megtiltotta, hogy a papság a templomon kívül vestes sacratae-t viseljen. De először is nem bizonyos, hogy ezt a rendeletet valóban I. István adta ki. Másodszor pedig, a mint az egész második ezredéves gyakorlat mutatja, a különös lábbeli nem okvetetlenül szükséges része a liturgikus ruhának. Tehát ha az a rendelet csakugyan István pápától van is, még akkor sem lehet belőle egyáltalában következtetni, hogy már ez a pápa előírta a sacralis lábbeli használatát.

¹ Abból, hogy Konstantin adománylevele a kitüntető lábbeli tulajdonosainak a senatorokat mondja, nem következik, hogy más előkelő személyek, kiváltképen pedig a kik a császár legszorosabb környezetéhez tar-

Tényleg Justinián és Theodóra kísérete a S. Vitaleban és a római S. Cosma e Damiano és S. Teodoro titulus-szentei egészen olyan lábbelit viselnek, mint a milyent hord szt. Ambrus és szt. Maternus a milánói szt. Satyrus-kápolnában, Maximián és szolgálattevői a S. Vitaleben, II. Pelagius a S. Lorenzo fuori le Murában. Mindnyáján látunk egy belső lábtakarót, mindenütt ugyanaz a szandál-féle czipő, mely csak a sarkat és a lábújjakat fedi, mindeniken szíjak, melyek a sarkokból húzódnak a boka fölé, szolgálnak a megerősítésre. Ugyanilyen alakú czipőt visel III. Valentin (?) és Aëtius (?) egy monzai elefántesonttáblán,¹ nemkülönben Theodóz és fiai, Arcadius és Honór, valamint testőrsége az 1847-ben Almendrajeloban (Estremadura) talált s jelenleg Madridban őrzött paizson, mely a 4. sz. végéről való.² Szintűgy meg-egyeznek a *περισκελίδες* és *κάμπαγοι*, melyeket Johannes Lydus a 6. század közepe táján, mint a patriciusok lábbelijét, pontosabban leír, azon udonesszel és campagival, melyeket a római és ravennai papok viselnek az egykori mozaikokon.

A *περισκελίδες* színe, mint Lydus mondja, fehér volt, s az alsó lábszárat és a lábat fedték; a *κάμπαγοι*

---

toztak, nem viselhették. A senatorokat csak azért említi a Constitutum, mert Rómában ők voltak a legtekintélyesebb emberek.

¹ Képe az Annal. archéolog. XXI. 222. et 225.

² *Cahier*, Nouveaux mélanges : Curiosités pl. VII.

fekete színűek voltak, alul talppal, de hiányzott róluk a lábfejet borító bőr. A sarkat és a lábújjakat egy kis dísz fogta körül. A lábra a cipőt szíjjal erősítették. Mivoltjuk következtében a κάμπαγοι-ból csak nagyon kevés volt látható elül a lábújjaknál és hátul a sarkon, dacára, hogy a láb csaknem egészen előtűnt a περισκελίδες-szel együtt.¹ A kép, melyet Johannes Longus a patriciusok lábbelijéről ekképen rajzol, mint észrevehető, ugyanolyan, mint a milyen liturgikus lábbelit látunk a 6. századbeli képműveken. Úgyszintén leírása is talál azzal a rajzzal, melyet két századdal később Amalarius ad a sacralis campobi-(sandalia) és ennek lineájáról.

Mivel a campagus és udo már a 6. században előfordul a római és ravennai, sőt már az 5-ikben is a milanói püspökképeken; s mint-hogy N. szt. Gergely a campagusról úgy beszél, mint már jó hosszú idő óta használatban levő papi díszcipőről: a senatorokat és más előkelő személyeket, pl. palotatisztviselőket stb. megillető lábbelinek legkésőbb már az 5. század

---

¹ De mag. I. 17 : Περισκελίδες λευκαί, ὅλον τὸ σκέλος σὺν τοῖς ποσὶ σκεποῦσαι καὶ ὑπόδημα μέλαν, ὑποσάνδαλον, δι' ὅλου γυμνόν, βραχεῖ τινι ἀιαστήματι τὴν πτέρνην, ἐπ' ἅκρου δὲ τοὺς δακτύλους τοῦ ποδὸς συσφίγγων, ἱμάντων ἐκατέρωθεν (ἐπὶ τοὺς ἀστραγάλους ὑπὸ τὸ ψάμα [?] τοῦ ποδὸς διελκομένων ἐπὶ τὸ στήθος), ἀνθυπαντιώντων ἀλλήλοις καὶ διαδεσμοῦντων τὸν πόδα, ὥστε βραχὺ λίαν ἔκ τε δακτύλων ἔμπροσθεν καὶ ἐξόπισθεν διαφαίνεσθαι τὸ ὑπόδημα, ὅλον δὲ τὸν πόδα τῇ περισκελίδι διαλάμπειν. Κάμπαγον αὐτὸ καλοῦσιν. Mit jelentenek a zárójel közé tett szók, nem tudjuk.

folyamán át kellett mennie az egyházi használatba. Nagy befolyással volt erre kétségkívül az a jelentős állás, melyre a közéletben a papság jutott, mióta N. Konstantin szabadnak nyilvánította az egyházat. A dolognak további részleteit nem ismerjük. A mit tehát arról lehetne mondani, hogy miért vette át az egyház ezt a világi kiváltságos czipőt, nemkülönben ennek közelebbi körülményeiről, az nem megy túl a pusztá lehetőség határain. Ha Konstantin adománylevele azt állítja, hogy a senatorok czipőjének használatát Konstantin császár engedte meg a római papoknak, ez csak azt jelenti, hogy a történeti fejlődést határozott személyhez kapcsolták.

Hogy Rómában a patriciusok közül választott senatorok ős idők óta viseltek különös lábbelifélét, ismeretes. A plebsből való senatorok a lábbeliből eredetileg csak a curulest hordták; később az egész lábbelit viselték kivétel nélkül mindnyájan. Úgy látszik, hogy eleinte a patricius és plebejus senatorok czipője között alak vagy kiállítás tekintetében volt valami különbség, de hogy ez miben állt, biztosan nem tudjuk. A császárság korában egyébként a különbség már kiegyenlítődt, s minden senator egyforma czipőt viselt. Némelyek azt hiszik, hogy a calceus senatoriust több emléken megtalálták, és pedig úgy a tógát viselő szobrokon, mint a katonaruhás képműveken. Ezeken a czipő egészen beborítja a lábat s a lábikráig ér fel. Onnan, a hol a lábujjak kezdődnek, két szíj vonul keresztben a lábon, melyek körülfogják a bokát s elül meg vannak kötve. Valamivel fönnebb egy másik, hasonlóképen elül csomóba

kötött szíj veszi körül a czipő felső részét.¹ Hogy vajjon helyes-e az a nézet, mely ebben a czipőfajtában a calceus senatoriust látja, eldöntetlenül hagyjuk. De mindenestre az a czipő, melyet a kérdéses szobrokon látunk, nem lehetett közvetetlen őse azon campaginak és udonesnek, melyeket már a 6. században viseltek a papok. Sokkal nagyobb a kettő között levő különbség.

A senatori czipőnek azt a fajtát, melyre a papi campagit és udonest legközelebb vissza kell vezetni, látjuk a S. Vitale mozaikján a császár kíséretének lábán, szt. Kozma és Demjén mozaikképén a római S. Cosma e Damianóban, az említett monzai elefántesonttáblán és az alمندralejói paizson. Bizancz-római korcsnak és a calceus senatorius átalakításának látszik.

IV. Az érseki pallium.

1. A nyugati pallium a jelen időben.

A pallium mai alakjában gyűrűalakú, mellet, nyakat és vállakat övező ruha, melyről elül és hátul körülbelül másfél arasz hosszú szalag lóg le. Mind a gyűrű, mind a szalag mintegy három újjnyi széles és fehér gyapjúból való. A gyűrűbe, melynek varrata mindig a bal vállra esik, négy fekete selyem kereszt van beleszőve, ellenben a szalagokon, melyeknek végeit nehezék gyanánt

---

¹ *Pauly*, Real-Encyklopädie (2. Aufl.) III. 1342. *Marquardt*, Röm. Alterthümer VII. 591. ff. *Wilpert*, Un capitolo di storia del vestiario p. 13.

fekete selyemmel bevont, kerek ólomdarabocskákkal látják el, csak egy-egy kereszt van.

A palliumhoz szükséges gyapjút részben az a két bárány szolgáltatja, melyeket a lateráni regular-kanonokok szt. Ágnes ünnepén a Sant' Agnese fuori le Múraban a szt. Jánosról nevezett lateráni káptalannak adó gyanánt felajánlanak, és melyek az ünnepélyes mise után a templom főoltárán ünnepélyesen megáldatnak. Ezeket a bárányokat azok az apácák, a kiknek gondjaira bízzák, nagyhéten megnyírják. A Torre dei Specchi (Tükörtorony) kolostor apáczái a gyapjúból megszövik a palliumokat, melyeket szt. Péter és Pál apostolok vigiliájának reggelén a szt. Péter-templom sírboltjába visznek le, a hol az apostolfejedelem holtteste nyugszik. Ugyanaz nap a Vesperae után megszentelik. A szentelést, ha csak lehetséges, magának a pápának kell végeznie. A megszentelt palliumokat azután XIV. Benedek pápának, a ki a pallium-szentelést újra szabályozta, 1748. aug. 12. kelt rendelete szerint, azonnal egy különös, aranyozott ezüstből készített szekrénykébe teszik s ebben őrzik az apostol sírja (Confessio) közvetlen közelében egészen az adományozásig.

A palliumot díszítő négy kereszt közül egy-egy a mellen, háton és a két vállon foglal helyet. A mellen és a háton, továbbá a bal vállon levő keresztet fekete selyem fülekkel látják el; ezekbe drága tűk jönnek.

A diakonusnak, a ki a tűket a palliumra illeszti, a római Caeremoniale határozott útastása szerint vigyáznia kell, hogy se a keresztet, se a palliumot keresztül ne szúrja, se a kazulát velök ne érintse; figyelnie kell továbbá arra is, hogy a drágakövel ékesített tűfok jobbra

legyen. A pallium felvétele a kazula felöltése után történik. A feladást a diakonus végzi a subdiakonus segítségével.¹

A római pallium teljesen *sacralis* ruha, mert *maga a pápa sem* használja máskor, mint a liturgikus cselekvények végzésekor, noha a stólát a templomon kívül is viseli.

Az érsekek és püspökök, a kiket az *usus pallii* megillet, a palliumot csupán csak akkor ölthetik fel, ha a főpapi cselekvényeket végzik. Nekik palliumot használniok nemcsak a templomon kívül, pl. körmeneteken nem szabad, hanem a Missa sollemnis kivételével minden más kultuszeselekvénynél, pl. ünnepélyes *Vesperaen* is tiltva van.²

A mi azt a területet illeti, a melyen a pallium viselhető, természetes, hogy ebben a tekintetben a pápa korlátozva nincs. Mint az egyház főpásztora, mindenütt használhatja. Ellenben az érsek az apostoli széknek különös engedelme nélkül csak saját tartományában, a püspök

¹ *Caeremoniale episcop.* l. 2. c. 8. n. 20.

² Lásd erre és a következő pontra nézve a római Pontificalénak (Ratisbonae 1888. p. 93.) a pallium használatára vonatkozó útasításait, továbbá a *Caerem. episcop.* l. 1. c. 16. (Ratisb. 1886. p. 64.) és a *Corp. jur. can. Decret.* l. 1. tit. 8. c. 1. sqq. et tit. 6. c. 4. et 28. (Lipsiae 1839. II. 96. sqq. 48., 70.). A palliumra vonatkozó összes rendeletek kitűnően összeállítva olvashatók *Mühlbauernél* l. c. II. 594. sqq. et suppl. III. 15.

pedig, a ki usus pallii-val bír, csupán egyházmegyéje területén belül viselheti.¹

Idő tekintetében is korlátok közé van szorítva a pallium használata mindenkire nézve, a pápa kivételével.

A római Pontificale a következő napokon engedi meg a pallium viselését: nagy karácsony-, kis karácsony-, vízkeresztkor, húsvétvasárnap, hétfőn és kedden, áldozócsütörtökön, pünkösdvasárnap, úrnapkor, gyertyaszentelő, gyümölcsoltó, Nagyboldogasszony, Kisasszony, Mária szeplőtelen fogantatása, ker. szt. János születésnapján, szt. József (márcz. 19.), szt. István első vértanú, az apostolok és Mindenszentek ünnepén. Továbbá virágvasárnap, nagycsütörtökön, nagyszombaton, fehérvasárnap, az érsek, illetve a püspök székesegyházának legfőbb ünnepein, a templomszentelés és az illető érsek (püspök) felszentelésének évfordulóján. Ezenkívül megengedi az egyházirend szentségének kiszolgáltatása, püspökszentelés, apátok és apácák megáldása alkalmával. Egyebekben első sorban a mindenkori kiváltságlevél szabályozza a pallium használatát. Ha ez határozott napokat nem említ, akkor a római Pontificale közjogi útasításai az irányadók.

A pallium tulajdonképpen csak a pápát illeti meg, mert szimboluma Krisztus helytartója főpásztori hatalmának, a kire van bízva a bárányokat és juhokat, a hívőket és pásztorokat legeltetni. Jelvénye a főpapi tiszt teljességének,

---

¹ Épen ezért a címzetes érsek, mivel nem tartozik egyházmegyéjében, palliumot nem kap.

mely minden megszorítás nélkül és egész terjedelmében szent Péter utódában összpontosul.¹

Egyszerű püspökök csak kivételképen kapják meg a palliumot. Eme pápai jelvény adományozása a püspökre nézve különös kitüntetés ugyan, de kiváltságokat a mai gyakorlat szerint nem ad neki. Még azt a jogot sem adja meg, hogy az egyháztartomány többi püspökeit megelőzze, annál kevésbbé veszi ki érsekének főhatósága alól. Ezenkívül a palliummal bíró püspök eme díszet a kardinálisok, nuntiusok és saját érseke jelenlétében, még egyházmegyéjében is, csak ezek beleegyezésével viselheti.²

Az érsekeket a pallium nem kivételképen, hanem szabályszerint, sem nem mint különös kiváltság, hanem általában megilleti. Sőt ezek kötelesek felszentelésük-, illetve megerősítésüktől — ha t. i. már püspökök, — számított három hónap alatt Rómában vagy személyesen, vagy pedig megbízottjuk által instanter, instantius, instantissime kérni, mint a formula mondja.

---

¹ Lásd azt a felséges imádságot, melyet a pallium megszentelése alkalmával mondanak (*Mühlbauer* l. c. II. 596.).

² Benedict. XIV. ad episc. Herbipol. et Quinqueeccles. (*Mühlbauer* l. c. II. 603. sqq.). Még az újabb időkben is több suffragan püspök kapott palliumot. Így IX. Pius 1851-ben a marseillei püspököt és 1875-ben Förster boroszlói hercegpüspököt díszítette fel vele, XIII. Leó pedig Faict brüggei és Senestrey regensburgi püspöknek adományozta.

Az érsekek ugyanis a pallium adományozásával és átadásával kapják meg a címet, valamint a jogot arra, hogy az érseki functiókat végezhessek, még abban az esetben is, ha talán már előbb birtokba vették volna székhüket, vagy más érseki székre helyeztették át. A pallium elnyerése előtt az illető sem az érseki címet nem használhatja, sem az érseki keresztet maga előtt nem vitetheti. Ép oly kevéssé hívhat össze tartományi zsinatot, sem tartományát nem látogathatja meg, sem érseki joghatóságát nem gyakorolhatja. Még a püspökrendi ténykedéseket sem végezheti jogosan, minők a krizma-, pap-, templomszentelés, daczára annak, hogy már előbb püspökké szenteltetett.¹ Ha ilyen cselekvény volna végzendő, mást kell rá felkérnie. Ennélfogva a palliumot teljes joggal mondjuk érseki jelvénynek.

Azonban a pallium nem egyforma jelentőségű a pápára és az érsekekre nézve. Az előbbit törvény szerint és minden emberi beleegyezéstől függetlenül illeti meg, míg az érsekek csak oly felhatalmazás alapján viselhetik, melyet kérelmükre az apostoli szék ad meg. Továbbá a pápánál a pallium ama legfőbb pásztori hatalom kifejezője, melylyel isteni rendelésnél fogva bír, az érsekeknél pedig csak abban a legfőbb hatalomban való részesülés jelképe, melynek gyakorlatára őket Péter utóda bizonyos egyháztartományban és tisztán egyházjogi alapon feljogosítja.

---

¹ Arra vonatkozólag, hogy a pallium megnyerése előtt mely cselekvények vannak az érseknek megtiltva, lásd még *Phillips*, *Kirchenrecht*, § 352.; VI. 838. ff.

Bármily jagon nevezzük is tehát a palliumot *érseki* jelvénynek, mégis első sorban és mindenekelőtt a *pápa* megkülönböztető jele az, melyet az érsekek csak azért kapnak, mivel bizonyos értelemben az egyház meghatározott területén az apostoli szék helyettesei a legfőbb kormányzásban. Ennek a pápai dísznek adományozása fejezi ki a legfőbb hatalom átruházását, melyben az érsekek, mint a pápa helyettesei, egyháztartományukra nézve részesülnek.

A pallium jelentéséből egyébként minden nehézség nélkül megmagyarázható, hogy miért teszik azt megáldása előtt az apostolfejedelem Confessiójára s miért tartják azután a sír közvetlen közelében, a honnan úgy a pápa, mint az érsekek palliuma egyformán szt. Péter testéről vétetik (pallium de corpore b. Petri sumptum). Ez annak a kifejezése, hogy a lelki hatalom, melyet a pallium jelképez, közvetlenül vagy közvetve szt. Péterhez tér vissza. Közvetlenül a pápában, az apostolfejedelem személyes hivatalutódában, közvetve az érsekekben, mert az ő érseki főhatalmuk a pápától engedélyezett részesülés a szt. Pétertől származó legfőbb hatalomban.

A pallium egészen *személyre szóló* dísz, mert jelképe annak a különös személyes viszonynak, melyben az érsek (püspök) az apostoli székhez áll. Másrészről azonban bizonyos *helyi* jellege is van, mivel a pápának specialis helyettesítése, mely a pallium adományozásában jut kifejezésre, csak meghatározott egyháztartományra szorítkozik. A pallium eme kettős sajátosságából egész sora folyik a rá vonatkozó különös határozmányoknak.

Ha pl. egyik érsek más érsekségre helyeztetik át,

új palliumot kell kérnie. Ha később visszatérne előbbi székére, ismét új palliumra lenne szüksége. Ugyanez érvényes arra az érsekre is, a ki méltóságáról lemondott, de később azt visszanyeri. Továbbá, a kinek netán két széke van, melyekkel usus pallii van összekötve, mindenikre külön palliumot kell kérnie. De az olyan érsek, a ki méltóságáról lemond, többé nem viselhet palliumot, még ha püspökséget kap is. Egyik érsek a másiknak nem kölesönözheti oda palliumát. A kik palliumot használhatnak, az haláluk után velük együtt eltemettetik. Ha az ilyen saját tartományában (egyházmegyéjében) hal meg, akkor a pallium a nyakába tétetik úgy, a mint életében viselte, ellenkező esetben a feje alá helyezik. Mindezen és más hasonló szokás a pallium kettős jellegében birja alapját, a mely kettős tulajdonság szerint a pallium az érsekeknek *személyre szóló*, de *meghatározott területhez* kötött jelvénye.

A palliumot az érseknek (püspöknek) vagy Rómában, vagy Rómán kívül adják át. Az előbbi esetben az átadást az első diakonus-kardinális végzi, az utóbbiban pedig egy megbízott püspök. Az átadás a szent mise végével és a hűségeskü letétele után történik. Egyebekben az átadás szertartása, a mint ezt a római Pontificale előírja, igen egyszerű.

A pallium az érsek vállaira tétetik a következő szavak kíséretében: „A mindenható Isten, a Bold. Szűz Mária, szt. Péter és szt. Pál apostolok, a mi urunk N. pápa, a római anyaszentegyház és a rád bízott egyház tiszteletére átadom neked a szt. Péter testéről vett palliumot, a melyben a főpásztori hatalom teljessége van, a pátriárkai (érseki) címmel egyetemben, hogy azt

egyházadban használjad bizonyos napokon, melyek az apostoli széktől nyert kiváltságodban foglaltatnak. Az Atyának és Fiúnak és Szentléleknek nevében. Amen.“ Mint látjuk, a pallium jelentése az imában tisztán kifejezésre jut.

2. A római pallium megjelenése.

A római pallium első felléptét homály borítja. A keleti egyházban már a 4. században említik a püspököknek a palliummal rokon liturgikus övét. Rómában a pallium először csak a 6. században jelenik meg.¹

---

¹ A pallium szó a classicus latinságban mindenféle takarót jelent, különösen pedig a tógával rokon általvetőt. A későbbi latinságban sokféle az értelme; nevezik köpenynek, fátyolnak (apácza-, mennyasszonyi fátyol), takarónak (pl. oltártakaró), fedőnek stb. Gyakran — kivált jobb minőségű — szövetnek a neve, mint a mi „kelme“ szónk (l. *Ducange*, Glossar. VI. 113. sqq.). *Izidor* a pallium szó eredetére vonatkozólag a következőket mondja: „Dietum autem pallium a pellibus, quia prius super indumenta pellicea veteres utebantur, quasi pellea, sive a palla per derivationem.“ Az utóbbi magyarázat a helyes és a pallium szót a palla szóból kell származtatnunk. Magát a palla szót, melylyel kiváltképen a tiszteletreméltó római nők felső ruháját jelölték, *Varro* (Ling. lat. IV. 39.) a palamból vezeti le, mivel azt a ruhát a többi fölött láthatólag (palam) viselték, valamint hogy az indusium az intus szóból ered. Más származtatást találunk *Servius*nál (ad Aen. I. 652.): rectius ἀπὸ τοῦ πάλλειν, vibrare, ab irrugatione et mobilitate, quae est in fine hujusmodi vestium et pedibus in incedendo vibrari et jactari solet. Mindkét szószár-

A Constitutum Constantini szerzője ugyan a 4. század elejére viszi vissza a pápai palliumot, a mennyiben azt állítja, hogy a császár ajándékozta azt Szilveszter pápának. De jól mondja Grisar: „Ez a gondolat abban az ép oly téves, mint leleményességben szegény és gyerekes törekvésben bírja alapját, mely arra irányul, hogy a meglevő pápai szokásoknak imponáló császári alapot adjon. Ez a gondolat ép oly kevéssé visszhangja az akkor még ismert, valóban történeti eseményeknek, mint annak okmányba való foglalása, hogy a pápa Itáliát és az egész nyugat szigeteit ajándékba kapta.”¹ Tényleg a mesés Constitutum nem szolgálhat bizonyítékul sem arra, hogy a római pallium császári adományozásnak köszöni létrejöttét, sem, hogy általában már a 4. században használatos volt.

Nem áll sokkal jobban a dolog a Liber Pontificalis azon tudósításával sem, hogy már szt. Márk, szt. Szilveszter utóda, állítólag palliummal tüntette ki az ostiai püspököt, mivel a pápának a felszentelése ennek a jogkörébe tartozik.² Mert még ha nem mondjuk is, hogy ez az értesítés egészen helytelen, azért mégis hiányzik mellőle az elegendő bizonyíték, mivel a Liber

---

maztatás az inkább szellemes, mint helyes és gyakran elég különös etymologikus kísérletek kategoriájába tartozik, milyenekkel a régi grammatikusok- és scholiastáknál találkozunk. A palla a pannus, πῆνος (fonál, szövet) szóval függ egybe (*Vaniček*, Etymolog. Wörterbuch [2. Aufl.] S. 332.).

¹ Grisar, Das römische Pallium, a „Festschrift zum 1100-jährigen Jubiläum des deutschen Campo Santo“-ban. S. 101. A Constitutum szövege így hangzik: Beato Silvestro . . . contradimus . . . necnon et superhumerales, videlicet lorum, qui imperiale circumdare assolet collum (*Hinschius*, Decret. Pseudo-Isidor. p. 253.).

² Vita Marci (*Duchesne*, L. P. I. 202.).

Pontificalist az első öt századra nem lehet elfogadni megbízható forrásnak és a Vita Marci adatát semmi sem erősíti meg abból az időből.¹

A legelső biztos adat, mely a római palliumról szól, 513-ból való, a mely évben Symmachus pápa kitüntette vele Caesarius arlesi érseket, kit Galliára nézve helyettesének rendelt.² Ettől az időtől fogva gyakrabban esik szó róla.

Mikor IV. Felix (526–530) magának utódot akart kinevezni, ennek a presbyterek, diakonusok, senatorok és más tanúk jelenlétében saját palliumát adta oda.³ Midőn nem nagyon sokkal később Belizár Silverius pápát méltóságától erőszakosan megfosztotta, a Liber Pontificalis szerint elvétette tőle a palliumot.⁴ A 6. század elejéről való a Lib. Pontif. azon tudósítása is, hogy az ostiai püspök palliumot kapott. 545-ben, illetve 546-ban Vigilius pápa küldi meg a palliumot szt. Caesarius utódainak: Auxanius- és Auréliánnak.⁵ I. Pelagiustól (555–560) Secundus Taurominium (Taormina) püspöke

---

¹ Arra a nézetre vonatkozólag, mely a palliumot szt. Péterre vagy szt. Linusra viszi vissza, lásd alább a 8. fejezetet.

² Epist. Arelat. n. 27. et 41. (M. G., Epist. III. 40., 62.). Vita S. Caesarii l. 1. c. 4. (*Migne* LXVII. 1016.). Az az okmány, melyben Symmachus Tódor lorehi érseknek adományozza a palliumot, nem valódi.

³ *Duchesne*, L. P. I. 282. in not. 4. ad Vitam Bonifacii II.

⁴ Vita Silverii (*Duchesne*, L. P. I. 293.).

⁵ Epist. Arelat. n. 41. et 44. (M. G., Epist. III. 62., 66.).

Sziciliában,¹ III. Jánostól (560—573) pedig Péter ravennai érsek kap palliumot.² Nagy szt. Gergely Milanó, Ravenna, Salona, Korinthus, Nikopolis, Justiniana prima (Ocirida, Albániában), Sevilla, Arles, Canterbury érsekeinek, továbbá a messinai, palermói, szirakúzi és autuni püspököknek ad palliumot.

A képműveken a pallium a 6. század előtt seholsem fordul elő. Miként szt. Ambrus- és szt. Maternusnak a milanói szt. Satyrus-kápolnában levő s az 5. századból származó képei, épen úgy a pápáknak a római S. Paolóban látható s ugyanazon korból való mellképei szintén híjával vannak a palliumnak.³

A legrégebb emlékek, melyeken palliumot láthatunk, a ravennai S. Vitale és a S. Apollinare in Classe mozaikjai. Ezeken szt. Apollinaris, szt. Szever, szt. Ursus, Ecclesius, Ursicinus és szt. Maximián püspökök palliumot viselnek.⁴ Hogy Rómában a 6. században az emlékeken

¹ *Löwenfeld*, *Epistolae Rom.* pont. n. 30. p. 16.

² *Jaffé* n. 1041. *Migne* LXXVII. 655. nota h.

³ *Garrucci* l. c. tav. 108. sqq. Garrucci azt véli, hogy Linus képen pallium látható; de ha egy pillantást vetünk a másolatra, melyet ő a képről ad, be kell látnunk, hogy sejtelve alaptalan. Feltűnő is volna, ha csak egyedül Linus viselné azt és a többiek közül senki más. Épen ezért talán alig szükséges emlékezetbe hoznunk a freskóknak XIV. Benedek és III. Miklós alatt foganatosított ú. n. restaurációját (*Grisar* i. m. S. 94.).

⁴ Állítják ugyan, hogy a legrégebb emlék, melyen a pallium feltalálható, a trieri székesegyház kincstárának ismeretes elefántesont-táblája. Ezen az a jelenet van ábrázolva, a mint az ereklýeket ünnepélyesen átviszik.

ábrázolták-e már a palliumot, manap nem tudjuk bizonyosan megmondani. III. Felix és Pelagius a S. Cosma e Damiano és a S. Lorenzo fuori le Mura mozaikjain most ugyan palliumot viselnek, ámde mindkettőnek a képe idők folyamán oly alapos restauráción ment keresztül, hogy egyikről sem lehet megállapítani, hogy eredetileg milyen volt.¹ Ennélfogva a legrégibb római emlékek, melyeken palliumot találunk ábrázolva, a S. Agnese fuori le Mura mozaikja Honorius és Symmachus pápának, és szt. Venantius oratoriumának mozaikja IV. János és utódának Theodornak, továbbá Venantius és Maurus püspököknek képeivel,² feltéve, hogy a S. Callisto pápa- és püspökképei nem korábbi eredetűek.³ A két mozaikkép közül az előbbi I. Honór (625—638), az utóbbi IV. János alatt (640—642) készült.

A két püspök, a kik kocsin ülve tartják az erekllye-tartót, pallium-ot visel. A metszetet legtöbbször az 5. századból valónak mondják. Mi nem állítjuk, hogy ez a római pallium legrégibb képe, részint azért, mert kifogásaink vannak a keltezés helyessége ellen, részint pedig, mivel úgy látszik, hogy a kép görög szertartású erekllye-átvitelt ábrázol, minélfogva itt csak görög palliumról lehet szó. Hogy N. szt. Gergely idejében használták-e ily ünnepség alkalmával Rómában a palliumot, több mint kétes. Ravennában állítólag ez volt a szokás (*Gregor. M. Epist. l. 5. n. 15. [Migne LXXVII. 735.]*). A ravennai mozaikok másolatait lásd *Garruccinál* l. c. tav. 253., 264., 265., 267.

¹ *De Rossi*, *Musaici cristiani fasc. III—V. Garrucci* l. c. tav. 253., 271.

² *De Rossi* l. c. fasc. III—IV. et XIII—XIV. *Garrucci* l. c. tav. 272., 274.

³ A freskókra vonatkozólag lásd Wilpert nézetét előbb a 161. lapon a jegyzetben.

De ámbár azok a biztos tudósítások, melyek a palliumról birtokunkban vannak, nem is mennek előbbre a 6. századnál, mindazáltal nem lehet kétség a felől, hogy a pallium már előbb is megvolt Rómában. Seholsem tűnik az fel valamely egészen az újabb időben behozott díszruhának, hanem inkább a legrégibb s a mai nap is meglevő adatokban általában ismert és ezért már régóta használatos dolognak látszik. Azok a *pallium-adományozások*, melyekkel 513 óta találkozunk, világosan mutatják, hogy a palliumnak valamivel a 6. század kezdete előtt már használatba kellett jönnie. De főképen bizonyítja ezt ama körülmény, hogy a Liber Pontificalis szerzője kevéssel 500 után Márk pápa által palliummal díszített fel az ostiai püspököt. Ebből kitűnik, hogy a pápa felszentelőjének már emberemlékezet óta birnia kellett ezt a jelvényt, s így a palliumnak Rómában kevéssel a 6. század előtt már használatosnak kellett lennie.

3. A pallium adományozása.

Azok a 6. századbeli pallium-adományozások, melyekről biztos tudomásunk van, *nem álltak magukban* abban az időben. Kitűnik ez N. szt. Gergely pápa különböző írataiból.

Mikor ugyanis valamely püspöknek megengedi a pallium használatát, rendszerint megjegyzi, hogy ezt ex more, juxta antiquum morem, sicut prisca consuetudo

habet, antiquae consuetudinis ordine provocatus stb. teszi.¹ Arra is figyelmezteti azokat, kik palliummal birtak, hogy e jelvényt úgy használják, mint elődeik.² Tehát már N. szt. Gergely előtt gyakorlatban volt a pallium adományozása.

Sőt az sem Gergely idejében jött először szokásba, hogy *bizonyos székeket rendszerint* kitüntessenek palliummal. Ez a szokás már a nagy pápa kora előtt kifejlődött.

Mert a mint *Symmachus* megadta a palliumot Caesarius arlesi érseknek, épen úgy díszítette fel vele *Vigilius* annak utódait, Auxaniust és Auréliánt, és *Pelagius* Sapaudus érseket. További példát nyújt rá Ravenna, melynek érsekei, a S. Vitale és a S. Apollinare in Classe mozaikjai után ítélve, nem *III. Jánostól* és *Gergelytől* kapták először e kitüntetést. Hasonlóképen az, a mit a Liber Pontificalis az ostiai püspöknek palliummal való kitüntetéséről mond, szintén mutatja, hogy e kiváltság rendszeres adományozása szokásban volt. III. Jánosnak Péter ravennai érsekhez intézett levele is e mellett a gyakorlat mellett tanúskodik. „Tudjuk, írja ő, hogy észszerű, palliummal díszíteni fel azokat, a kiket Isten kegyelméből a püspöki méltóság fénynyel vesz körül azon városokban, a melyekben, hogy az apostoli szék az elődöknek is megadta azt, kimutatható.”³

---

¹ *Gregor. M.* Epist. l. 4. n. 1.; l. 5. n. 53., 55., 56., 57.; l. 6. n. 9.; l. 9. n. 81., 122. (*Migne* LXXVII. 669., 782., 788., 789., 791., 801., 1013., 1056.).

² *Ibid.* l. 5. n. 57.; l. 6. n. 9., 18.; l. 13. n. 37. (*Migne* LXXVII. 791., 801., 810., 1287.).

³ *Migne* LXXVII. 655. nota h.

Eleinte a palliumot főképen a *pápai helyettesek és érsekek* kapták. N. szt. Gergely leveleiben már jelentékeny számban találunk ilyeneket, a kiknek már elődeit is megillette az usus pallii. *Újabban* szt. Ágostonnak adta meg e kiváltságot a pápa a tőle alapított angol egyházra nézve.¹ Úgyszintén kilátásba helyezi azt e szentnek írt levelében a két, Londonban (utóbb Canterbury) és Yorkban alapítandó érseki székhelyeknek is.

De Gergelynek Ágostonhoz és a két leendő angol érsekhez való magatartásából nem lehet azt következtetni, hogy a 6. század vége táján már *minden* érsek viselt palliumot nyugaton; mert mikor Dezső viennei érsek a római régi szokásra hivatkozva palliumot kért, Gergely e kérelmet teljesíteni mindaddig vonakodott, míg az érsek egyházának levéltárából ki nem mutatja, hogy már elődei is birták az usus pallii-t.²

De épen ezért az érsekek még akkor nem lehettek arra kötelezve, hogy az apostoli széktől palliumot kérjenek s hogy ennek elnyerése előtt az érseki functióktól tartózkodjanak. Mikor fejlődött ki ez a kötelesség, pontosan eldönteni nem tudjuk. A Zakariás és szt. Bonifác közötti levélváltásból úgy látszik, hogy a 8. század közepe táján még nem volt érvényben.

---

¹ *Gregor. M.* Epist. I. 11. n. 65. (*Migne LXXVII.* 1200.).

² *Ibid.* I. 9. n. 112. (*Migne LXXVII.* 1043.).

Bonifác kérte Zakariás pápát, hogy a tőle (Bonifácztól) kinevezett Grimo roueni, Ábel rheimsi és Hartbert sensi érseket erősítse meg s küldje el nekik a palliumot. A pápa azt felelte, hogy a palliumokat megküldi s hogy eme jelvény jelentéséről és használati módjáról stb. a püspököknek útasítást is ad. Mielőtt azonban ezt a levelet Bonifác megkapta volna, újabb levelet kellett neki Zakariáshoz intéznie. Ebben csak Grimo számára kérte a palliumot. Ábel és Hartbert, úgy látszik, féltek, hogy a pallium után illetéket kell majd fizetniök s ezért mondtak le róla. Zakariás nagyon csodálkozik a dolgok ily fordulatán s felvilágosítást kér. Arról azonban mitsem szól, hogy az érsekeknek kötelességük a palliumot Rómától kérni.¹

Három évvel később egy frank zsinat Bonifác közbenjárására határozatilag kimondta, hogy az érsekek kötelesek a palliumot az apostoli széktől kérni. De 751-ben mentegetnie kellett magát Bonifácznak Zakariás előtt a miatt, hogy ez a határozat még nem emelkedett érvényre. „A mit megígérték, teljesíteni vonakodnak. Még most is húzzák-halasztják a dolgot, és én nem tudom, hogy végtére is mit akarnak. Ha tőlem függene, az ígélet már régen teljesedett volna.“ Úgy látszik, hogy a vonakodás oka itt is holmi illetékfizetéstől való félelem volt. Zakariás válaszában elismeri Bonifác buzgalmát, az ügyre vonatkozólag pedig csak ezt jegyzi meg: „Ha az érsekek szavuknak állottak volna, dícséretet érdemelnének; de ha másképp cselekedtek, ők lássák (sin vero aliter egerint, ipsi videbunt). Mi ingyen adjuk, a mit Isten kegyelméből ingyen kaptunk.“² Vajjon a pápa ezt válaszolta volna-e, ha a metropolitáknak már akkor

¹ *S. Bonifacii* Epist. n. 57., 58. (M. G. Epist. III. 313., 315.).

² *Ibid.* n. 78., 86., 87. (M. G. l. c. 351., 368., 370.).

szabály szerint kérniök kellett volna a palliumot és ennek elnyerése előtt semmiféle érseki hivatalos ténykedést nem lehetett volna végezniök? Épenséggel nem.

Azonban a kánonoknak az a rendelkezése, melynél fogva az érsekeknek megválasztásuk után kérniök kellett az apostoli széktől a palliumot s ennek elnyerése előtt az érseki jogokat nem gyakorolhatták, lényegében a 9. század dereka körül már bizonyosan megvolt. Kitűnik ez I. Miklós intézkedéséből, a VIII. János alatt 877-ben tartott ravennai zsinat 1. fejezetéből és VIII. János pápának Rostagnus arlesi érsekhez intézett leveléből.

I. Miklós pápa ugyanis a bolgároknak a legközelebb megválasztandó érsekre vonatkozólag hozzá intézett kérdezősködésére azt válaszolta, hogy a leendő érsek épen úgy, mint Németország, Gallia és más országok érsekeivel tudvalevőleg történik, a pallium elnyerése előtt hatalmát nem gyakorolhatja.¹ Úgy szintén nem consecrálhat, kivéve Krisztus testét és véré. A ravennai zsinat határozata is elrendeli, hogy az érsekek három hónapon belül hitvallásukat az apostoli széknak benyujtsák és palliumot kérjenek. A míg valaki ebben a pontban a régi szokásnak nem engedelmeskedik, sem székét el nem foglalhatja, sem nem consecrálhat.² Végül VIII. János 878-ban kelt levelével megbízza a helyettesének kinevezett Rostagnust, hogy vigyázzon arra, hogy az olyan érsek, a ki a pápától palliumot nem kapott, ne szenteljen, s hogy azokat, a kik ezen rendelet ellen vétének,

¹ Resp. ad Bulg. consulta n. 73. (*Migne* CXIX. 1007.).

² *Harduin* l. c. VI. 185.

az ő nevében rójjá meg.¹ VIII. Jánosnak ugyanis értésére esett, hogy némely gall püspök, mielőtt még Rómából megkapta volna a palliumot, szentelni merészkedett, noha ezt úgy elődei (antecessores nostri), mint ő maga is megtiltották.²

Minden látszat arra mutat, hogy az érsekeknek az a kötelezettsége, melynél fogva az apostoli széktől palliumot kellett kérniök, a 9. század első felében vagy pedig a 8. század végén lépett életbe.³ Ennek a célja nem az érseki joghatóság csorbítása, vagy talán teljes megsemmisítése volt, hanem inkább az, hogy az érsekeket bensőbb és szorosabb összeköttetésbe hozza a minden érseki hatalom egyetlen alapjával, szent Péter székével; hogy némely érseknek az egyház benső lényegével ellenkező centrifugális és kényúri törekvésének elejét vegye s ezzel a belőle támadható bajokat hathatósan megakadályozza, nemkülönben, hogy a bomlásnak és hanyatlásnak indult metropolitai rendszerbe új erőt és friss életet öntsön. Nem volt ez beavatkozás az érsekek jogkörébe, hanem inkább a pápa eredeti és el nem veszthető

¹ Ad univers. ep. Gall. (*Migne* CXXVI. 778.).

² Ad Rostagnum archiep. Arelat. (*Migne* CXXVI. 777.).

³ Gratiánnak c. Quoniam quidem (Decr. I. D. 100. c. 1.) kánona, mely a ravennai zsinat c. 1. kibővítése, tévesen tulajdonítatik Gratiánnál (II.) Pelagius pápának. *Jaffé* n. 1064.

jogának külső megnyilatkozása.¹ Hogy mily szükséges volt az érsekeket Rómával szorosabban összefűzni, senki sem látta jobban Németország apostolánál; innen van, hogy Bonifáczt is a római pallium legbuzgóbb hívének látjuk.²

Arra, hogy nyugaton *suffragan* püspök kap palliumot, a legelső példa az ostiai püspök. Később, a 6. század második felében, megkapta e díszjelvényt néhány, a római érsekség kötelékébe tartozó szicíliai püspök is. Az ok, a miért ezeknek megadták, az a körülmény lehetett, hogy a Patrimonium Petri püspökei Sziciliában inkább látszottak a pápa helyetteseinek, mint a római érsekség többi suffraganeusai.³ Az sem történt hiában, hogy N. szt. Gergely Donus messinai és János szirakúzi püspököknek írt levelében, a melylyel nekik a palliumot megadja, egyszersmind határozottan

¹ *Phillips*, Kirchenrecht §. 73.; II. 87. és §. 348.; VI. 813.

² Lásd a Zakariás pápa és Bonifác közötti levelezést és Bonifácznak Kuthbert canterburyi érsekhez írt levelét (*S. Bonifac. Epist. n. 78.* [M. G., Epist. III. 351.]).

³ *Grisar* (i. m. 110. l.) ezt véli: „Lehet, hogy a görög és az északafrikai szokásokkal való érintkezés hozta magával Sziciliában, noha ez a sziget ős időktől fogva a római püspök egyháztartományához tartozott, hogy némely különösen kiváló püspöki szék a pallium kiváltságával birt.”

megerősíti mindazon kiváltságokat, melyekkel a két egyházat elődei felruházták.¹

A római érseki megyében az *usus pallii*t csak az ostiai és a szicíliai püspököknél találjuk meg. „Róma körül messzire, mondja Grisar, úgyszólván minden tekintélyt magukba olvasztottak a fővárosban székelő Péter apostol és utódai. A többi püspök sokkal nagyobb számú volt és sokkal kisebb egyházmegyével is birt, semhogy különös jelentőségre emelkedhetett volna.”²

Első példa, a melyről tudunk, arra nézve, hogy nyugaton a római érseki megyéhez nem tartozó suffragan püspök díszítettett fel a palliummal, Syagrius autuni püspök. Hogy Gergely palliumot adott neki, erre részint azok az érdemek szolgáltak okul, melyeket Ágoston, Angolország apostola körül szerzett, részint a frank udvar közbenjárása.³ Figyelemreméltó, hogy a pápa a püspöknek — *ne indumenti munificentiam nudam videamur quodammodo contulisse* — a palliummal az elsőbbségi jogot is megadta a többi *comprovincialis* püspökkel

¹ *Gregor. M. Epist. l. 6. n. 9., 18. (Migne LXXVII. 801., 810.)*. Állandó helyettes Sziciliában nem volt. Azokat az ügyeket, melyeket a helyettes szokott végezni, vagy a defensor vagy a pápa megbízása szerint egy püspök intézte el. (*Gregor. M. Epist. l. 2. n. 7. [Migne LXXVII. 543.]*).

² I. m. 110. l.

³ *Gregor. M. Epist. l. 9. n. 11., 108. (Migne LXXVII. 952., 1036.)*.

szemben, s megbízta azzal is, hogy a gall püspököket zsinatra hívja össze.¹

De nemcsak N. szt. Gergely alatt, hanem a következő időben is találunk — bár igen ritkán — oly eseteket, mikor az érsekeken kívül suffragan püspökök is megkapják a palliumot. A német püspökök közül *VIII. János* 878-ban Walo metzi,² *X. János* 922-ben Richarius lüttichi,³ *IX. Leó* 1053-ban Hartwig bambergi,⁴ és *II. Sándor* 1063-ban Burchard halberstadti püspöknek⁵ adott palliumot. Állítólag a mindeni püspök is megkapta ezt a díszjelvényt.⁶ *XIV. Benedek* az ermelandi és a würzburgi püspököt ruházta fel vele. A pallium adományozása a körülmények szerint mindig az illetékes érsek határozott megkérdezése után az ő

---

¹ Ibid. Jellemző a levél befejezése, melyben figyelemzteti a püspököt, hogy a legnagyobb buzgalommal lásson a dologhoz: ut nos utiliter providisse, qui vestram ad hoc prae ceteris personam elegimus, videamur. Lásd még Epist. I. 9. n. 107. (*Migne* LXXVII. 1035.).

² *Migne* CXXVI. 798. Állítólag Chrodegang, Drogo és István metzi püspökök is megkapták a palliumot. Lásd Vita Chrodegangi n. 26. (M. G. SS. X. 568.); Caroli Calvi Epist. ad Nicol. I. (*Migne* CXXIV. 862.); Gesta episc. Mett. n. 51. és Gesta Trev. n. 23. (M. G. SS. X. 544.; VIII. 196.).

³ *Jaffé* n. 3566. Gesta abb. Lobiens. n. 19. (M. G. SS. IV. 63.).

⁴ *Migne* CXLIII. 700.

⁵ Ibid. CXLVI. 1286.

⁶ Chron. Mindens. (*Meibom*, Script. rer. Germ. p. 252.).

beleegyezésével és érseki jogainak megóvása mellett történt.¹

Egészen a 11. századig követ útján szokták megküldeni a palliumot azoknak, a kik kiváltságában részesültek. Az apostoli szék előtt megjelenni azért, hogy az illető személyesen vegye át a díszjelvényt, úgy látszik, nem volt szükséges. Azonban a 11. század folyamán a pápák már egész határozottsággal arra törekedtek, hogy a kérelmezők Rómába jöjjenek s itt vegyék át személyesen a palliumot.² A simonia bűne, némely érseknek pápaellenes magatartása és elvilágiasodása, a világi hatalom túlkapásai ellen folytatott erős harcz és az akkori idők egyéb bajai ezt a rendszabályt akkor czélszerűnek s nagyon is szükségesnek bizonyították.³ De az ok megszűntével a törvény

---

¹ Lásd pl. II. Adorjánnak 866 Actardus nantesi (*Migne* CXXII. 1271.) és IX. Leónak Hartwig bambergi püspökhöz intézett levelét.

² *Gregor. VII.* Epist. I. 1. n. 24. (*Migne* CXLVIII. 308.). *Alexandri II.* Epist. ad Ravengerum electum Aquilejen. (*Löwenfeld* I. c. n. 76.; p. 41.), ad Richeritum archiep. Sennon. és ad Annonem archiep. Colon. (*Collect. Brit. Alex. ep.* 57. et 51. [*Ewald*, *Britische Papstbriefe-Sammlung*, a „*Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde*“-ben V. 338.]). Lásd még *Phillips* i. m. §. 241.; V². 645.

³ Jellemzők II. Sándornak Ravengerushoz intézett szavai: *Licet antiquis temporibus pallia absentibus metropolitanis aliquando concessa fuerint, . . . tamen*

is elvesztette jelentőségét s ezért később a személyes megjelenést Rómában nem követelték.

A pallium adományozása alkalmával N. szt. Gergely előtt díjat kellett fizetni. Minthogy pedig a pápa ezt az illetéket minden tekintetben rosszalta, az 595. római zsinaton eltörölte, de egyidejűleg kijelentette, hogy az önkéntes adományok nincsenek megtiltva, mivel ezekben nincs semmi visszás és bűnös.¹

Meddig volt érvényben ez a határozat, nem tudjuk. II. Leónak (681–683) a ravennai érsekkel kötött szerződése, melynek értelmében a ravennai érseki szék minden néven nevezendő pallium-illeték alól felmentetett,² majdnem azt gyaníttatja, hogy ez a szokás már akkor újból lábra kapott. Azonban Zakariás pápa 744-ben szt. Bonifác egy megjegyzésére határozottan és méltatlankodva jelenti ki, hogy az apostoli szék a pallium adományozásáért sem jutalmat nem követel, sem pénzt nem kíván. De 805-ben az angol püspökök panaszt emelnek III. Leó előtt, hogy a palliumot meg kell venniök, holott előbb ingyen kapták.³ Szt. Anzelm († 1109) egyik leveléből az tűnik ki, hogy abban az időben a pallium adományozása alkalmával bizonyos

---

antecessores nostri . . . ad cautelam maxime simoniace haereseos, quam in quibusdam nunc regionibus praevalere cognoscimus, ipsa solummodo praesentibus dari salubri consilio statuerunt.

¹ c. 5. (*Migne* LXXVII. 1337.). Cf. Epist. I. 5. n. 57. (*ibid.* 791.).

² In vita Leonis II. (*Duchesne*, L. P. I. 360.).

³ *Haddan and Stubbs*, Concils III. 559–561.

pénzösszeget kellett fizetni¹ De az nem világos, hogy vajjon ez az összeg a későbbi ú. n. palliumdíj jellegét viselte-e magán.

Hogy idők folytán Rómában a viszonyok következtében eltértek N. szt. Gergely gyakorlatától s a pallium adományozásakor taxát követeltek, igazolásra nem szorul. Csak azt tették, a mit a helyzet kényszerűsége követelt. A palliumdíjak a középkor vége óta sokféle, de igen gyakran igaztalan és túlhajtott ácsánkodásnak és panasznak voltak tárgyai.²

4. A római pallium liturgikus jellege és az istentiszteletnél való alkalmazása.

A római pallium liturgikus jellegéről és az istentiszteletnél való használatáról Symmachus, Vigilius, I. Pelagius és III. János egy-

¹ Epist. n. 88. (*Migne* CLIX. 244.).

² A hűségeskü, melyet annak, a ki palliumot kapott, le kellett tennie, úgy látszik, hogy a 11. században jött szokásba. Már II. Páskál alatt megtaláljuk Epist. ad archiep. Spalat. (*Migne* CLXIII. 428.). Később, úgy látszik, a professio fidei lépett helyébe. (Liber diurn. n. 46. [*Sickel* i. m. 37. l.]. Conc. Ravennat. a. 877. c. 1. *Joannis VIII.* Epist. ad Wilibert. archiep. Colon. [*Migne* CXXV. 652.] *Zachariae* Epist. ad Bonifac. [M. G. Epist. III. 313.]). VIII. János 873-ban mindaddig vonakodott Wilibert kölni érseknek megadni a palliumot, míg az ki nem elégítő professiója helyett másikat nem küldött neki. A hűségeskü behozása a 11. század viszonyaiban birja okát.

formán hallgat. Először N. szt. Gergely leveleiben kapunk róla közelebbi felvilágosítást. Mint több leveléből egész bizonyossággal megállapítható, a római pallium már akkor egészen liturgikus ruha volt, melyet csak a templomon belül, és pedig ha csak valamely nagyon különös kiváltság sűrűbb használatát meg nem engedte, csupán csak a szent miseáldozat bemutatásakor volt szabad igénybe venni.¹ Legjobban kitűnik ez azokból a levelekből, melyeket Gergely és János, ravennai érsek, épen a pallium használata felől egymás között váltottak.²

Értésére jutott Gergelynek, hogy János a palliumot nagyon is sűrűn viseli. Állítólag nemcsak a litániák (processiók) alkalmával, hanem a secretariumban (sekrestye) a szent mise előtt szokásos üdvözlések alatt is viselte. Ez a dolog hosszú és élénk levélbeli eszmecserére adott okot. Gergely komoly szavakkal ítéli el az érsek viselkedését. Hangsúlyozza, hogy Jánosnak tudnia kell, hogy alig lehetett hallani a világon oly érsekről, a ki a misén kívül használta volna a palliumot. Kövesse tehát az érsek is a többi metropolíta gyakorlatát, vagy pedig mutassa ki, hogy a ravennai egyház Gergely elődeitől messzebbre menő kiváltságot kapott. Ha pedig ezt bebizonyítani nem tudná, akkor a palliumot többé

¹ *Gregor. M.* Epist. I. 4. n. 1.; I. 5. n. 56.; I. 9. n. 108., 121.; I. 11. n. 65. (*Migne* LXXVII. 669., 789., 1036., 1052., 1200.).

² *Ibid.* I. 3. n. 56., 57.; I. 5. n. 11., 15., 56.; I. 6. n. 34., 61. (*Migne* I. c. 650. sqq. 732., 735., 789., 825., 844.).

ne használja se az útczán, se a secretariumban adott kihallgatások alkalmával.

Egy másik levelében azután szent Gergely előkelő személyek közbenjárására megengedte az érseknek, hogy négy napon, t. i. ker. szent János, szent Péter és Pál, szent Apollinaris ünnepén és felszenteltetésének évfordulóján a templomba való ünnepélyes bevonulása alkalmával viselhesse a palliumot. Ezenkívül feljogosította arra is, hogy ne csak az oltárnál, hanem már a secretariumban felvehesse az üdvözlések után.

Úgy látszik, hogy a pápa engedélye nem elégítette ki az érseket, mert Gergelynek egy harmadik levélben csakhamar panaszkodnia kellett ismét a miatt, hogy János a litániákon nagyon gyakran használja a palliumot. Egyszersmind értesíti őt, hogy konstantinápolyi ügyvivőjét megbízta, hogy tudakozódjék minden érseknél, ha ezeknek 30 vagy 40 suffraganeusuk volna is, az iránt, vajjon hogyan szokták a palliumot használni. Ha valahol szokás volna a litániákat palliumban tartani meg, távol van tőle, hogy a ravennai egyházat az ő méltóságában megkisebbitse.

Eközben meghalt János, mielőtt még Gergely végérvényes határozatot mondott volna. Az új érseknek, Marianusnak a pápa csak olyféle engedélyt adott, a milyent már annak előde is megkapott. Mikor pedig Marianus, diakonusa, Florentius által messzebbre menő jogosítványért folyamodott és egy bizonyos előkelő férfiú, András, arra ösztönözte őt, hogy állítsa vissza a ravennai egyház ősi szokását: a pápa ismét megparancsolta jegyzőjének, Castoriusnak, hogy szorgosan kutassa fel, vajjon tényleg szokás volt-e Ravennában, hogy az érsek minden ünnepélyes litánia alkalmával viselje a palliumot, és hogy mely litániákat tartottak ünnepélyeseknek. Hogy mint dőlt el a dolog, nem tudjuk.

Mily mértékben használta maga a pápa

az egyházi ténykedések alatt a palliumot, Gergely leveleiből nem tűnik ki. Úgy látszik, hogy nemcsak mise alatt, hanem egyéb alkalmakkor, különösen ünnepélyes körmeneteken is viselte. Feltűnő, hogy Gergely megengedi a ravennai érseknek a palliumot egyes litánián hordani, valamint az is, hogy Jánossal szemben sohasem hozza fel, hogy ő maga a palliumot csak a szent áldozat bemutatásakor használja.¹

A pallium a következő időben is mindig liturgikus ruhának látszik. Legyen elég ebben a tekintetben csak rámutatni a középkori liturgikus írók munkáira, Rabanustól III. Inczéig és Durandusig, a római ordókra, a Corpus juris canonici idevágó rendelkezéseire, főképen pedig az adományozó bullákra. Mindezekben a pallium csupán a szent mise alatt használatos, tehát egészen szoros értelemben vett sacralis ruha.

---

¹ Hogy N. szt. Gergely a palliumot nemcsak egyházi, hanem más, tehát a liturgián kívüleső ténykedéseknél is használta volna, épséggel nem egyeztethető össze azzal a felfogásával, melyet ravennai Jánossal szemben kifejt. Olvassuk csak pl. a többi között a következő szavakat: Et quid dicturi sumus futuro iudicii, frater dilectissime, si illud grave jugum atque vinculum cervicis nostrae, non dico pro ecclesiastica, sed pro quadam saeculari nobis dignitate defendimus. (Epist. I. 3. n. 56. [*Migne* LXXVII. 651.]; lásd még I. 9. n. 109. [*Migne* I. c. 1038.]).

A bullák pl. újra meg újra hangsúlyozzák, hogy a pallium ad missarum sollemnia tantum celebranda adományoztatik,¹ a VIII. János alatt 877-ben tartott ravennai zsinat 3. fejezete pedig a pallium elvesztésének büntetésével fenyegeti azt az érseket, a ki azt az útczán és litániákon viselné és nem csupán a főünnepéken és az apostoli széktől meghatározott napokon a mise alatt.²

Hogy *eredetileg* mint állott a dolog a pallium liturgikus jellegével, határozottan megmondani nem lehet. Mivel azonban legalább a 6. század vége óta mindig liturgikus ruhának látszik, továbbá mivel nincs semmi támaszpont arra, hogy a pallium valamikor nem volt liturgikus megkülönböztető jelvény, hanem csak N. szent. Gergely vagy elődei egyikének uralkodása alatt lett azzá, s végül, mivel a görög palliumot már a 4. században használták a liturgiában: igen valószínű, hogy a római pallium mindig liturgikus ruha volt.

Azoknak a napoknak meghatározására, melyeken az érsekek, illetve a pallium viselésére jogosított püspökök azt hordhatták, először csak a 9. században akadunk; de bizonyos,

---

¹ A bullákat olvashatni *Mühlbauernél* l. c. II. 600. sqq.

² *Harduin* l. c. VI. 186. Mabillon római ordóiban is csaknem kizárólag miseruhának látszik a pápa palliuma. Csak nagyon kevés oly egyházi alkalmat említenek, a mikor még azonfelül használja. Lásd pl. ordo 12. n. 33. és ordo 14. c. 19. (*Migne* LXXVIII. 1078. 1130.).

hogy már előb is volt erre nézve valamiféle szabály.

Már N. szt. Gergely azt írja János palermói püspöknek, hogy a palliumot csak akkor és úgy használja, mint elődei és Szieziliának többi püspöke. Ugyanerre figyelmezteti Donus messinai és János szirakúzi püspököt. Hogy azonban miféle korlátozások voltak ezek és mely napokra vonatkoztak, erről bővebb felvilágosítást nem ad. Megjegyzendő különben, hogy ezekről a dolgokról N. szt. Gergely csak a három sziciliai püspöknek írt levelében beszél, de másutt nem.

A palliumnak nagyon gyakori használatát engedte meg Lothár kérelmére IV. Leó 851-ben Hinkmár rheimsi érseknek. a mennyiben felhatalmazta arra, hogy minden nap viselhesse (cotidianum usum pallii, i. e. in diebus festis sive in consecratione episcoporum aut alio quoque tempore).¹ De ez csak kivétel volt az általános gyakorlat alól. I. Miklós 860-ban Adalovinus salzburgi érseknek egyedül húsvét, az

---

¹ Azt az adományozást, melyet *Flodoardus* Hist. Rem. eccl. I. 3. n. 10. (M. G. SS. XIII. 482.) említ, *Bona* (Rer. liturg. I. 1. c. 24. §. 16.; II. 272.) és *Pagi* (Breviar. II. 67.) kétségbe vonják, de úgy látszik, elégséges alap nélkül. Lásd Leónak Lothárhoz és Hinkmárhoz intézett és újra közzétett leveleit (*Ewald*, Die Papstbriefe der britischen Sammlung, Ep. Leon. 12. 13. a „Neues Archiv“-ban V. 382.), nemkülönben Hinkmárnak I. Miklóshoz (Ep. 11. *Mignenél* CXXVI. 88. sq.) és ez utóbbinak az érsekhez intézett levelét (Ep. 108. *Mignenél* CXIX. 1110.).

apostolok, Nagyboldogasszony, nagy karácsony és ker. szt. János ünnepét jelölte ki oly napokul, melyeken a díszjelvényt viselheti.¹ Néhány nappal többet engedélyez az a bulla, a melynek erejével II. Adorján adott palliumot Actardus nantesi érseknek 868-ban; mindazáltal a szám még itt is nagyon korlátolt.² Brúnó kölni érsek 954-ben azt a rendkívül messzire menő feljogosítást kapta, hogy a palliumot akkor használhassa, a mikor akarja.³ Különben mint az adományozó bullákból látható, már a 10., de különösen a 11. században csaknem ugyanazok voltak a napok, melyekre az usus pallii engedélyeztetett, mint a melyek ma.⁴ De ennek daczára nagyon szűk körű meghatalmazást kapott 1052-ben Hartwig, bambergi püspök, a kinek a pallium használatára IX. Leó csak három ünnepnapot tűzött ki.⁵

5. A 6. századbéli pallium-adományozások és a császár.

Előfordult néhány eset, mikor a római császár, illetve az ő itáliai helytartója ado-

¹ *Migne* CXIX. 772.

² *Ibid.* CXXII. 1271.

³ *Ruotger. Vita Brunonis* n. 27. (M. G. SS. IV. 265.).

⁴ Lásd pl. *Leonis VII.* Epist. ad Gerhard. arch. Laureac. (*Migne* CXXXII. 1071.); *Joann. XIII.* Epist. ad Landulf. arch. Sipont. (*ibid.* CXXXV. 977.) és *Mühlbauer* l. c. II. 600. sqq. et 608. sqq.

⁵ *Migne* CXLIII. 700.

mányozott palliumot. Ennek a dolognak szerfölött nagy jelentőséget tulajdonítottak és azt hitték, hogy a pápa a pallium adományozásában a byzanci udvar együttműködéséhez volt kötve. Ez azonban teljesen alaptalan. Hogy valakit palliummal tüntessen ki a pápa, ehhez az apostoli székek egyáltalán nem volt szüksége a császár hozzájárulására, a kit sem az indítványozás, sem az adományozás, sem a megerősítés, sem a tiltakozás joga nem illetett meg. De lássuk közelebbről ezeket a pallium-adományozásokat, a melyekből azt akarták bebizonyítani, hogy a pápa kötelezve volt a pallium-adományozáshoz a császár beleegyezését is kikérni.

Két ilyen eset Vigilius alatt fordult elő. Auxanius arlesi érsek kérte a pápát, hogy a vicariatust és a palliumot adja meg neki. Erre azt felelte a pápa, hogy *kérelmének még jelen levelében szívesen és haladéknélkül tehetett eleget*, azonban illendőnek találta, hogy a császár is tudomással birjon a dologról részint azért, hogy, mivel a császár is hozzájárul kitüntetéséhez, kétszeres örömet okozzon így neki, részint pedig azért, hogy bizonyítékát adja a császár hite iránt való illő tiszteletének, vagyis annak, hogy a „legkeresztényebb” császárnak a hit iránt tanúsított érdeklődését kellő figyelemre méltatta.¹ Másfél évvel később azután Vigilius

---

¹ *Vigil. Epist. ad Auxan. arch. Arelat.* (M. G. Epist. III. 59.): De his vero, quae caritas vestra tam de usu pallei, quam de aliis sibi a nobis petiit debere concedi, *libenti hoc animo etiam in praesenti facere et*

tényleg megadja Auxaniusnak a vicariatust. E mellett buzdítja, hogy imádkozzék Justinian- és Theodoraért, a kik pia devotione hozzájárultak a pallium adományozásához. Úgy szintén foglalja imádságába Belizárt is, mint a kinek tanácsa szerint jártak el a felségek. Fel-szólítja továbbá, hogy működjék közre a béke érdekében Childebért és Justinian között. Végül hozzáteszi: „És mivel illendőnek tartjuk, hogy helyettesünknek a pallium díszje is meglegyen, megengedjük neked annak használatát úgy, a mint azt boldog emlékü elődünk Symmachus a te elődödnek megengedte, *szt. Péter tekintélyénél fogva*.” Ez az egyik eset.¹ A másik körül-belül egy évvel később történt.

Auxanius meghalt. Utóda szintén Vigiliushoz fordult azzal a kérelemmel, hogy adja meg neki a vicariatust és a palliumot. A dolog ez alkalommal hamarosan elintéztetett. Vigilius 546. augusztus 23-ról keltezett

---

sine dilatione potuimus, nisi cum christianissimi domni . . . , sicut ratio postulat, voluissemus perficere notitia, ut et vobis gratior praestitorum causa reddatur, dum, quae postulastis, cum consensu christianissimi principis conferuntur, et nos honorem fidei ejus servasse cum competenti reverentia judicemur. Különös, hogy Löning, a ki a mellett harczol (Geschichte des deutschen Kirchenrechts II. 92. ff.), hogy a pápa a pallium adományozásában a császártól függött, egy szóval sem említi, hogy Vigilius határozottan kimondja, hogy azonnal és haladék nélkül teljesítheti Auxanius kérelmét, és hogy a pápa Auxaniusnak és Auréliánnak beati Petri sancta auctoritate, praesenti auctoritate adja a palliumot. Miért? Löning az Auréliánhoz írt levélnek csak a nisi cum-mal kezdődő helyére hivatkozik. Persze így könnyebben lehet arról beszélni, hogy a pápa köteles volt a császár beleegyezését kikérni.

¹ Ibid. III. 62.

levelében kinevezi Auréliánt pápai helyettesnek. Egyúttal a következőket írja neki: „Hogy pedig a mi helyettesünk semmi tekintetben se álljon elődei megett, szükségesnek látjuk neki *jelen levelünk erejénél fogva* (praesenti auctoritate) a pallium használatát engedélyezni, miként ezt már a Te elődödnök is megadtuk.“ A pápa levele azzal a figyelmeztetéssel végződik, hogy Aurélián minden igyekezetével törekedjék ápolni a barátságos viszonyt a frank király, Childebert, és Kelet-Róma között. Ezenfelül Belizárnak is köszönje meg, hogy Aurélián követei helyett a császári udvarban közbenjárt s a dolgot ő maga gyorsan elintézte.¹

A másik két eset N. szt. Gergely alatt történt. II. Justinian császár elűzte székéről Anastasius antiochiai pátriárkát. Gergely, a ki az elűzöttet nagyra becsülte, elégtételt akart neki adni. A felségekhez fordult tehát, hogy küldjék Anastasiust Rómába s engedjék meg, hogy itt viselhesse a palliumot a szent mise alatt, hadd élhessen méltóságában legalább Gergely mellett, ha már egyszer székhelyére nem térhet vissza. A pápának erről a lépéséről Sebestyén risinei (?) püspökhöz írt leveléből értesülünk.²

Az utolsó eset Syagrius autuni püspöké volt. Brunhilda arra kérte Gergelyt, hogy őt palliummal tüntesse ki. A pápa a királynéhoz írt levelében örömének adott kifejezést e felett s egyszersmind késznek nyilatkozott teljesíteni a kérelmet, főleg mivel a császár is beleegyezik a kérdéses adományozásba, mint ezt ügyvivőjétől tudja, sőt mi több, kívánja.³

Ez tehát az a négy eset. Már most az a kérdés:

¹ *Vigil. Epist. ad Aurel. archiep. Arelat.* (M. G. Epist. III. 66.).

² Epist. I. 1. n. 28. (*Migne* LXXVII. 481.).

³ Ibid. I. 9. n. 11. (*Migne* I. c. 952.).

vajjon lehet-e itt szó a császár beleegyezésének köteles kikéréséről? Nem.

A legutóbbi esetben ez tiszta és világos. Mert valamire hajlandónak lenni, valamit nagyon kívánni, még távolról sem jelenti azt, hogy az illető arra a bizonyos dologra nézve a helybenhagyás vagy tiltakozás jogával bir. Sokat lehet szeretnünk, sokat óhajthatunk nagyon, de azért ebből nem következik, hogy mi arra elhatározó befolyással birunk. Épen így egészen két különböző dolog: kötelezve lenni a császár beleegyezését kikérni és puhatolózni, minő álláspontra helyezkednek Byzanceban valamely tervvel szemben, milyen a hangulat erre nézve az udvarban, és biztosságot szerezni arról, hogy a szándékolt cselekvény nemcsak hogy nem ütközik semmiféle nehézségbe a felségek részéről, hanem inkább tetszésükkel találkozik. Ez nem jelent függő viszonyt, hanem oly eljárást, melyet a valódi állambölcsesség sugall.

Még világosabb a dolog az első és a második esetben. Vigilius ugyanis *határozottan* kijelenti, hogy ő *azonnal és haladék nélkül*, tehát a nélkül hogy a császárt erről értesítené, adhat Auxaniusnak vicariatust és palliumot. És mikor Auxaniust és Auréliánt kitünteti a palliummal, ezt, mint ő maga megjegyzi, beati Petri sancta auctoritate, praesenti auctoritate teszi. Nem is mondja Vigilius, hogy ő neki kötelessége eljárásáról a császárt értesíteni s hogy ő ebben a császártól függ. Ő ezt csak a czélszerűség szempontjából találja észszerűnek és helyesnek.

Egyébiránt Auxanius és Aurélián ügyében is nem annyira a palliumról, mint inkább a pápai helytességről van szó. Mert nagyon feltűnő, hogy Vigilius 545. május 22-ről keltezett levelében, melynek erejével Auxaniusnak mindkettőt megadja, csak a helytességre nézve kéri ki Justinian és Theodóra hozzájárulását, míg a pallium adományozását egyszerűen saját dolgának tünteti fel. Mit is törődött volna a császár annyira a palliummal,

melyet Vigilius is csak *ornatus* gyanánt említ? A mi őt érdekelte, az legfőlebb a vicariatus átruházása volt. Mindazáltal ha a pápa levelét elfogulatlanul vesszük szemügyre, be kell látnunk, hogy a pápai helyettség adományozásához sem kellett a császár jóváhagyását kikérnie.

A mi végre a harmadik esetet illeti, ez a pallium-adományozással nincs semmiféle összefüggésben; itt csak annak lehetővé tételéről van szó, hogy a száműzött e díszjelvényt békében használhassa.

De azt mondják, hogy Vigiliusnak és Gergelynek magatartását nem lehet eléggé megmagyarázni annak feltevése nélkül, hogy a pápának kötelessége volt a pallium adományozásához kikérni a császár beleegyezését.¹ De igaz-e ez? Nem; mert könnyű mindkettőnek eljárásáról teljesen kielégítő és természetes magyarázatot adni. Mély politikai bölcsesség vezette őket cselekvésükben.²

Vigilius azokból a tapasztalatokból, melyeket szerzett, jól ismerte Byzancot. Elég oka volt félni attól, hogy ha Auxaniust és Auréliánt palliummal tünteti ki, vagy inkább, ha a vicariatust rájuk ruházza, ezt az eljárást a császári udvarban rosszra magyarázzák, sőt talán épen a frankokkal való összeesküvésnek tekintik, s így nemcsak őt érheti miatta mindenféle kellemetlenség, hanem Kelet-Róma és Frankhon között is feszültség támadhatna belőle.³ Ennek akarta elejét venni Vigilius s ezért határozta el habozva, félénken s Byzanc érzé-

¹ Ezt állítja *Löning* (i. h.) az 1., 2. és 4. esetre nézve.

² Lásd még *Grisar* kitűnő értekezését (Rom und die fränk. Kirche VI.) a „Zeitschrift für kath. Theol.“ XIV. (Innsbruck 1890.) 488. és következő lapjain.

³ Mennyire szíven feküdt Vigiliusnak a két birodalom közötti béke, mutatják Auxanius- és Auréliánhoz intézett levelei.

kenységét kímélve, mint már előbb, hogy a császár iránt való tisztelettel teljes érzületének és hódolatának azzal ad kifejezést, hogy őt a dologról értesíti.

Gergely pedig Anastasius pátriárka ügyében kettőt akart elérni. Egyrészt iparkodott, hogy a mennyire lehetséges, az érdekes és ártatlanul üldözött férfiúnak tisztességes elégtételt szolgáltatasson, de úgy, hogy másrészt ez ügyben keleti Rómával minden nehézséget és bonyolalmat kikerüljön.

Végül a körülmények tekintetbe vétele és az okosság követelményei vezették Gergelyt a Syagrius püspök ügyében tanúsított magatartásában is. A pápa szíven viselte, hogy a császár és a királyné között a békét támogassa, nemkülönben hogy Brunhildát a római birodalom urához közelebb hozza és lekötelezze. Más jelentősége nincs annak, ha a pápa megbízza konstantinápolyi helyettesét annak kifürkészésével, hogy mily állást foglal el Byzance az ő szándékával szemben, és ha azután ő erre vonatkozó észrevételeit a királynénak írt levelében alkalmilag megteszi.

Valóban nem lehet csodálkozni azon, hogy ezek után nemcsak katolikus jogászok útasítják vissza azt az elméletet, mely szerint a pápának kötelessége volt a pallium adományozására a császár felhatalmazását kikérnie, hanem hogy maga Hinschius is így nyilatkozik: „A pallium adományozásában a pápa nem volt kötve a császár beleegyezéséhez. És ha a pápa az adományozás előtt néhányszor a császár véleménye után tudakozódott, ez akkori különös okokból magyarázható ki, minthogy máskor azt

a kitüntetést a pápa a császár tekintetbe vétele nélkül adta meg.“¹

Tényleg, a ki egy Vigiliusnak, egy Gergelynek és a többi pápának leveleit elfogulatlanul vizsgálja, annak figyelmét nem kerülheti ki, hogy a pápák és csak a pápák voltak azok, a kik a palliumot adományozták; hogy egyedül csak tőlük függött meghatározni, hogy valamely érsek mily terjedelemben használhatja azt, valamint hogy egyedül ők voltak, a kik e jelvénynek törvényes időn kívüli és a fennálló szokással ellenkező használata ellen tiltakozó szavukat felemelték.

A pallium szt. Péter székétől jön,² áldásos ajándék,³ az apostolfejedelem vigasztalása.⁴ A pápa azt beati Petri sancta auctoritate, praesenti auctoritate adományozta, tehát ez a pápában székelő és Pétertől származó apostoli teljes hatalom kifolyása volt, tekintet nélkül arra, vajjon a kik megkapták, alattvalói voltak-e a császárnak vagy nem. És ha e mellett néhányszor a byzanci udvarral egyetértve, illetőleg óhajának kifürkészése után adományozta e díszjelvényt a pápa, nem szabad felednünk, hogy ezzel szemben sokkal nagyobb számú oly eset áll, a mikor

¹ *Hinschius*, System des kath. Kirchenrechtes II. 26.

² *Gregor M.*, Epist. I. 9. n. 122. (*Migne* LXXVII. 1056.).

³ *Ibid.* n. 121. (*Migne* I. c. 1052.).

⁴ *Ibid.* n. 109. (*Migne* I. c. 1038.).

ilyféle eljárásnak a legcsekélyebb nyomára sem akadunk.

Állították azt is, hogy a pápának a pallium adományozásához legalább akkor ki kellett kérnie a császár hozzájárulását, ha az, a ki megkapta, nem volt a császár alattvalója. Ámde Vigilus éppen ily esetben, t. i. Auxanius kérésére vonatkozólag mondja, hogy mindjárt és haladéknélkül s a nélkül, hogy a császárt értesítené a dologról, teljesítheti a helyettségére és a palliumra vonatkozó kérelmét. Ezenfelül a pápának tényleges viselkedése is mutatja, hogy ez a vélemény önkényes és tarthatatlan. Sapaudus arlesi érseknek I. Pelagius, Leander sevillai és Ágoston canterburyi érseknek I. Gergely adott palliumot, a nélkül hogy a császár véleményére még csak gondoltak volna is. Szintügy biztos kilátásba helyezi Gergely a palliumot a jövődöbéli yorki és londoni érseknek, de hogy erre a byzanci udvar jóváhagyása is szükséges volna, még csak távolról sem sejteti.

Sőt meg Duchesne-nel azt mondani¹ is alaptalan, hogy a 6. századbéli pápák, mikor olyanp üspököknek akarták adományozni a palliumot, a kik nem álltak görög uralom alatt, előbb ki *szokták* rá kérni a császár beleegyezését. Mert eltekintve attól, hogy a pápák ily esetekben sem kértek soha meghatalmazást, — erre sem nem volt szükségük, sem lépéseik olyan látszattal nem bírtak, mintha jóváhagyásért folyamodtak volna, — a 6. század pápái a pallium adományozásának egyedül őket illető joga gyakorlása alkalmával eljárásukról csak akkor értesítették a byzanci udvart, vagy csak akkor vették figyelembe a császár kívánságát, ha az egyes esetekben a viszonyokra való tekintetből nagyon üdvösnek látszott. De különben hogy lehet három eset után (Auxanius, Aurélián és Syagrius) szokásról beszélni?

¹ Origenes p. 371.

6. A pallium jelentése.

A keleti egyházban a pallium (Omophorion) már az 5. század kezdetén a püspökök pásztori hivatalának jelképe gyanánt tűnik fel.¹ Az elveszett bárány képe volna az, melyet nyájához visszavezetni a püspöknek, mint a jó pásztor utódának feladata. Nem így volt ez a római egyházban, a hol a pallium kizárólag az apostoli szék birtokosának volt fentartva. Itt a régebbi időben sohasem mondják a püspökök pásztori hivatala jelképének, noha N. szt. Gergely azokat, a kiknek palliumot adott, ismételten felhívja a püspöki tiszt kötelmeinek gondos teljesítésére, és a Liber diurnus formularéi erre rövidebben vagy bővebben figyelmeztetnek. Ily jelvény gyanánt nyugaton talán II. Kelemennek János salernói püspökhöz intézett levelében jön

---

¹ *Isid. Pelus. Epist. l. 1. n. 136. ad Herm. comit. (Migne, P. gr. LXXVIII. 271.).* A palliumot a keleti egyházban a későbbi időben is a püspökök pásztori hivatalára vonatkoztatták; lásd a *Μυστική Θεωρία* magyarázatát a püspökök omophorionjáról (*Migne, P. gr. XCVIII. 393.*), *Eusthatii Vita S. Eutychii c. 3. n. 25. (AA. SS. 6. April., l. 552.), Synod. Constant. III. (680.) Epist. ad Agath. Pap. (Harduin l. c. III. 143S.) Simeon. Thessalon. Περὶ τῆς ἱερᾶς λειτουργίας c. 82. (Migne, P. gr. CLV. 260.).* Pelusiumi Izidor levele szerint a keleti egyházban a palliumot a mise alatt viselték, de evangeliumkor az iránta való tiszteletből letették; a IV. konstantinápolyi zsinat 14. kánona pedig a palliumra vonatkozólag azt rendeli, hogy azok a püspö-

elő először. *Rómában* a pallium, mihelyt itt találkozunk vele, oly jelvény jellegével birt, mely a római püspököt mint ilyent jellemzi és az ő primátusi vagy legalább pátriárkai hatalmát megkülönbözteti.¹

Mikor Felix Bonifác nevű archidiakonusát utódának választotta, ennek jeléül saját palliumát adta át kök, a kik az omophoriont csak bizonyos meghatározott időben használhatják, azt egyedül akkor viseljék, ne pompázkodás- és nagyzásból, se ne a szent miseáldozat egész tartama alatt, se ne minden egyházi cselekvény végzése alkalmával. E szerint tehát a görög omophorion is épen úgy, mint a római pallium, ősidőktől fogva liturgikus ruha volt. A mostani gyakorlat szerint, mely legalább is a 10. századba nyúlik vissza (*Liutprand. Crem. Legat. Constant. c. 62. [M. G. SS. III. 361.]*), a keleti egyházban minden püspök viseli az omophoriont. Hogy azonban ez mindig így volt-e, biztosan eldönteni nem tudjuk. Majdnem úgy látszik, mintha a keleti patriarchatusokban az volt volna a szokás, a mi Rómában.

¹ Hogy az apostoli szék birtokosa mindig mint az egész egyház feje vagy eleinte csak mint Nyugat pátriárkája viselte-e a palliumot, nehezen lehet megmondani. *Cremonai Liutprandus* szerint (l. c.) a konstantinápolyi pátriárkának egészen XII. János idejéig engedélyt kellett kérnie az apostoli széktől, hogy a palliumot használhassa. Minthogy azonban *Liutprandus* nagyon kevésbé méltó a hitelre, állításának helyességét eldöntetlenül kell hagynunk és pedig annál inkább, mivel semmi sem támogatja az akkori időből. A mint látszik, a keleti pátriárkák sem nem kapták a palliumot a pápától, sem használása végett nem kérték ki engedélyét. (*Liberat. Breviar. Hist. Nest c. 20. [Migne, P. lat. LXVIII. 1036.]*)

neki. Továbbá, mint a Liber diurnusból kitűnik, legalább már a 8. században a pápát consecratioja alkalmával palliummal szokták feldíszíteni.¹ Viszont Belizár és Constantius császár erőszakkal elvették Silverius² és Márton³ pápától palliumjukat, mikor őket önkényesen és jogtalanul letették. Épen így, midőn a 769. római zsinat Konstantint megfosztotta bitorolt méltóságától, egyebek között a palliumot is elvettette tőle.⁴

Ily körülmények között úgy látszhatott, mintha a pallium adományozása annak kifejezője volt volna, hogy általa az apostoli szék különös lelki hatalmat ruház át és valakit a primátusi vagy pátriárkai főhatalomban részesít. Azonban a dolog nincs így. A pallium-adományozás ugyanis eredetileg kitüntetés jellegével bírt és pedig nemcsak az egyszerű püspökökre, hanem az érsekekre és pápai helyettesekre nézve is, mint pl. ha manap suffraganeus kap palliumot.

Hogy a suffraganeusnak a pallium magában semmiféle kiváltságot és hatalmat nem adott, kitűnik N. szt. Gergelynek Syagrius autuni püspökhöz intézett leveléből.⁵ Ebben a pápa a pallium megadását nuda munificentianak mondja; azért adja meg, írja ő, a palliumon kívül Syagriusnak az elsőbbségi jogot, ne indumenti munificentiam nudam videamur quodammodo contulisse.

Ugyanez állt az érsekekre és a pápai helyette-

¹ n. 57. (*Sickel*, L. D. p. 46.).

² Vita Silverii (*Duchesne*, L. P. I. 293.).

³ Commemoratio (*Migne* CXXIX. 595.).

⁴ Vita Stephani III. (*Duchesne* l. c. I. 472.).

⁵ Epist. l. 9. n. 108. (*Migne* LXXVII. 1036.).

sekre nézve is. Ezeknél ugyan e kiváltság különösen kiváló állásukban gyökerezett, mindamellet a pallium adományozása és az érseki vagy helyettesi joghatóság átruházása között eredetileg csak nagyon laza és tisztán külső volt az összefüggés. Miként az érseki és helyettesi hatalom gyakorlása még nem volt a pallium átvételéhez kötve, ép úgy annak közlése sem függött össze a pallium megadásával. A pallium csak kitüntető ajándék volt, melyet az apostoli szék az érsek vagy pápai helyettes méltóságához fűzött, de mindenkor tetszése szerint. Lehetett valaki érsek, a nélkül, hogy palliummal birt volna, viszont elveszthette valaki a pallium használati jogát, de azért rangjától nem fosztatott meg. Ugyanezért a pallium nem is volt még oly érseki jelvény, mely az érsekeket az egyszerű püspököktől megkülönböztette volna.

A mint látszik, még a helyetteseknek és érsekeknek adott pallium is nehezen volt eredetileg a rájuk ruházott különös hatalom pusztá jelképe.

Ilyen symbolikát nemcsak a Gergely előtti pápák, hanem Gergely, sőt még a Liber diurnus hivatalos formularéi sem ismernek.¹ A pallium ezekben mindenütt mint dísz szerepel (ornatus, decus, habitus praeclarus, exterioris cultus ornatus, honoris beneficium). Főképen Gergely leveleiben találkozunk ezzel a felfogással, a ki a pallium adományozását csaknem mindig azzal a figyelemzetetéssel kíséri, hogy az átvevőnek gondja legyen

---

¹ Csak egyszer látszik a pallium N. szt. Gergelynél a helyettség symbolumának, t. i. abban a válaszban, melyet a pápa Angolország apostolának hozzá intézett kérdezősködéseire adott. (Epist. l. 9. n. 64. *Mignenél* LXXVII. 1192.).

arra, hogy a külső dísznek belső erényesség feleljen meg, s egyúttal óva szokott inteni a felfuvalkodottságtól.

Ellenben a pallium adományozása, illetve kérelmezése és átvétele már korán kifejezése lehetett az apostoli szék és az érsekek közötti egységnek és egyetértésnek.

Ez a felfogás világosan csak a 8. században mutatható ki a Liber diurnus egyik formularéjából,¹ és Zakariás pápának szt. Bonifácához intézett egyik leveléből.² De hogy már előbb megvolt, kiviláglik Mór ravennai érsek eljárásából, a ki annak jeléül, hogy Ravenna független a római patriarchatustól, nem az apostoli széktől, hanem a császártól kérte a palliumot.³

Az a változás, mely a pallium adományozásának gyakorlatában a 9. század óta végbe ment, magától érthetőleg nem lehetett befolyás nélkül a pallium jelentésére sem.

Ekkor a római palliumot minden érsek viselni kezdte. Sőt nemcsak az érseki, hanem még a főpapi cselekvények végzése is annak átvételétől tétetett függővé. Az érsekek csak a pallium adományozásával nyerték meg a teljes érseki és püspöki jogokat a címmel együtt. Ennek következtében nem is maradt többé tetszésükre bízva, hogy kérjék-e, vagy ne, hanem kötelességükké lett, hogy megválasztatásuk, illetve fel-

¹ n. 47. (*Sickel* l. c. p. 38.).

² n. 58. (M. G. Epist. III. 315.).

³ *Agnelli*, Liber pontif., Vita Mauri c. 3. (*Migne* CVI. 673.). Pallium ab imperatore petite, quacumque enim die Romae subjugati fueritis, non eritis integri, mondja halála előtt Mór.

szentelésük után meghatározott idő alatt az apostoli széktől kérjék.

A pallium tehát ettől fogva érseki jelvény, mely az érsekeket és a suffraganeusokat egymástól megkülönbözteti. Most a pallium adományozása által lesz az érsek tartományának határai között a pápa valódi helyettese. A pallium lett az a kötelék, mely az érsekségeket az apostoli székkal a szó legszorosabb értelmében tömör egységbe foglalja össze. Ez a főpapi hatalom foglalata.

A pallium, mondja Rabanus Maurus, az érseket díszíti, mivel a pápa helyettese.¹ Amalarius,² Pseudo-Aleuin³ és később Robertus Paululus⁴ az érsekeket a közönséges püspököktől megkülönböztető jelvénynek nevezi. VII. Gergelynek a roueni érsekhez intézett levelében az érseki méltóság kiegészítője,⁵ Sicardusnál a római szék előtt való tisztelettel teljes meghódolás jele.⁶ Deutzi Rupert⁷ és autuni Honór⁸ a pallium adományozásában az érseki hatalom átruházását látja. A főpapi hatalom teljességének mondja a palliumot a 12. római

¹ De cleric. instit. l. 1. c. 23. (*Migne* CVII. 309.).

² De ecclesiast. off. l. 2. c. 23. (*Migne* CV. 1098.).

³ De div. off. c. 39. (*Migne* CI. 1243.).

⁴ De off. eccl. l. 1. c. 57. (*Migne* CLXXVII. 406.).

⁵ *Migne* CXLVIII. 603.

⁶ Mitrale l. 2. c. 5. (*Migne* CCXIII. 80.). Lásd még *Paschal.* II. Epist. ad archiep. Spalat. (*Migne* CLXIII. 428.).

⁷ De div. off. l. 1. c. 27. (*Migne* CLXX. 25.).

⁸ Gemma l. 1. c. 222. (*Migne* CLXXII. 611.).

ordo,¹ III. Incze, sőt már II. Páskál a spalatói érseknek írt levelében. „A palliumban,” írja a pápa, „a főpapi hatalom teljessége adományoztatik, mivel az apostoli szék és egész Európa szokása szerint a pallium átvétele előtt az érsekeknek semmi esetre sem szabad püspököket szentelni vagy zsinatot tartani.”² Hasonlóképen, de még részletesebben és határozottabban nyilatkozik III. Incze: „A pallium plenitudo pontificalis officii-nek neveztetik, mivel benne és vele a főpapi hatalom teljessége adatik. Mert mielőtt az érsek a palliummal feldíszíttetnék, sem papokat, sem püspököket, sem templomokat nem szentelhet, főleg pedig nem nevezhető érseknek.”³

Mióta a pallium mélyebb jelentést kapott, azzal a szokással is, hogy megáldása vagy elküldése előtt az apostolfejedelem sírjára tették, különös jelképes jelentést kezdtek összekötni. A pallium a püspöki tiszt megtestesített teljessége lett. Ez a plenitudo pontificalis officii viszont Pétertől ered, a kire bízta az Üdvözítő egész egyházában a kötöző és oldozó hatalmat. Ezt találták ezentúl a pallium ama letevésében kézzelfoghatólag kifejezve. Ennek a jelképes magyarázatnak a nyomát megtaláljuk már

---

¹ c. 48. n. 81. (*Migne LXXVIII. 1098.*). Az az archidiakonus, a ki a pápa consecratiója után átnyújtja neki a palliumot, a 12. ordo szerint e közben így szól: *Accipe palleum, plenitudinem scilicet pontificalis officii* etc.

² *Migne CLXIII. 428.*

³ De sacrificio missae l. 1. c. 63. (*Migne CCXVII. 799.*).

II. Páskálnak a spalatói érsekhez intézett levelében.¹

Mióta szokták a palliumot az apostol sírjára tenni, nem tudjuk megállapítani. Világos bizonyítékaink rá csak a 12. századból vannak.² Minthogy azonban a 9. században a diakonusok felszentelése előtti éjjelre azok orariumait (= stóláit) is szt. Péter confessiójára szokták tenni,³ lehet, hogy hasonló módon jártak el már akkor a palliummal is. De azt nagyon kérdésesnek tartjuk, vajjon már N. szt. Gergelynek eme szavaiban: „Reverendissimo autem fratri et coepiscopo nostro Leandro pallium *a beati Petri apostoli sede transmissimus*,” van-e czélzás a szóban forgó szokásra.⁴

7. A pallium alakja és mivoltja.

Az öskeresztény idők és a jelenkor palliuma között alak és mivolt tekintetében nagy különb-

¹ *Migne* CLXIII. 428.: Quum igitur a sede apostolica vestrae insignia dignitatis exigitis, quae a beati Petri tantum corpore assumuntur, justum est, ut vos quoque sedi apostolicae subjectionis debitae signa solvatis.

² *Petri Mallii* Hist. Vatic. Conf. ad Alex. III. (AA. SS. Jun. VII. 35.*). Addit. ad *Petr. Mall.* Hist. (l. c. 104.*).

³ n. 2. (*Migne* LXXVIII. 1005.).

⁴ Epist. I. 9. n. 122. (*Migne* LXXVII. 1056.). Közvetlenül előbb N. szt. Gergely ezt mondja: Clavem parvulam a sacratissimo beati Petri apostoli corpore vobis (t. i. Rekkared királynak) pro ejus benedictione transmissimus. Ha a Leandernek küldött pallium az apostol sírjáról vétetett volna, akkor valószínű, hogy a pápa e helyett: *a beati Petri apostoli sede*, ezt írta volna: *a beati Petri apostoli corpore*.

ség uralkodik. Mint a többi liturgikus ruha, úgy a pallium is az idők folyamán többféle változáson ment keresztül. Ebben rajta is ismétlődött az a jelenség, melyet más kultuszruhák fejlődésében észrevettünk: a változás, mely a palliumon lassankint végbement, nem vált előnyére; nem annyira továbbfejlődés volt az, mint inkább visszafejlődés. A mellet, nyakat és vállakat könnyedén és festőileg övező szalagból vékony gyűrű lett, melyről elül és hátul rövid szalag nyúlik mereven alá.

A régi időből szerfelett kevés pallium maradt ránk, a min nem lehet csodálkozni, ha meggondoljuk, hogy a középkorban már korán együtt temették el a palliumot a halottal.¹ Minthogy pedig azok az írásbeli

---

¹ Az Arlesban őrzött két palliumon kívül, melyek közül az egyiket szt. Caesariusénak mondják (?), (bővebb részleteket közöl felőle *de Linas*, Rap. sur les vêtements sacerdot. p. 47.), aligha maradt fenn több a középkorból. Egy állítólag III. István idejéből származó palliumot, melyet egykor Szt.-Denisben őriztek (leírását lásd *Millet-nél*, Trésor de Saint-Denis [Paris. 1645.] p. 113.), *Rohault de Fleury* jogosan helyez későbbi időbe (l. e. VIII. 53.). Azok közül a palliumok közül, melyeket v. *Wilmowsky* a trieri érsekek holttestein talált, kettőnek képét közli a „Die Grabstätten“ stb. II. táblájá. Sajnos, hogy v. *Wilmowsky* nem írta le pontosan a talált palliumokat. A mit *Forrer* (Römische und byzantinische Seiden-Textilien, S. 19. ff.; hozzá a IX., XVI., XVII. tábla) egy Achmim-Panapolisban talált, 217 cm. hosszú, rávarrt selyemdarabkákkal és belehímzett képekkel díszített vászonszalagról mond: „Ezek a kis selyemdarabok talán

tudósítások is, melyek a pallium hajdani alakjáról és mivoltjáról mai napig fenmaradtak, szintén kevés felvilágosítást nyújtanak annak fejlődéséről, azért a pallium változásainak történetét főképen az emlékeken kell tanulmányoznunk. Szerencse, hogy ezekben nincs hiány.

A római palliumot, mint már előbb megjegyeztük, legelőször a ravennai S. Apollinare in Classe és a S. Vitale mozaikjain találjuk ábrázolva. Rómában a 7. század első feléből való képműveken fordul elő, t. i. a S. Agnese fuori le Mura és szt. Venantius oratoriumának mozaikjain, a lateráni baptisterium mellett. A 8. századból való VII. Jánosnak palliummal díszített képe. Ez a kép a lateráni bazilika hajdani Mária-oratoriumából a szt. Péter-bazilika alsó templomába vitetett át, a hol jelenleg is őriztetik, és ha át meg át van is dolgozva, a régi alakot rajta főbb vonásaiban mégis megtalálhatjuk.¹

ereklyék . . . Csak ez magyarázza meg eléggé, hogy miért használtak ily jelentéktelen szövetdarabkákat . . . Ezt (a palliumot) megint azok a ráillesztett ereklyék szentelték meg és csak egy *felszentelt*, azaz (!) *magas rangú pap, püspök vagy érsek* viselhette ezt a díszruhát . . . Aligha hibázunk, ha ezt a selyemhímzést, mint a pápától valamely egyiptomi érseknek adományozott jelvényt, egyenesen itáliai-római műdarabnak mondjuk, — tisztán csak képzelődés.

¹ *Grisar* i. m. 89. l. Itt kellene még megemlítenünk a S. Apollinare in Classe alaposan restaurált mozaikját is, mely *Reparatus* (?) püspököt ábrázolja. (*Garrucci* l. c. tav. 275².)

Mindezekben a képeken a pallium hosszú, középszerűen széles, fehér színű szalag, melynek alsó részét egy fekete vagy vörös kereszt díszíti, s rojtban végződik. Felvétele úgy történt, hogy a bal vállon kezdve, a háton, jobb vállon és a mell előtt végigvezették, majd a bal vállon hátra dobták, minek következtében a pallium egyik vége elül, másika hátul függött alá.

Hogy milyen anyagból készítették a palliumot, azt a képművekből megtudni természetesen nem lehet. Az a pallium, melyet Arlesban szt. Caesariusé gyanánt őriznek, gyapjú. Ellenben az, melyet IV. Gergely alatt N. szt. Gergely koporsójában találtak, Johannes Diakonus szerint byssusból, azaz finom vászon-, illetve gyapotból,¹ készült, föltéve, hogy a tudósító a bysszus alatt vásznat vagy gyapotkelmét ért s nem inkább általában valamely finom szövetet, tekintet nélkül annak anyagára.² Tüket a pallium megerősítése végett kezdetben nem használtak. Johannes Diakonus határozott tudósítása szerint ugyanis N. szt. Gergely testének felemelésekor azt észlelték, hogy a pallium szabadon vette körül vállait és nem volt tükkel (acubus) megerősítve, épen úgy, mint azt a legrégibb mozaikokon és festményeken is látjuk.³

¹ Vita Gregor. l. 4. n. 80. (*Migne* LXXV. 228.).

² A bysszus jelentését különféleképen magyarázzák. Ezek a vélemények összeállítva olvashatók *Pauly*, Realencyklopädie III. (2. Aufl.) 1108. A középkorban, úgy látszik, a bysszus nem mindig meghatározott anyagból készült kelmét jelentett, hanem általában finom fehér szövetet is.

³ Vita Gregor. l. c. *Rohault de Fleury* téved, ha ebből a helyből azt olvassa ki, hogy Johannes már a régi képműveken megtalálta a tüket (l. c. VIII. 51.).

A még most is használatos három tű (acus vagy spinulae) legkésőbb a 8. század folyamán jött alkalmazásba, mert már a 800 előtt készült első római ordo útasítása szerint annak a diakonusnak vagy subdiakonusnak, aki a pápa nyakába teszi a palliumot, hátul, elül és a bal vállon tűkkel a planetára kellett azt erősítenie.¹

A három tűnek használatba vétele kétségkívül a pallium felvevési módjának megváltozásával függött össze, mely eleinte ugyan csak jelentéktelen volt, azonban idő múltával a palliumnak egész átalakítására vezetett. Ez abban állott, hogy a végeket, melyeket eddig a bal vállon eresztettek le függőlegesen előre és hátra, most a mell és a hát közepén bocsátották le.

Hogy ez a változás már a 9. század második felében beállt, világosan kitűnik Johannes Diakonus tudósításából. Mikor t. i. I. Gergelynek még a pápa életében készült képét leírja, kiemeli, hogy a bal vállról előre hulló szalag oldalt van és nem a test közepén fut alá.² Az első ordónak a három tűről szóló rubrikáját tekintve különben aligha tévedünk, ha azt mondjuk, hogy e változás már a 8. század vége előtt végbement. A mi az emlékeket illeti, úgy látszik, hogy a pallium felvételének új módja már a lateráni triclinium ősi mozaikján előfordul, a mint ez a róla maradt különböző másolatok összehasonlításából kitűnik. Ez a mozaik III. Leo alatt (795—816) készült.³ Más egykorú vagy csak kevéssel újabb emlékek is nem nyújtanak biztos ítéletet, mivel a pallium menetét a mellen könyv vagy

¹ n. 6. (*Migne* LXXVIII. 940.).

² Vita Gregor. I. 4. n. 84. (*Migne* LXXVIII. 231.).

³ *Garrucci* I. c. tav. 283.

más egyéb tárgy fedi el, de a pallium egész fekvése itt is inkább a felvétel új módjára mutat. A változás elég világosan látható Márk pápa alakján, mely IV. Gergelynek (827–844) a római S. Marcóban levő apsismozaikján van.

Az első változást, mely abban állott, hogy a pallium végei a mell és a hát közepén függtek alá, csakhamar követte a második, a melynek következtében a pallium teljesen elvesztette szalag-jellegét. Ez a változás abban állott, hogy a szalag megfelelő összevarrásával a palliumnak olyan állandó alakot adtak, a milyent előbb a felvételkor kapott. Minthogy így a vállakat övező circulus bal fele két rétű lett, azért írják a középkori liturgikusok egészen határozottan, hogy a pallium in sinistra duplex, míg a jobb oldalon csak egy rétű.¹

Ez a változás, ha a miniatüröknek hitelt adhatunk, már a 10., sőt talán már a 9. század végén megtörtént. A 11., de főképen a 12. században számos kép bizonyít a palliumon végbement változás mellett. Ezekből kitűnik az is, hogy a pallium körülbelül a 12. század közepéig meglehetősen megtartotta előbbi alakját, a mennyiben a vállakat övező rész a lecsüngő szalagokkal (vitta, linea) még mindig Y alakot képezett. Nézzük csak pl. a római emlékek közül, melyeket a pallium fejlődésének történetére nézve első sorban kell figyelembe vennünk, I. Orbán

---

¹ *Bruno Sign.* Tract. de sacr. eccl. (*Migne* CLXV. 1105. sqq.). *Sicardus*, Mitrale l. 2. c. 5. (*Migne* CCXIII. 80.). *Innocent.* III. l. c. 1. 1. c. 63 (*Migne* CCXXVII. 798.). *Durandus* l. c. 1. 3. c. 17. n. 6.; f. 80.

képét Callixtus coemeteriumában szent. Cecilia sírján,¹ melyet de Rossi a 10. vagy 11. századból valónak mond, S. Clemente alsótemplomának freskóit, melyek a 11. századból vagy 12. század elejéről valók,² szent. Miklósnak a régi Laterán melletti oratoriumában levő³ és S. Maria in Trastevere apsisának mozaikjait a 12. századból.⁴

Ezzel elértünk a palliumnak utolsó változásához. A pallium az **Y** helyett inkább **┐** alakot öltött, melynél a vállakat körülvevő rész valóságos körré lett, s a vittae-t külön szalagdarabokból varrták elül és hátul a circulusra.

A pallium ez utóbbi változásának érdekes képe látható Deutzban, szent. Herbert pompás koporsójának egyik zománczozott lapján. A kép János pápát⁵ ábrázolja, a mint szent. Herbertnek átadja az érseki méltóság jelvényét.

A circulus most már nem a vállakon, hanem gyakran alant a felső karon nyugszik. A 14. ordo világosan útásítja azt a diakonust, a ki a püspöknek az öltözködésnél segédkezik,

¹ Képét lásd *de Rossi*, Roma sotterr. II. tav. 6.

² Másolatait a Mittheil. der k. k. österreich. Centralcommission 1869, *Mullooly*, St. Clement Pope, és *Roller*, St. Clément de Rome, a Revue archéol. 1872., 1873. évfolyamaiban.

³ AA. SS. Propyl. Maji 210.*

⁴ *de Rossi*, Musaici crist. fasc. VII.—VIII. Lásd még a pallium számos másolatát *Rohault de Fleury*nél l. e. VIII. pl. DCXXX.—DCXXXVII.

⁵ A felirat szerint, mely azonban kétségkívül hibás. Szent. Herbertnek II. Szilveszter adományozta a palliumot.

hogy oly mélyen húzza le a karon a palliumot, hogy az a vállhajlat és a könyök között feküdjék.¹

A circulusról elül-hátul lecsüngő szalagok még a 15. században is jelentékeny hosszúsággal bírtak, a mint pl. V. Márton alakja mutatja a lateráni bazilikában levő sírkövén. A század vége felé azonban már észrevehetőleg megrövidültek, a mit bizonyít pl. IV. Sixtus pompás síremléke a szt. Péter-templomban, Sforza Gábor érseknek a milanói S. Maria Incoronatában és Diether von Isenburg († 1482) mainzi választófejedelemnek a mainzi dómban levő sírköve. A szalagok még a 16. században is kellő hosszúságúak, mint ezt az akkori mainzi érsekeknek a liturgikus öltözet tanulmányozására nézve több tekintetben igen figyelemreméltó síremlékei mutatják. A 17. században a kazulával együtt a pallium is eltűnik az emlékekről, a mi könnyen megmagyarázható abból, hogy a mennyiben mindkettőt nagyon megnyirbálták, többé egyikük sem volt alkalmas a képes ábrázolásra. A 18. században a pallium lecsüngő szalagjainak hossza kb. csak 33 cm. volt.²

A palliumnak díszét, mint a ravennai és római mozaikokból kitűnik, már a 6. és 7. században két kereszt képezte, melyek közül egyik az elül, másik a hátul lecsüngő szalagon foglalt helyet. Több kereszttel díszíteni a palliumot csak a 9. század második felében válhatott szokássá.³

² c. 53. (*Migne* LXXVIII. 1158.).

³ *Catalani*, Caerem. eccl. Rom. I. 341.

⁴ A keresztek nagyobb száma szt. Apollinaris és Reparatus (?) érsek képén a S. Apollinare in Classeban későbbi hozzáadás. Ugyanígy áll a dolog a római

Úgy látszik, hogy a keresztek számára nézve a középkorban nem volt határozott szabály. III. Ince és Durandus ugyan azt mondják, hogy a palliumot négy kereszt díszíti, melyek közül egy-egy van a mellen, háton és a két vállon; azonban az a rendkívüli sokféleség, mely a középkori képműveken ebben a tekintetben uralkodik, azt mutatja, hogy erre nézve nem volt határozott szabály megállapítva. Majd egészen hiányzik a kereszt, majd kettőt, hármat, négyet, ötöt vagy többet vehetni észre a látható előrészen. Itt csak a circuluson vannak, ott csupán a lefüggő szalagon, máskor az egész pallium keresztes mintája pótolja őket. És ez az eltérés nemcsak a Rómán kívüli képműveken figyelhető meg, hanem a római emlékeken is, nem véve ki a pápák síremlékeit sem. Hogy ebből a tarka-barka sokféleségből sokat kell a művészek fantáziájának és szeszélyének rovására írni, természetes és világos. De mégis aligha uralkodott volna a középkori képműveken oly össze-visszaság a pallium keresztjeinek számára nézve, mint a milyennel rajtuk tényleg találkozunk, ha határozott szabály vagy állandó szokás lett volna ebben az irányadó. Az emlékeken észrevehető eltérésből biztosan lehet következtetni, hogy eltérés volt a gyakorlatban is. Valóban v. Wilmowskynak a trieri érsekek sírjainak felnyitása alkalmával szerzett tapasztalatai azt bizonyítják, hogy a pallium keresztjeinek száma nem volt mindig egyforma. Míg ugyanis Albero († 1152) palliumának circulusán nem volt egy sem, az elül lefüggő szalagon pedig öt kereszt volt látható, addig

---

S. Prassede diadalívének mozaikjával, a melyen két püspök több kereszttel díszített palliumot visel, eltérőleg I. Páskál pápának ugyanazon templom apsisában látható képétől. *Rabanus Maurus*, úgy látszik, még csupán csak két keresztről beszél, melyek közül az egyik elül, a másik hátul volt volna. (De instit. cleric. l. 1. c. 23. [*Migne* CVII. 309.]).

Boemund († 1367) palliumának circulusa négy, mindenik szalagja pedig két-két kereszttel volt díszítve.¹

A pallium keresztjeinek színére nézve sem volt a középkorban állandó szabály.

A 6., 7., 8. és 9. századbeli mozaikokon a keresztek részben feketék, részben vörösek. Ugyanígy találjuk a későbbi képműveken is. Azok közül a középkori liturgikusok közül, a kik a keresztek színéről megemlékeznek, Rabanus, Robertus Paululus,² III. Inceze és Durandus a keresztek vöröseknek mondják, míg Sicardus³ feketéknek állítja. Az a pallium, melyet 1605-ben VIII. Bonifác holtteste mellett találtak, Grimaldi jegyzőkönyve szerint fekete selyemkeresztekkel volt díszítve.⁴ Ugyanígy színűek voltak a keresztek a régebben St.-Denisben őrzött és — bár tévesen — III. Istvánnak tulajdonított palliumon. Ellenben az utolsó Wittelsbachnak, ki szt. Maternus székén ült, Kelemen Ágost kölni érseknek († 1761), palliumát két fekete és hat vörös kereszt díszítette.⁵

Hogy valamint később, úgy legalább már a 13. század vége felé ólomnehezéket tettek a pallium lehulló szalagjainak a végére, bizonyítja Grimaldi, a ki leírván VIII. Bonifác sírjának felnyitását, azt mondja, hogy a holttest mellett

---

¹ A hajdan St.-Denisben őrzött pallium circulusán négy kereszt volt, de lefüggő szalagjain egy sem.

² De off. eccl. l. 1. c. 57. (*Migne* CLXXVII. 406.).

³ Mitrale l. 2. c. 5. (*Migne* CCXIII. 80.).

⁴ *Bzovius*, Annal. ad 1303.; XIV. 51. sq.

⁵ *Pertsch*, De origine, usu et auctoritate pallii p. 21.

talált pallium lefüggő két szalagjának alján fekete selyemmel bevont ólomdarabocska volt.¹

Azt a módot, a hogyan ma végződnek ezek a szalagok, megtalálhatni már IV. Sixtusnak a szt. Péter-templomban, és Sforza Gábornak a milanói S. Maria Incoronata baptisteriumában levő s az előbbinél néhány évtizeddel régebbi síremlékén.² E szerint a pallium rojtjai, melyek a mainzi érsekek síremlékein még az egész 16. századon keresztül láthatók, tisztán a művészi szabadságnak köszönnek létrejöttüket.

A tűk, melyekkel a palliumot a planetára tűzték, megmaradtak azután is, miután a pallium már elvesztette szalagjellegét. Még talán a 12. századig a pallium megerősítésére szolgáltak,³ azonban alig egy századdal később, úgy látszik, már elvesztették gyakorlati jelentőségüket.⁴ Mint a 14. ordo mutatja, a 14. század kezdete körül már puszta díszsége lettek. Ez az ordo határo-

---

¹ Lásd pl. *Rohault de Fleury* I. c. VIII. pl. DCXXX. sv.

² *Magistretti*, Delle vesti ecclesiast. in Milano p. 75.

³ *Bruno Sign.* I. c. (*Migne* CLXV. 1107.).

⁴ Legalább úgy látszik, mintha a 12. ordo c. 48. (*Migne* LXXVIII. 1098.) és III. Incze ezt jelezne. Mindkettő azt mondja, hogy a tűket aranyból (aranyozott ezüstből) készítik, kerek fejűek, a melybe drágakövet illesztenek. A 12. ordo jáczintról beszél; azok a tűk, melyeket VIII. Bonifác sírjában találtak, zafírral voltak díszítve. Ugyanennek a pápának leltára gránáttal, zafírral, gyöngyökkel stb. ékesített tűket említ.

zottan elrendeli, hogy a tűk hegye legkevésbé se érintse a palliumot.¹

Segnii Bruno szerint ősidőktől fogva a kazulán alkalmaztak volna füleket a tűk számára. Ellenben az újabb időben, a mióta a palliumot nem erősítik többé a kazulára, magán a palliumon van egy különös készülék a spinulae beszúrására. Ha a 14. ordo idevágó helyét jól értjük, akkor már abban az időben, mikor ezt az ordót szerkesztették, kellett a palliumon ily készüléknek lennie.

8. A római pallium eredete.

Régebben de Marca, Thomassinus és mások, újabban pedig Duchesne² védelmezi azt a nézetet, hogy a pallium nem egyéb, mint Konstantintól, illetve valamelyik utódától a római püspöknek adományozott jelvény. E szerint a pallium a konzulok lorumával vagy olyféle általvetővel volna rokon, a milyent a konzuli dyptichán és más, Konstantin korából s az utána következő időből való képműveken³ látunk. Ennek

¹ c. 53. (*Migne* LXXVIII. 1157.).

² *Origines* p. 370.: Cet insigne paraît remonter à une concession impériale.

³ Lásd pl. Konstantin diadalkapujának két reliefjét *Wilpert*nél, *Un capitolo di storia del vestiario*, p. 1. 3. Különben az ú. n. lorum consulare és az említett általvető, mint *Wilpert* a konzulok ruházatáról szóló kitűnő tanulmányában a Konstantin után való idő konzuli dyptichái nyomán kimutatja, nem egyéb, mint accessorium ornamentálé-vá lett római tóga (l. c. stud. I.).

az elméletnek bebizonyítása végett pedig nemcsak a pallium és a lorum, illetve azon általvető közötti hasonlatosságra utalnak, hanem hivatkoznak Konstantin Constitutumára és a pápáknak azon állítólagos kötelezettségére is, melynél fogva, hogy palliumot adományozhassanak, előbb ki kellett a császár beleegyezését kérniök.

Véleményünk szerint a pallium eredetét ily módon magyarázni nem lehet, részint azért, mert nincs rá elegendő bizonyíték, részint pedig, mivel ez a nézet a tényleges viszonyokban sem talál igazolást.

A mi a Konstantin Constitutumára való hivatkozást illeti, találóan mondja Grisar: „Csak, ha túlságos fontosságot tulajdonítunk az ú. n. Konstantin-féle adománylevélnek, akkor találjuk, hogy e mellett a nézet mellett bizonyít.”¹ Olyan képzelt dolog, a milyent e hamisítvány írója koholt, minden esetre megfelel annak a világi tekintetben is fontos állásnak, melyet a pápák az ő idejében a keresztény népcsaládban elfoglaltak; de a 4. század elejével épenséggel nem egyeztethető össze az, hogy — mint állítják, — a pápa koronát, phrygiumot, lorumot és más császári ruhát kapott ajándékba.

A római szentszék ama kötelezettségéről, hogy a palliumot csak a császár beleegyezésével adományozhatta, az 5. pontban már kelleténél többet beszéltünk. A mi pedig a pallium és a lorum, illetve az emlékeken látható szalagalakú általvető közötti hasonlatosságot illeti, ebből egyáltalán nem következik, hogy a császár ado-

---

¹ Das römische Pallium n. 3. (Festschrift zur 1100-jährigen Jubelfeier des Campo Santo. S. 101.).

mányozta a pápának a palliumot, hanem legfőlebb csak arra a gondolatra vezethet, hogy a pallium behozatalára az egyháznak az a világi díszruha adott alkalmat. Azt sem szabad felednünk, hogy ezen ruha és a pápai pallium között alak és mivolt tekintetében nagyon is kevés a hasonlatosság.

De ez a theoria, mely azt vitatja, hogy a pápai pallium a császárnak köszöni létrejöttét, nem felel meg a tényleges viszonyoknak sem.

A pallium Rómában ép oly liturgikus ruha mindig, mint a keleti egyházban. Mi köze van pedig a császárnak a kultuszczelokra fentartott ruhának behozatalához? Ha a pallium nem volna egyházi jelvény, hamarabb lehetne császári adományozásra visszavezetni. Ámde mindaz, a mit róla tudunk, azt bizonyítja, hogy sohasem volt világi jelvény. „Az oltár szentségéről, a liturgiáról van szó, melynél világi rendelkezéseket és adományozásokat kényszerítő okok nélkül felvenni nem lehet.”¹

Továbbá liturgikus szalagja nemcsak a pápának volt, hanem Spanyolország,² Afrika³ és a keleti egyház püspökeinek is, sőt ez utóbbiak közül már peluziumi Izidor is viselte. A gall egyház szintén ismerte a püspöki palliumot már a 6. században. És ezt a gall palliumot, melyről nemcsak a maçoni zsinat (583) 6. kánona⁴ emlékezik meg, hanem a szt. Germanusnak tulajdonított misemagyarázat⁵ is említést tesz róla, a spanyol és afrikai püspökök orariumával és a görög liturgia omophorionjával együtt, szintén császári kegyből

¹ *Grisar* i. m. 109. l.

² Tolet. IV. c. 28. (*Harduin*, Coll. conc. III. 586.).

³ Vita S. Fulgentii c. 18. (*Migne* LXV. 136.).

⁴ c. 6. (M. G. Conc. I. 157.).

⁵ *Migne* LXXII. 97. E misemagyarázat a gall palliumot nagyon zavarosan írja le.

kell leszármaztatnunk? És honnan ered a diakonusok jelvénye, melyről orarium név alatt már a laodiceai zsinat 22. kánona beszél?¹

Végül nem szabad felednünk, hogy azok a pápák, a kik érsekeknek adományozták a palliumot, ezt saját teljes hatalmuk erejénél és szt. Péter tekintélyénél fogva tették, és hogy a pallium ex benedictione S. Petri adatik. Igen, még akkor is, ha a pápák a pallium adományozásában a császártól függtek volna! De a dolog nem így áll. Ennélfogva a mint saját ügye volt az apostoli székek a pallium adományozása, épen úgy csak az egyház talajából sarjadzhatott az ki, és csak az irányadó egyházi tényezők hozhatták azt létre.

Mindennek daczára Agnellus a ravennai Liber pontificalisban azt állítja, hogy János ravennai érsek III. Valentiniántól és később Maximián érsek Justiniántól kapott palliumot.² Hogy Agnellus ezt mondja, nem tagadjuk; azonban sem az egyik, sem a másik nem igaz, a mint ez egyebektől eltekintve, világosan kitűnik a N. szt. Gergely és ravennai János és Marianus közötti, már előbb tárgyalt levélváltásból. Azt is felhozzák, hogy II. Constantius adott palliumot a szakadár Mór érseknek.³ „Tehát, következteti Duchesne, a császár mellett szól a jog, hogy azt közvetlenül adományozhassa.”⁴ Igaz, ámde mi mindent fel nem használtak a császárok a maguk érdekében! Ha annyi hatalmat vehettek maguknak, hogy püspököket nevezzenek ki vagy üzzenek

¹ *Harduin* l. c. I. 786.

² Liber pont. Ravennat. Vita Joann. Angelopti c. 4. és Vita Maximiani c. 1. (*Migne* CVI. 535., 604.).

³ Ibid. Vita Mauri c. 3. (*Migne* CVI. 673.). Agnellusra, az ő Róma ellenes érzületére és Liber pontificalisára nézve, lásd a Kirchenlexikon I. (2. Aufl.), 339.

⁴ *Origines* p. 371.

el, akkor annál inkább magának követelhetette Constantius a pallium adományozásának a jogát. De következik-e ebből, hogy a pallium a császári kegynek köszöni létrejöttét? Ép oly kevésbé, mint a hogyan a püspöki gyűrű és bot eredete nem vezethető vissza IV. Henrikre azért, mert a gyűrű és a pásztorbot jelvényeivel adományozta az investitúrát.

Joggal uralkodik tehát jelenleg is az a nézet, hogy a pallium egyházi eredetű, noha behozatalának ideje, oka és módja tekintetében elágaznak a vélemények.

A palliumnak az ószövetségi efoddal, illetőleg a vele összekötött melldíszszel (*λόγιον*, rationale) való rokonságát már a középkori liturgikusok kiemelik, de a nélkül, hogy azt ebből formailag levezetnék. Inkább csak a főpap vállruhájának párját látják a palliumban.

Tényleg arra, hogy az ó-szövetségi efodot az apostolok valóban átvették, nem is lehet gondolni. Ennek ellentmond mindaz, a mit mindkettőnek alakjáról és mivoltjáról tudunk. S miért vették át a zsidó kultuszból csupán csak az efodot s nem egyszersmind a mell-előt is? Miért nem említi pl. szt. Jeromos vagy N. szt. Gergely a keresztény főpap palliumát ott, hol az ószövetség superhumeraléjáról behatóan beszél?¹ A zsidó sacralis vállkendő a pallium eredetének kérdésénél legfőlebb csak annyiban jöhetne szóba, a mennyiben lehetséges,

---

¹ Ep. 64. ad Fabiol. n. 15. (*Migne* XXII. 615.). *Gregor. M.* In Job l. 28. c. 5. (*Migne* LXXVI. 455.); ejusd. *Regulae past.* pars 2. c. 2., 3., 4. (*Migne* LXXVII. 27. sqq.); *Epist.* l. 1. n. 25. (*Migne* LXXVII. 469. sqq.).

hogy az vezette az apostolokat arra a gondolatra, hogy ők is hozzanak be liturgikus megkülönböztető jelvényt. De még ennek a feltevésére sincs semmi alap.

Mások a római palliumot szt. Péter köpenyéből próbálták meg levezetni.¹ A Kirchenlexicon „Pallium“ czikke szerint most meglehetősen általános volna az a nézet, hogy a pallium szt. Péter köpenyét helyettesíti, mely az ő tisztét „jelképezi.“ De ez a nézet ép oly kevésbé általános, mint alapos.

Vespasiani, ennek a nézetnek fő képviselője, ugyan egész sereg bizonyítékot hoz fel maga mellett, de nincs közöttük egy sem, mely csak félig-meddig is valószínű volna. Mi értelme van pl. annak, hogy Vespasiani Illés prófétára hivatkozik, a ki Elizeusra hagyta köpenyét?² Mit jelent a jeruzsálemi és alexandriai egyházak mellett szóló bizonyítékokra való hivatkozás, melyek még hozzá nagyon is kétes értékűek, s mi a jelentősége az Acta Maternire és deutzi Rupertnek legendás alapokon nyugvó egyik megjegyzésére való

---

¹ Ezt a köpenyt állítólag szt. Péter hagyta volna Linusra, a ki, valamint utódai is, használta. Talán ennek egyes darabjait másoknak is adományozták. Így azután vagy eladás következtében, vagy valamely más módon a köpeny idő folytán veszendőbe ment. De az a szokás, hogy az apostolfejedelem palliumát viseljék s benne másokat is részesítsenek, annyira meggyökeresedett, hogy többé megszüntetni már nem lehetett. Ezért a pallium Petri pótlására másikat vettek használatba, illetve adományoztak. (*Vespasiani*, De sacri pallii origine, p. 34. 66.). Ez elég ennek a nézetnek a jellemzésére.

² III. Kir. 19., 19.

hivatkozásnak? De főképen mit jelentenek azok a bizonyítékok, melyeket némely pápai írat oly nyilatkozataiból merít, a melyek azt mondják, hogy a pallium apostolorum principis solatio, ex benedictione S. Petri apostoli adományoztatik, vagy hogy de corpore beati Petri vétetik; mit továbbá a pallium megáldásából, a módból, a hogyan a pápa felszentelése után azt felveszi, a pallium színéből, anyagából, keresztjeiből, az apostoli székek a pallium adományozásában követett eljárásából, a keletiek gyakorlatából, sőt a kazula eredetéből, — melyet Vespasiani szintén a palliumból származtat, — levont bizonyítékok? Látszólag még legjelentősebb az a két hely, melyeknek egyike caesareai Őzsébnak a vízkeresztről szóló, másika szt. Maximusnak De veste sacerdotali című állítólagos beszédéből van véve. Azt mondjuk: látszólag; mert először is valójában egyik sem beszél szt. Péter köpenyéről, inkább a főpapi palliumról van bennük szó. Másodszor pedig mind a két hely nagyon kétes eredetű s épen ezért mitsem bizonyít.¹

Sem a keresztény ókor, sem a középkor nem tud semmit az apostolfejedelemnek erről a mesés köpenyéről. „Rómában — ez ismeretes, — mint Péter öröksége csak az ő széke (kathedra) van, és az apostol teljes hatalmának az új pápára való átruházása egyebek között

---

¹ Vespasiani mind a két helyet *Catalaninak* a római Caeremonialéhoz írt kommentárjából (I. [edit. Rom. 1750.] 342.) vette, ez pedig *Christ. Marcelli*, *Sacr. caerem.* l. 1. sect. 5. c. 10. (*Hoffmannál*, *Nova scriptorum ac monument. collectio* II. 423.) merítette. Sajnos, Marcellus csak így idézi: Maximus ep. in homilia de veste sacerdotali, és Eusebii Caesareensis in sermone de Epiphania. Egyiket sem tudtuk megtalálni sehol. Mindkettőt későbbi betoldásnak tartjuk, melyek alig lehetnek korábbiak ezredévünk elejénél.

ennek a széknék birtokbavételével történik.¹ Péter köpenye csak a 19. század terméke. Az a nézet, mely a pápai palliumot belőle vezeti le, lehet szellemes, de azért nem következik, hogy alapos és igaz.

A harmadik nézet a palliumban szalaggá vagy övvé összeránczolt tógaféle köpenyt lát, melyet pallium név alatt ismerünk; görögül *ἱμάτιον* a neve. Ez az a ruha, melyet a bölcsészek rangbeli ruhájuknak fogadtak el, s melyet Tertullian a nehéz, díszes és művészi ránczú tógával szemben egekig magasztal. Görögországban ősidők óta viselték, de a császárság ideje alatt lassankint Rómában is széles körben elterjedt. Az ó-keresztény emlékeken is nagyon sűrűn láthatni és pedig a legkülönbözőbb embereken, úgy, hogy sem kizárólag keresztény ruhának nem mondható, még kevésbbé papi öltönynek. Mondják, hogy ezt a palliumot kezdetben szalagmódra hosszában összehajtogatták, később pedig e művészi szalag helyett valóságos szalagot hoztak be.²

¹ *Grisar* i. m. 109. l.

² *Garrucci* (l. c. I. 96, 106.) a palliumot egy állítólagos pallium sacruból származtatja, melyet néhány aranyozott üvegen szeretne felfedezni. Csakhogy ezeken az üvegeken látható ruha nem tartozik a sacralis ruhák közé, mert nem más, mint a közéletben használt lacerna (lásd erre nézve *Braun*, Die liturg. Kleidung in den ersten fünf Jahrh.. a „Stimmen aus Maria Laach“ 1898. évf. 4. füz. 8. lap, 4. jegyzetében és *Wilpert*

Ennek a nézetnek legfőbb támasztéka a pallium neve. A „pallium“ szónak kellene a köpeny-palliumtól való leszármazására mutatnia. Ez utóbbi pedig úgy lett szalagalakú palliummá, mint a hogyan a tógából lorum lett. A hogyan a tóga, ez a specíficus római ruha átváltozott, véleményük szerint hasonló átalakuláson ment volna keresztül a köpeny-pallium is.

Azonban a mi az elsőt illeti, legelőször is azt kellene bebizonyítani, hogy Konstantin idejében a *pallium* szó kizárólag köpeny-palliumot jelentett, s nem értettek alatta általában szövetet is. A latin pallium szónak többféle

---

l. c. III. 30. nota 2.). Egyébként a mi palliumunk Garrucci szerint is úgy származott abból az állítólagos pallium sacrumból, hogy ezt eleinte szalagalakra összeránczolták, majd később valódi szalaggal vagy övvel helyettesítették. Garrucci azt véli, hogy a pallium sacrumnak szalagszerű összeránczolása az a multiplex contabulatio, melyről *Apulejus* (*Metamorph.* 11, 24.), és az a tabulata congregatio, melyről *Tertullian* (*De pallio* c. 1. [*Migne* II. 1086.]; v. ö. *tabulae* c. 5. [*ibid.* p. 1101.]) tesz említést. *Apulejus*nál a palláról, *Isis* felsőruhájáról van szó, *Tertullian* pedig a tógáról beszél. Azonban mi *Isis* papnőinek *Wilpert*től közölt (l. c. fig. 18., 19., 21.) képein az övszerű általvetőben nem tudunk felismerni semmiféle multiplex contabulatiót. A képek egyikén a vállszalag a közönséges palla fölött van. Ezenkívül úgy tetszik, hogy *Apulejus* contabulatio szavát a közönséges nyelvhasználat szerint kell magyaráznunk, így pedig a contabulare jelentése: deszkát deszka mellé rakni (kideszkázni), nem pedig deszkát deszka fölé. A mi pedig a *Tertullian*nál előforduló nem kevésbé homályos tabulata congregatio és a tabulae kifejezéseket illeti, az összefüggésből az tűnik ki, hogy nem egymásra rakott, hanem művésziesen készített széles ránczokat jelentenek.

jelentése van. A Codex Theodosianusban pallia discoloráról olvasunk, melyekkel az officialesnek mellüket be kellett fedniök, ut condicionis suae necessitatem ex hujusmodi agnitione tesserentur.¹ Azt mondják ugyan, hogy ezek a pallia is csak szalagalakra összehajtogatott köpenypalliumok voltak. De vajjon helyesen állítják-e ezt? Az edictum pectus contegentest említ. Nem lehet-e tehát bernük ép oly joggal a felső ruhának mellére megkülönböztetés végett feltűzött kelmedarabot látni?

A második pontra nézve pedig megjegyezhetjük, hogy a tógának változásából még nem lehet azt következtetni, hogy hasonló történt a köpenypalliummal is, főképen mikor ez utóbbit még maguk a pápák is viselik a S. Paolo pápaképein. Ezenkívül tekintetbe kell venni azt is, hogy a tóga a konzuli lajstromokon, daczára a rajta végbement változásnak, még nem kis szélességű, míg ugyanabban az időben a pallium a ravennai mozaikokon csak egyszerű szalag.

De másrésről is emelhetők különféle nehézségek ez ellen a nézet ellen. Hogyan lehetséges t. i., hogy a római pallium ősidőktől fogva specíficus pápai jelvényként jelentkezik? Azt csak nem lehet állítani, hogy a pápa viselte egyedül a köpenypalliumot. Miért különbözik továbbá a köpenypallium és a pápai jelvény viselési módja? A köpenypallium majdnem mindig a bal vállról kezdődőleg a háton, *a jobb kar alatt* s a mellen húzódott a baloldalra,² míg a liturgikus pallium keleten is, Rómában is, állandóan a két vállon nyugodott. Vagy talán nemcsak a formában, hanem a felvétel módjában

¹ Cod. Theod. I. 14. tit. 10. de habitu. (Ed. Haenel [Lipsiae 1837.] p. 1400.).

² A felvétel más módjára két példát közöl *Wüscher-Becchi* La statua di un Flamen ezimű dolgozatában, mely a Bullettino della Commissione archeol. di Roma 1897. évfolyamának 301. k. lapjain jelent meg.

is történt változás? De mi bizonyítja ezt? Azt mondják talán, hogy erre az a felfogás adott okot, mely szerint a pallium azt az elveszett bárányt jelenti, melyet a pásztor vállain nyájához visszavitt. De nem sokkal valószínűbb-e, hogy ez a misztikus jelentés kapcsolódott a már meglevő szokáshoz, s nem a felvétel módja változott meg a palliumhoz fűzött értelmezés miatt? Ezenkívül úgy látszik, hogy azt a misztikus jelentést a régi római egyházban nem is ismerték. Továbbá miért van a S. Paolo pápaképein még az 5. században is köpenypallium? És miért nem nevezi a mi jelvényünket a görög egyház a latin pallium szónak megfelelőleg *ἱμάτιον*-nak, hanem omophorionnak, ha az a köpenypalliumból származott?

Végül a pallium attól a pillanattól kezdve, mikor a történelemben feltűnik, mindig liturgikus jelvény. Hogyan lehet tehát a köpenypalliumból származtatni, a melynek, a mennyiben ismeretes, sohasem volt liturgikus jellege. Vajjon nem sokkal jobb-e feltenni, hogy a pallium behozatalától fogva mindig és mindenkor liturgikus megkülönböztető jelvény, *sacralis ruha* volt?

A mi véleményünk szerint ugyanis ez a legegyszerűbb, legtermészetesebb és a viszonyoknak legmegfelelőbb magyarázata úgy a római pallium, mint a keleti egyház omophorionja, a spanyol és afrikai püspökök orariuma és a gall pallium eredetének. Miként a stólára nézve abban a véleményben vagyunk, hogy azt kezdet óta jelvénynek, liturgikus szalagnak tartotta, tekintette és hozta be az egyház,¹ úgy a palliumról is hasonlót kell tartani nézetünk szerint. Már a régiekről tudjuk, hogy szöveteket

---

¹ *Braun* i. m. 122. kk. II.

és szalagokat használtak megkülönböztető jelvényül.¹ Isis papnőinek különféle képei erre kitűnő példákat szolgáltatnak.² Magát a tógát is abban az alakban, a hogyan azt Konstantin diadalkapujának reliefjén a császár és környezete viseli, s a mely módon kellett is hordani a 4. század elején, nem annyira gyakorlati használatra szolgáló ruhának, hanem inkább az állást megkülönböztető jelvénynek kell tekintenünk. Azt pedig, hogy abban az időben, a mikor az istentiszteletnél használt ruházat még nem különbözött szabásra nézve a világi ruháktól, hasznos, sőt majdnem szükséges volt liturgikus distinctivumot behozni, talán nem is szükséges említeni.

Egyébként épenséggel nem akarjuk állítani, hogy a liturgikus pallium kezdettől fogva oly keskeny szalag volt, mint a milyen később lett. Sőt sokkal valószínűbbnek tartjuk, hogy eredetileg hosszú, középszerűen széles ruha volt, melyet szalagnak hajtogattak össze. Erre mutathat különösen a pallium név.

A pallium behozatalának ideje bizonytalan, s nem is határozható meg. Keleten legkésőbb a 4. század folyamán már használatosnak kellett lennie. Rómában az 5. században elég határo-

---

¹ Lásd a mit ugyanott a 125. lapon az infuláról mondtunk.

² *Wilpert* l. c. fig. 18., 19., 21. Lásd még fig. 20. (Carnutumból való szobor) és fig. 22.

zottan ki lehet mutatni, de kétséggkívvl már előbb is használták.

V. A pápai fánon.

1. A mai fánon.

Van a pápának két különös liturgikus ruhája: a fánon (orale) és a subcinctorium. Jelen alkalommal az előbbivel foglalkozunk.

Ha a pápa ünnepélyesen pontifikál, két humeralét vesz fel; az egyiket az alba alatt, a másikat fölötte viseli. Az előbbi nem más, mint a közönséges vászon amictus, az utóbbi vállkendő pedig a mi fánonunk.¹ A fánon alakra nézve vállgallérhoz hasonlít. Símán kiterítve ugyanis körhöz közeledő tojásdad alakot mutat; leghosszabb átmérője kb. 92 cm. Két, egymáson fekvő selyemdarabból áll, melyek csak a középén, a hol a fej számára nyílás van, vannak összevarrva. A felső rész köröskörül mintegy tenyérnyivel kisebb, mint az alsó. Bélése a fánonnak nincs. A két selyemdarabot fehér színű, vörössel szegett aranszalag díszíti, s ezenkívül körül keskeny aranszél szegélyezi. A fánon mellső részén arannyal himzett ke-

¹ A fánon szóra nézve lásd *Braun*, Die priestert. Gewänder 56. l. 1. jegyz. Az oraléra lásd *Ducange*, Glossar. VI. 52. Úgy látszik, hogy néha a fánon egy jelentésű volt az oraléval. Máshol női fejkendőt jelentett. Az orariumra nézve lásd *Braun* i. m. 85. kk. és 119. kk. ll.

reszt van, a hátulsón pedig, hogy könnyebben legyen felvehető, be van vágva a nyaknyílásig. Kötélék vagy más, a megerősítésre szolgáló készülék, a fánnon nincs.

E ruha felöltése következőképen történik. Miután a diakonus feladta a pápának a vászon amictust, az albát, a cingulust a subeinctoriummal s a mellkeresztet, a fánnon közepén levő nyílás segítségével olyanformán teszi ezt a nyakába, hogy úgy borítsa a vállakat, a hátat és mellet, mint valami gallér. A fánnon keresztel díszített részének előre kell esnie. Ezután a fánnon hátsó felét a diakonus a pápa fejére borítja, s a pápára ráadja a stólát, tunicellát, dalmatikát és kazulát, mire a fánnon hátulsó részét ismét leereszti és eligazítja a miseruha fölé.

2. A fánnon a 13. század óta.

A fánnon a pápa liturgikus ruhája. Az volt már a 13. században is, mint Durandus¹ és III. Incze² bizonyítja. „A római püspök, mondja az utóbbi, az alba és a cingulum után az oralét veszi fel, melyet feje körül csavar és vállaira hajt vissza; ebben az ószövetségi főpap szokását követi, a ki a len tunica és az öv fölé az efodot (vállruhát) öltötte fel.“ Ugyanily értelműek a mendei püspök szavai is. A fánnon viselésének

¹ Rationale divin. off. I. 3. c. 9.; f. 73.

² De sacrif. missae I. I. c. 53. (*Migne* CCXVII. 793.).

joga már akkor annyira a pápának volt fen-tartva, hogy, mint Jacobus Gaietanus Stephaneschi ordójából kitűnik, még a püspök-kardinálisok sem részesültek benne soha.¹ Sőt még a papa electus is először csak akkor vehette fel, mikor a felszenteléshez öltözködött.²

X. Gergely, Gaietanus és Petrus Amelius püspök ordóiban, vagyis Mabillon 13., 14. és 15. ordójában e ruhának nem *orale* a neve, hanem a mint ma neveztetik: *fanon* (fanum). Úgy látszik, hogy ez az utóbbi elnevezés jobban el volt terjedve. A most említett ordók szerint a pápa a fánont az ünnepélyes mise alatt³, a felszenteléséhez kapcsolódó ünnep-ségeken, az ünnepélyes koronázási lakomán⁴, az ú. n. mandatum vagyis a nagycsütörtöki lábmosás alkalmával⁵ és a nagycsütörtöki lako-mán⁶ viselte. Nagypénteken nem használta a fánont⁷, ellenben az elhunyt pápa fánonban temettetett el. Misézéskor a fánon úgy, mint akkor az amictus, a nyak körül a kazulán

¹ Ordo 14. c. 48., 53. (*Migne LXXVIII.* 1153., 1157.).

² Ordo 13. n. 5., 6. (*Migne LXXVIII.* 1106., 1107., 1108.).

³ Ordo 13. n. 6.; ordo 14. c. 47.; ordo 15. c. 8. (*Migne LXXVIII.* 1108., 1151., 1277.).

⁴ Ordo 14. c. 23., 43, (*ibid.* p. 1133., 1139.).

⁵ Ordo 14. c. 84. (*ibid.* p. 1207.).

⁶ Ordo 14. c. 87.; ordo 15. c. 70. (*ibid.* p. 1209., 1312.).

⁷ *Moroni*, Dizionario XXIII. 176.

feküdt és nemesak a vállakat és a hátat fedte be, hanem ellentétben a mostani szokással, a mellnek felső részét is. A 14. ordo ugyanis világosan mondja: „Partem illam fanonis, quae dependet *ante* pectus pontificis, aptet (cardinalis) decenter sub cruce pallii.“¹ Az akkori időkből való képművek is szintén ezt mutatják.² Az ünnepi lakoma és a mandatum alkalmával csuklyamódra a fejre hajtották.

A 13. században a fánonon kívül más amictust nem vett fel a pápa, ha főpapi ruhákba öltözött. Határozottan kitűnik ez X. Gergely ordójából. Ott, a hol a pápának esetleges püspökké szenteléséről beszél, ezt mondja: „Miután kezét megmosta, felölt magára *minden* dísz, tudniillik *legelőször* az albát és a cingulumot a subeinctoriummal, azután a pectoralét, ezután a fánont, majd a stólát, a tunicellát és a dalmatikát. Most a kesztyűt húzza fel, s végül felveszi a kazulát és a mitrát. A palliumot és a gyűrűt később veszi fel a kellő időben.“ Mint látjuk, az amictusról itt nemesak hogy nincs semmi szó, hanem a szöveg (minden dísz — legelőször) egészen kizárja.³ Viszont az electus pápa, mikor pappá szenteltetik, *amictust vesz az alba alá*, de sem tunicellát, sem dalmatikát nem ölthet, sem a szandálokat, sem a mellkeresztet, sem a *fánont* nem viselheti.⁴

Az amictust még a 14. század végén sem számították a pápa főpapi ruhái közé. Kiviláglik ez abból a

¹ Ordo 14. c. 43. (*Migne* LXXVIII. 1139.).

² Így pl. Fra Angelico egyik képe V. Miklós vatikáni kápolnájában. (A kép szt. Lőrinczet ábrázolja, a mint Sixtus pápa őt diakonussá szenteli.).

³ Ordo 13. n. 6. (*Migne* LXXVIII. 1108).

⁴ Ibid p. 1107.

leírásból, melyet Petrus Amelius ordója ad a pápa főpapi ruházatáról. Itt is az alba a legelső ruha, melybe a diakonus-kardinálisok a pápát felöltöztetik a karácsonyi ünnepélyes éjjeli misére. Utána következik a cinctorium (cingulum) és subcinctorium, majd a pectorale és a negyedik helyen a fánon.¹

A 16. század eleje körül a pápa amictust és fánont visel egyszerre. Bizonyítja Christophorus Marcellusnak 1516-ban kiadott Caeremonialéja.² Az amictusnak tehát a 15. század folyamán kellett a pápa főpapi ruhái közé kerülnie.

Hogy milyen volt az oralénak mivoltja és alakja a 13., 14. és 15. században, erről keveset tudunk. III. Incze nem szól róla semmit; Durandus is megelégszik azzal, hogy sindonnak nevezi. Az a fánon, melyben VIII. Bonifác holttestét eltemették, az 1605-iki sírfelnyitásról felvett jegyzőkönyv szerint, igen finom fehér selyemből volt, aranyos és más dísz nélkül. Alakjára nézve fontos az a megjegyzés, hogy a fánon az alba felett többszörösen a vállak körül volt csavarva s azután a kazula felett körülvette a nyakat.³ VIII. Bonifác leltára négy nagy oralét említ, melyeknek széleit és közepét 3—3 aranyszalag s ezenkívül más keskeny szalagocskák díszítették. Továbbá volt még a pápa kincstárában hat orale, melyeknek oldalait széles, vörös vagy zöld selyemszalagok

¹ Ordo 15. c. 8. (ibid. p. 1277.).

² L. II. c. 14.

³ *Bzovius*, Annal. ad 1303.; XIV. 51.

ékesítették, négy orale fekete hosszszalagokkal, valamint egy fánon, mindenik szélén 3, az egyik oldalán pedig egy aranyzalag-díszszel. Más oraléknak nem volt díszítésük.¹ Paris de Grassis kéziratos Caeremonialéja szerint hajdan a fánon tarka, háromszínű velum volt volna; az ő idejében lenvászonból készítették, melyet aranyfonállal szöttek át.² Sixtus pápa oraléja Fra Angelico képén széles és keskeny hosszszalagokkal díszített kendőnek látszik. Mindezek az adatok a középkori fánon tökéletes és biztos képét nem nyújtják ugyan, de az látszik, hogy akkor még nem volt oly gallérszerű ruha, mint mai nap. Nagyon valószínű, hogy mint az amictus, kendőalakú volt.

3. A fánon a 13. század előtt.

Nem ok nélkül említettük az előbb, hogy a pápa főpapi tisztének végzésekor egészen a 15. századig csak a fánont viselte s rajta kívül a közönséges amictust nem hordta. Ez ugyanis azt bizonyítja, hogy az anagolagium (anagolaium, ambolagium), melyről Mabillon 1., 3. és 5. római ordójában szó van, lényegében egy

¹ *Moroni* l. c. XXIII. 177.

² *Giorgi*, Liturgia Rom. Pontif. I. 148. Szalagokkal talán azért díszítették a fánont, mert a zsidó főpap efodja (vállruhája), a mely ruha másának lehetett tartani a fánont, a mióta ez Rómában a pápa sajátos ruhája lett, szintén színes volt.

a későbbi oraléval, illetőleg fánonnal, s hogy ennek következtében ez utóbbi vállkendőt már a 8. században használták.

Az első ordo szerint a kerületi (regionarius) subdiakonok feladják a pápának sorban a lineát (albát), a cingulumot, anagolagiumot, azaz — mint a magyarzat megjegyzi — az amictust, a vászon dalmatikát, a nagyobb dalmatikát és a planetát.¹ Ugyanígy mondja a 3. ordo is, a mely az ambolagium értelmezéséül nemcsak az amictus, hanem a superhumerales szót is odaesatolja.² Az 5. ordo a pápa sacralis ruházatát a következőleg írja le: „In primis cam.(isia) et cingitur supra. Dein linea cum cottis, serica et cingulum. *Post haec mittitur anagolagi*; exinde dalmatica minore, postea maiore dalmatica et supra orarium. Post haec planeta et supra mittitur pallium.“³ A camisia a rochetum egyik faját jelenti, a linea az albát. Mi a jelentése a „cum cottis, serica“ szóknak, bizonytalan. Az anagolagi nem más, mint az 1. ordo anagolagiuma és a 3. ordo ambolagiuma. Mint e három helyből kitűnik, a 8., 9. és 10. században, úgyszintén még a 13. és 14-ikben is, a pápa csak egy vállkendőt használt, az alba fölött, alatta pedig vállkendőt nem viselt. Kétségtelen tehát, hogy az 1., 3. és 5. ordo anagolagiuma és a későbbi fánon egy és ugyanaz a ruha.

Megjegyzendő azonban, hogy ellentétben a 13. század oraléjával, az 1., 3. és 5. ordo-ban említett vállkendő még nem volt kizárólag a pápának fentartva.

¹ n. 6. (*Migne* LXXVIII. 940.).

² n. 6. (*ibid.* p. 978.).

³ n. 1. (*ibid.* p. 985.).

A 9. ordóban ugyanis az alba fölött hordott anagolagium részét képezi a püspöki ornátusnak;¹ ezenkívül úgy az 5., mint a Duchesnetől kiadott egyik 9. századbéli ordo szerint is, hozzátartozott a római diakonusok és subdiakonusok liturgikus ruházatához is.² Rómán kívül, úgy látszik, csak itt-ott viselték a vállkendőt az alba fölött. A középkori liturgikusokból, Rabanustól Durandusig, csak chartresi Ivo, a *Speculum de mysteriis ecclesiae* szerzője és Hugo a S. Victore írataihoz függelékül mellékelt száz *Sermones* közül a 14-ik említ hasonló szokást.³

Hogy Rómában mikor jött szokásba, hogy a római püspökök, presbyterek, diakonusok és subdiakonusok előbb felvegyék a vállkendőt, mint az albát, más szóval, mikor lett az anagolagium kizárólagosan pápai ruha, tehát pápai orale vagy fánon, pontosan megmondani nem tudjuk. Minthogy az 5. ordo szerint még a 10. században a diakonusok és subdiakonusok is az alba fölött viselték, s mivel másrésről III. Inceze már ismeri az oralét, a változásnak a 11., illetve a 12. században végbe kellett mennie. A S. Maria in Trastevere apsisának mozaikján II. Inceze pápa (1130—1143), a mű készítettetője, fehér vállkendővel van ábrázolva, a mely nyaka körül a planétát borítja. Vajjon az anagolagium már akkor orale lett?⁴

A római anagolagiumnak, a későbbi és a mostani pápai fánon előde eredetének kérdését

¹ n. 4. (*Migne* LXXVIII. 1006.).

² Ordo 5. n. 3. (*ibid* p. 985.). *Duchesne*, *Origines du culte chrét.* p. 440.

³ *Ivo Carnot.*, Sermo 3. (*Migne* CLXII. 521.). *Speculum* c. 6. (*Migne* CLXXVII. 353.); Sermo 14. (*ibid.* p. 928.).

⁴ *De Rossi*, *I Musaici cristiani* fasc. VII.

itt mellőzhetjük. Minthogy vállkendő volt, az érvényes rá, a mit a liturgikus amictus eredetéről általában mondhatunk.¹ Csak a római anagolagium használatának egy sajátosságára akarunk még rámutatni.

Duchesne ordója mondja:² „Quando (pontifex) dalmaticas induit, et diaconi similiter induunt se et subdiaconi involvunt se anagolagio circa collo et induunt se tonicas albas quales habent, sericas aut lineas. Et si pontifex dalmaticas non induerit, diaconi vel subdiaconi non se involvunt anagolagio, sed cum toniceis albis et planitis ambulant.“ Az először említett tunicae albae a subdiakonusknak dalmatikához hasonló, selyemből vagy vászonból készített egyházi ruhája; a második helyen említett tunicae albae kifejezés pedig csak albákra érthető. Ennek a helynek értelme nem egészen világos ugyan, mindazáltal határozottan kitűnik belőle: 1. hogy a diakonusok és subdiakonuskok nem mindig viselték az anagolagiumot, és 2. hogy csak akkor használták, ha sajátos egyházi ruhájukat, a dalmatikát, illetőleg a subdiakonusi tunikát fel kellett öltetniök. Hogy a pápa sem viselte a liturgikus cselekvényeknél állandóan a vállkendőt, ezt ugyan Duchesne ordója világosan nem mondja, de úgy látszik, czéloz rá. Bizonyos pedig Mabillon 5. ordójának ruhalajstromából. E szerint a pápa csak akkor viselte az anagolagiumot, hogyha főpapi ünnepélyes ruhában, tehát a két dalmatikába öltözve végezte tisztét. Községes napokon, mikor ezeket a ruhákat nem vette fel, anagolagiumot és általában semmiféle vállkendőt sem viselt.³ Mint látszik, annak be-

¹ Lásd *Braun* i. m. 3., 4. l.

² *Duchesne* l. c. p. 440.

³ n. 1. (*Migne* (LXXVIII. 984.) v. ö. n. 4. (ibid.): Item cotidianis diebus qualiter pontifex induitur. In

hozatalára a római egyházban a dalmatikára és ennek megóvására való tekintet is közreműködött.

Az anagolagium használatában mutatkozó sajátság, melyről az imént szoltunk, világosságot derít arra is, hogy mint fejlődött oda a dolog, hogy a pápa utóljára amictust és fánont viselt egyszerre, ha ünnepélyes misét mondott. Eleinte t. i. a pápa az anagolagiumot csak az ünnepnapi nagy misék alkalmával használta, köznapokon pedig vállkendő nélkül misézett. Majd az általános szokáshoz csatlakozva, azt az amictust, melyet az alba alatt szoktak viselni, fölvtették a pápának köznap mi seruhái közé, míg az anagolagiumot a főpapi functiókra tartották meg, mely utóbbi azután a pápa sajátos ruhájává fejlődött. Minthogy pedig ennek következtében a most már oralénak és fánonnak nevezett vállkendő lassankint egészen elvesztette gyakorlati czélját és tisztán díszruhává lett, csak egy lépést kellett tenni, hogy a közönséges amictust is besorozzák az ünnepélyes főpapi miséknél használandó egyházi ruhák közé.

---

primis cam. et cing., deinde tonica serica, orarium, planeta et pallium, sestace (mappula) in manu. A rejtélyes sestace (*Braun* i. m. 56. l.) szó perzsa eredetű. Sústage (sústuge) a. m. linteum, quo abstergitur, mantile, sudarium, tehát mappula (*Vullers*, *Lexicon persico-latinum*. Bonnae. 1864.). P. Fr. Zorell S. J. szíves közlése.

VI. A pápa subcinctoriuma.

1. A most használatos subcinctorium.

A pápának második sajátos ruhája a subcinctorium, mely. mint neve is mutatja, a cingulum tartozéka. A subcinctorium ép úgy, mint a manipulus, melyhez alakra és mivolta nézve nagyon hasonlít, nem más, mint középen összeránczott szövetből készített szalag; színben egyezik a miseruhával. Két felét közel a felső végéhez keresztvarrás fogja össze. Az így támadt korez oly széles, hogy a cingulum kényelmesen keresztülhúzható rajta. Egyik felének alsó részén bárány, a másikén kereszt van arannyal behímezve. A subcinctorium nincs a cingulumhoz varrva, hanem ettől elválasztható, különálló ruhadarab.

A pápa a subcinctoriumot csak akkor használja, ha ünnepélyesen pontifikál. Akkor nyújtják át neki, mikor a cingulumot odatartják s azután ezzel körülveszik. A mostani szokás szerint a jobb oldalon viseli, nem pedig a balon, mint közönségesen állítják.¹ A subcinctoriumnak nincs semmiféle gyakorlati jelentősége, miért is tisztán díszruha-jellegű.

---

¹ *Moroni* l. c. LXX. 307. *Thalhofer*, Liturgik I. (I. Aufl.) 867. 2. jegyzet. Ellenkező adatunkat a pápai sekrestyéből kaptuk.

2. A subcinctorium a középkorban. Fellépte, mivoltja és felvételének módja.

Rómában a subcinctoriumot a 9. században még nem használták; sem az 1., sem a 3., sem az 5. ordo nem számítja a pápa liturgikus ruhái közé. De Rómán kívül is aligha viselték még akkor. A Megváltóról nevezett stendlandi (St.-Omer mellett) kolostor leltára a 867. évből említ ugyan egy subcinctorium auro paratum-ot,¹ azonban sem Rabanus, sem Amalarius, sem Pseudo-Alcuin, sem Pseudo-Beda, sem Walafridus nem emlékeznek meg róla; világos, hogy ezek nem ismerik a főpapi ruhák darabjának. Ennélfogva ama subcinctorium alatt nem a szóban forgó ruhadarab, hanem inkább a közönséges amictus értendő.

A 12. század óta a liturgikusok többször említik a subcinctoriumot, — subcingulumnak is nevezik; — a miből bizonyos, hogy nemcsak Rómában, hanem Rómán kívül egyebütt is használatos sacralis ruha volt.

Már segnii Brunónál († 1123) találunk ily megjegyzést; határozottan mondja, hogy a subcinctorium sajátos püspöki ruha.² Sicardus,³ a ki a subcinctorium név mellett a subcingulum és perizoma kifejezést is

¹ *Folcwini*, Gest. abb. S. Bertini Sith. (M. G. SS. XIII. 634.).

² Tract. de sacr. eccl. (*Migne* CLXV. 1103., 1104.).

³ Mitrale l. 2. c. 5. (*Migne* CCXIII. 74.).

használja elnevezésül, nem számítja ugyan világos szavakkal a püspök *sacralis* ruhái közé, de úgy tárgyalja, mint azok alkotó részét. Ellenben III. Inceze,¹ Durandus² és szt. Tamás³ a subcinctoriumot egyenesen püspöki ruhának mondja. Ezért fel kell tűnnie, hogy Robertus Paululus⁴ és autuni Honór⁵ az egyszerű presbyterek liturgikus ruhái közé is besorozza. Sajátos pápai ruha a subcinctorium a 12. és 13. században még nem volt: sőt még a 14. század elején sem birt ily jelleggel, mert Jacobus Gaietanus ordója azon idő körül a püspökkardinálisok ruhái közé számítja.⁶

Mennyire volt elterjedve a középkorban a subcinctorium, nem tudjuk megmondani. Vége felé, úgy látszik, a püspökök általában nem

---

¹ De sacrif. missae l. 1. c. 37., 52. (*Migne* CCXVII. 788., 793.).

² Rationale l. 3. c. 1., 4.; f. 64. 68.

³ In Lombard. l. 4. dist. 24. art. 3. (ed. Parm. 1857. VII. 903.).

⁴ De off. eccl. l. 1. c. 49. (*Migne* CLXXVII. 403.).

⁵ Gemma animae l. 1. c. 206. (*Migne* CLXXII. 606.). Úgy látszik, mintha Johannes Beletus is a presbyterek *sacralis* ruhái közé számítana (Rationale c. 32. [*Migne* CCII. 43.]) egy subcingulumot. De ez nem az a subcingulum, a melyről mi beszélünk, mert ő ezt írja róla: „Van valami a stólán, mit a cingulummal kötnek le“ (est quiddam in stola, quod ligatur cum cingulo). De talán ez volna a helyes olvasás: est quiddam in cingulo, quod ligatur cum stola. *Chartresi Ivo*, mikor a presbyter liturgikus ruháit írja le (Sermo 3. [*Migne* CLXII. 525.]), beszél bizonyos *nexus*ról (összekötésekről), a melyekkel a stóla összeköttetik az övvel. De az nem tűnik ki szavaiból, vajjon subcinctorium-e az értelmük.

⁶ Ordo l. 4. c. 48., 53. (*Migne* LXXVIII. 1153., 1157.).

viselték. Milanóban borrh. szt. Károly idejében még használatban volt, mint ez kitűnik a liturgikus ruházatról kiadott rendeleteiből.¹ A római püspöki Caeremoniale a subcinctoriumot már nem ismeri.

A középkori subcinctorium mivoltjáról és alakjáról keveset tudunk. Az bizonyos, hogy miként ma, úgy akkor is önálló ruhadarab volt, következésképp nem a cingulum elül lefüggő végei voltak a subcinctorium, mint állították.²

Bruno-, Sicardus- és Durandusnál ez a dolog nem egészen világos, azonban Robertus Paululus és Honór leírásából következik, hogy a subcinctorium a cingulumtól különböző s ettől elválasztható ruha. Míg ugyanis az előbbiek csak ezt jegyzik meg: „a cinctorio (zona) duplex *pendet* subcinctorium (subcingulum)“, az utóbbiak ezt mondják: „subcingulum (subcinctorium) *duplicatum (duplex) suspenditur*.“ A közönséges liturgikus övtől különböző s önmagában álló ruha a subcinctorium a le mansi püspökök Actájában (subcinctoria tria, unum pretiosis margaritis ornatum) és succincta név alatt bayoni Jánosnál (kb. 1326) a moyen-moutieri Annales-

---

¹ Constit. et decret. syn. prov. Mediolan. l. 4. de supell. p. 316.

² *Marriott*, Vestiar. christ. p. 153. nota 313.: When the zona and the succinctorium are distinguished, it seems that by the latter term we must understand the long ends of the girdle, which hang down from the waist nearly to the feet. Lásd még *Kraus*, Real-encyklopädie II. 193.

ben is (cingula serica 12, succinctae de serico 2, tertiaque de auro).¹

Honórnak és Robertus Paululusnak az a kijelentése, hogy a subcinctorium kétszeresen, azaz középen összehajtva jön a cingulusra, azt mutatja, hogy az már a 12. században manipulus-szerű ruhává lett.

Wilhelmus Durandus Pontificaléjában, a 13. század második felében, már egészen ilyen: cingulum cum subcinctorio, quod habet similitudinem manipuli.² A 14. ordo³ és egy elnei Pontificale is hasonlóan mondja a manipulushoz a subcinctoriumot.⁴

Arról, hogy a 12. és 13. században a test melyik részén viselték a subcingulumot, bővebben Honór⁵ és Durandus értesítenek. Az előbbi szerint a test elő részének közepén foglalt volna helyet; ezzel ellentétben Durandus az ő Pontificaléjában⁶ azt mondja, hogy a pápa jobb oldalán, Rationaléjában pedig azt állítja, hogy a pápa bal oldalán csügg alá. Rómában, mint a 4. és 15. ordo útasításából világosan kitűnik,

¹ *Mabillon*, *Analecta vet.* III. (Paris. 1682.) 390. és *Ducange*, *Glossar. sub subcinctorium VII.* 625.

² *Martène* l. c. I. 1. c. 4. art. 12. ordo 23.; I. 221.

³ c. 48. (*Migne* LXXVIII. 1153.).

⁴ *Ducangenál* l. c. VII. 625.

⁵ L. 1. c. 206. (*Migne* CLXXII. 606.): Subcingulum, quod subcinctorium dicitur, circa pudenda duplex suspenditur.

⁶ *Martène* l. c. I. 221.

a 14. század folyamán a pápa és a püspök-kardinálisok bal oldalukon viselték a subcinctoriumot. „Dependere debet (subcinctorium) a cingulo in sinistra parte“, mondja a 14. ordo;¹ a 15. ordo pedig figyelmezteti a pápát öltöztető diakonus-kardinálist, hogy a subcinctorium ad latus sinistrum függjön alá.²

Hogy borrh. sz. Károly idejében a milanói egyházban a bal oldalon szokták megerősíteni a subcinctoriumot, bizonyítják az egyházi ruhákról kiadott rendeletei. A bal oldalon viselte a pápa a subcinctoriumot még a 17.,³ sőt a 18.⁴ században is. E szerint az a most uralkodó szokás, hogy a subcinctorium a jobb oldalon függjön le a cingulumról, nagyon új keletű.

3. Balteus, praecinctorium és semicinctium.

Ugyanabban az időben, melyben segnii Brunó a subcinctoriumról beszél, limericki Gilbert püspöki balteusról tesz említést.⁵ Ez a

¹ c. 48. (*Migne* LXXVIII. 1153.).

² c. 8. (*ibid.* p. 1277.).

³ *Bona*, Rer. liturg. l. 1. c. 24. §. 15.; II. 268. *Macri*, Notizia dei vocaboli ecclesiast. sub voce Cingulum (*Moroni* l. c. LXX. 307.).

⁴ *Chiapponi*, Acta canonizat. p. 227. *Zaccaria*, Onomasticon rituale sub voce Praecinctorium (*Moroni* l. c.).

⁵ De statu eccl. (*Migne* CLIX. 1002. A Vulgátában a zsidó papok övének a neve balteus (II. Móz. 28., 4., 40.; 29., 5., 8., 40.; 39., 5.; III. Móz. 8., 7.), de a világiak övét is nevezi balteusnak (V. Móz. 23., 13.; I. Kir. 18., 4.; II. Kir. 18., 11.; III. Kir. 2., 5.; IV. Kir. 3., 21.; Jób 12., 18.). A profán íróknál e szó majd

balteus¹ előfordul még egy 12. század elejéről

általában szegélyt, szélt, majd különösen az égövet, majd az oszlopfej párnatekercseinek kidomborodó széleit, a lovak hevederét, a kard hordozására szolgáló övet, a kardszíjat, a szíjat jelenti (*Forcellini*, Totius latin. lexicon sub balteus I. 309.). *Sevillai Izidor* a balteust így írja le: „Cingulum militare, dictus, quod ex eo signa dependent ad demonstrandam legionis militaris summam... unde et balteus dicitur non tantum quod cingitur, sed etiam a quo arma dependent (Etymolog. I. 19. c. 33. [*Migne* LXXXII. 702.]). *Izidor* magyarázatának első része Varro szavain nyugszik: balteum, quod cingulum habebant bullatum, balteum dictum.). Még a Karolingek idejében is kardszíj volt a jelentése (*Caroli M.* Epist. ad Offam regem Merciae [*Migne* CII. 1036.]: unum balteum et unum gladium hunniscum. *Thegani* Vita Ludov. Pii c. 19. [*Migne* CVI. 414.]: balteo auro praecinctus et ense auro fulgente; ugyanígy *Jámbor Lajos* másik Vitájában is [*Migne* CIV. 946.]: Ipsius [Ludov. Pii] tempore coeperunt deponi ab episcopis et clericis cingula balteis aureis et gemmeis cultris onerata exquisitae vestes, sed et calcaria talos onerantia relinqui, ahol a cingulum és a balteus két különböző dolog.). A liturgikusok közül csak *Rabanus*, *Sicardus* és *Durandus* nevezi a cingulumot balteusnak. *Pisai Péternél* (Vita Paschal. II. n. 3. [*Migne* CLXIII. 15.]) annak a hét kulescsal díszített övnek a neve balteus, melyet a pápa koronázásakor használ. *Salisburyi Jánosnál*, a későbbi chartresi püspöknél († 1180), a balteus a püspököt megkülönböztető ruhát jelent, tehát a mi subcinctoriumunkat (ep. 42.): anulum proprium mihi contulistis, t. i. Sándor pápa, a kihez intézte e levelet, et balteum (*Migne* CXCIX. 26.).

¹ *Balteus* helyett gyakran *baltheus* áll. Egyforma-ság kedvéért mi *balteust* írunk.

való besançoni Pontificaléban,¹ nemkülönben a le beci kolostor nem sokkal ifjabb két Pontificaléjában is.² Mindhárom számít a főpapi ruhákhoz a cingulumon kívül balteust. Hasonlóképen balteust sorol a püspöki sacralis ruhák közé a 12. század végéről vagy a 13.³ elejéről való cambrayi Pontificale, továbbá az 1200 körüli időből származó egyik roueni leltárban szintén van balteus cum zonis.⁴ Legelőször említi pedig a mi balteusunkat a 10. század végéről való corveyi Sacramentarium, mely szerint a püspök balteust vesz fel, miután az albát felöltötte s magát a közönséges cingulummal körülövezte,⁵ és XV. János (986—997) egyik bullája, melylyel felhatalmazza a braunauai apátot, hogy egyéb meghatározott püspöki ruhán kívül balteust is használhasson.⁶

Mit kell a püspöki balteus alatt értenünk, határozottan megmondani nem tudjuk. Mindenesetre a cingulumtól különböző, de azért hozzá tartozó ruhadarab volt. Valami övfélének kellett lennie, de azt nem tudjuk bizonyosan eldönteni, hogy vajjon egész öv volt-e, mint

¹ *Martène* l. c. l. 1. c. 8. art. 11. ordo 10.; II. 57.

² *Ibid.* ordo 12 ; II. 66.

³ *Martène* l. c. l. 1. c. 4. art. 1.; I. 128.

⁴ *Revue de l'art chrét.* 1886. p. 464.

⁵ *Biblioth. nat. f. lat.* 12052. (*Migne* LXXVIII. 240.).

⁶ *Migne* CXXXVII. 847. E bulla kétségkívül interpolált (l. *Braun* i. m. 60 l. 1. jegyz.), lehetséges tehát, hogy „balteus“ nem volt az eredeti fogalmazványban.

a cingulum, vagy pedig azonos a subcinctoriummal. Egyáltalán nincs semmi alap rá, hogy másnak tartsuk s ne a subcinctoriumnak. Mindkettőt egy időben használták, s mindkettő a püspöki cingulumhoz tartozott, ennél fogva a kettő egy és ugyanaz a dolog, csak az elnevezés különböző.

Az ú. n. Missa Illyricában a subcinctoriumnak praecinctorium a neve. Ez ugyanis a püspöknek azt az útasítást adja, hogy a praecinctoriumot akkor vegye fel, ha a cingulummal már körülövezte magát.¹

Dél-Olaszországban a subcinctorium a 11. és 12. században semicinctium (semicincthium) nevezet alatt fordul elő. Ha ugyanis ostiai Leó a monte-cassinói kolostor krónikájában azt mondja, hogy Dezső apát 9 stolas auro textas cum manipulis et semicincthiis suis vett;² továbbá ha II. Anaklét ellenpápa, II. Incze (1130—1143.) ellenfele, azt a kiváltságot adta Francónak, a beneventumi Zsófia-kolostor apátjának és utódainak, hogy miként a püspökök, úgy ők is mitrát, kesztyűt, dalmatikát és semicinctiumot viselhessenek:³ akkor nem lehet kétség affelől, hogy a semicinctium alatt itt is, ott is a mi subcinctoriumunk értendő.

¹ *Martène* l. c. l. 1. c. 4. art. 12. ordo 4.; I. 177.

² L. 3. c. 18. (*Migne* CLXXIII. 735.); lásd még a krónikának Petrus Diaconustól készített folytatásában l. 3. c. 74. (ibid. 811.): semicinctia 7.

³ *Migne* CLXXIX. 724. *Jaffé* I. n. 8428.

Hogy ez nem görög eredetű *sacralis ruha* s nem kell alatta értenünk talán a püspökök és magasabb rendű papok *epigonationát*, mint a dél-olaszországi görögös irány miatt esetleg gondolni lehetne, kitűnik abból, hogy mind a két esetben a nyugati kultuszruhák alkotórészének mutatkozik. Hogy pedig nem a közönséges *cingulum* vagy más valamely liturgikus izzadságtörő,¹ bizonyítja az, hogy e két utóbbinak sohasem

¹ A *semicinctium* szó (görögösen *σημικίνθιον* és ez ismét latinositva *semicinthium*, *semicintium*) az íróknál különböző értelemben fordul elő. *Martialis*nál (14., 153.) ágyéköv. *Sevillai Izidor* így magyarázza: *Cinctus lata zona, minus lata semicinctium, minima cingulum*. Hogy az Ap. Csel. XIX. 12. (*virtutes non quaslibet faciebat Deus per manus Pauli, ita ut etiam super languidos deferrentur a corpore ejus sudaria et semicinctia et recedebant ab eis languores*) mit jelent a *semicinctia* szó, nem tudjuk. Tiszt. Beda szerint N. szt. Gergely valamiféle izzadságtörő kendőt értett alatta (*Bedae Liber retract. in Actus apost. c. 19. [Migne XCII. 1027.]*). *Theophylactus* azt mondja, hogy a *σημικίνθια* = *sudariumok*, melyeket a konzuli rangban állók kezeikben hordtak (*Migne, P. gr. CXXV. 763.*). Szt. Bernátnál (*De moribus episc. c. 2. [Migne, P. lat. CLXXXII. 816.]*), a Vita B. Hugonis de Lacerta-ban (*Martène, Ampl. collect. VI. 1145.*), *Heribert*nél (*De mirac. l. 1. c. 6. [Migne CLXXXV. 457.]*) és másutt kötő a jelentése. Johannes Balbis († 1298) ezt mondja róla (*Ducange, Glossar. sub semicinctium VII. 407.*): *Semicinctium dicitur eo, quod dimidium cingat. In glossa Actor. 19. dicuntur semicinctia vestes ex uno latere dependentes vel zonae sive vestes nocturnales vel genus sudarii, quo hebraei utuntur in capite. Ostiai Leónál és II. Anaklét bullájában, mint szavaikból kivehető, csak valami övféle ruhát jelenthet, vagy izzadságtörő kendőt, nem pedig az ágyékokat övező kötőt.*

volt kiváltságos jellege, legkevésbé pedig abban az időben. A semicinctium tehát nem más, mint a subcinctorium, melynek segnii Brunó tudósítása szerint Olaszországban legalább a 12. század elején tényleg püspöki ruhának kellett lennie. Hogy pedig a semicinctium és a subcinctorium egy és ugyanaz a ruha, még bizonyosabb azért, mivel egyrészt ostiai Leó szavaiból a semicinctium a stóla tartozékának látszik (*stolae 9 cum . . . semicinctiis suis*), és másrészt, mivel, mint látni fogjuk, a subcinctoriumnak eredetileg csak az volt a rendeltetése, hogy az elül lefüggő stólavégeket megerősítse.

A balteus, praecinctorium és semicinctium, bárhol akadunk is rájuk, mindenütt a püspökök sajátos ruhái.¹

4. A subcinctorium czélja, eredete és jelentése.

A subcinctorium jelentése és czélja felől különös véleményeket alkottak. Némelyek egynek vették a püspöki gremialéval, vagyis azzal a takaróval, melyet a püspök ölébe terítenek, mikor ez pl. pontifikálás közben trónján ülve kezeit megmossa, vagy szenteléseknél a szent olajat használja. Mások arra támaszkodva, hogy autuni Honór a subcinctoriumot *mystice a studium eleemosynae*, az alamizsnálkodásban való buzgalom jelképének magyarázza, azt hitték, hogy a subcinctorium hajdan a pápa pénzes zacskójának (*saccone*) a tartója volt,

---

¹ Anaklét bullája is bizonyítékot szolgáltat a mellett, hogy a XV. Jánostól a braunau kolostornak adott kiváltságban előforduló balteusról helyesen vélekedtünk.

mintha a pápa a szent mise alatt oldalán pénzes erszényt hordott volna. Sőt vélték azt is, hogy a femoralia utánzata, vagyis azé az övé, melyet a zsidó papoknak az isteni parancs szerint a többi ruha alatt kellett viselniök meztelen testükön.¹ Mindeme nézet tarthatatlansága kézzel fogható, azért bővebben tárgyalni vagy czáfolni annál kevésbbé szükséges, mivel szt. Tamás és Durandus tisztán és világosan megmondja, hogy mi volt a középkori subcinctorium rendeltetése. „Per succinctorium, quo stola ligatur cum alba, amor honestatis significatur“, mondja szt. Tamás Lombardushoz írt kommentárjában;² Durandus pedig: „Est subcingulum illud, quod dependet a cingulo, quo stola pontificis cum ipso cingulo colligatur.“³ A mi ruhánk tehát még a 13. században is övre alkalmazott kötelék volt, mely arra szolgált, hogy vele a stólának elül szabadon lecsüngő végeit megerősítsék és felkössék. Mert nem szabad felednünk, hogy a középkori stola nem ritkán 3 vagy több méter hosszú szalag volt.⁴

¹ Bővebben olvashatni erről *Moroninál* l. c. LXX. 307. sq. Moroni a subcinctoriumot olyan övnek tartja, melyről a pápa pénzes erszénye csüngött, midőn alalmazsnát osztogatott.

² L. 4. dist. 24. art. 3.

³ *Rationale* l. 3. c. 1. n. 3.; f. 64.

⁴ *Braun* i. m. 105. l. Ha tekintjük a subcinctorium czélját, könnyen megértjük nevét is. Minthogy t. i.

A pápa subeinctoriuma ma már csak dísz, mely teljesen elvesztette gyakorlati jelentőségét. Rómában ez már a 14. század elején megtörtént, mert a 14. ordo azt rendeli, hogy a ministri, a kik a püspök-kardinálisnak az öltözködésnél segítenek, a stóla két végét a cingulummal kössék fel, hogy le ne csúszhassanak.¹ A római gyakorlat szerint tehát már Jacobus Gaietanus idejében nem a subeinctoriummal, melyet a pápa viselt — et subsequenter subeingat eum cingulo cum subeinctorio — erősítették meg a stólát, hanem magával a cingulummal. Milanóban borr. szt. Károly idejében a subeinctoriumnak még megvolt az eredeti rendeltetése, mint ez a liturgikus ruhákról kiadott rendeletéből kitűnik: „Cingulum vero episcopale a sinistro latere duplex, ut vocant, succinctorium seu succingulum, quo scilicet stola cum cingulo connectitur, habere debet pro ratione mysterii.“ A római püspöki Caeremoniale, mely a subeinctoriumot már nem ismeri, a czélszerűség szempontjából azt rendeli, hogy a püspöki stólát elül és hátul szalagokkal kell ellátni, melyekkel meg lehessen erősíteni.²

Hol van a subeinctorium eredeti hazája, még gyanítani is alig tudjuk. Voltak, a kik a subeinctoriumot a görög egyház epigonationá-

---

arra szolgált, hogy a stólát megkösse s azután annak lecsüngő végeit fel is kösse (subeingere), önként kínálkozott az alkalom, hogy subeinctorium-, subeingulumnak nevezzék el. Mivel továbbá a stóla megerősítésére levén rendelve, nem volt az egész testet körülvevő öv, hanem csak a test elején övszerűen vonuló szalag, helyesen adták neki a semicinctium (félöv) és praecinctorium nevet.

¹ C. 53. (*Migne* LXXVIII. 1157.).

² L. 2. c. 8. n. 14.

val hozták összefüggésbe s azt hitték, hogy ez a püspökök és más magasabb rangú papok liturgikus öltözetéhez tartozó ruha és a mi subeinctoriumunk egymással rokon.¹ Ámde ez nemcsak hogy ki nem mutatható, hanem a kettő között levő jelentékeny különbségeket tekintve nagyon is valószínűtlen.

A görög epigonationt mindig a jobb oldalon viselték, ellenben a subeinctoriumnak egészen a mi századunkig állandóan balfelől volt a helye. Ezenkívül az előbbi már a 11. századbeli miniatűrökön táskaszerű, ferde négyszögalakú ruha, mely szalagokon lóg le az övről,² míg az utóbbi mindig szalagalakú, a manipulus-hoz hasonlító és közvetlenül volt a cingulumra erősítve. Az epigonation eredeti rendeltetéséről bővebb értesüléseink nincsenek. Egy nem épen valószínűtlen vélemény díszruhává lett encheirionnak (törülköző, izzadságtörő) tartja. Ha ez valóban úgy van, akkor ez is az epigonation és a subeinctorium rokonsága ellen szól.

Míg a pápai oralénak alig van misztikus jelentése, addig a subeinctorium a régi liturgikusok között több magyarázóra talált.

Robertus Paululus³ és autuni Honór⁴ szerint az alamizsnálkodásban való buzgóságot jelképezi, hol azonban az alamizsnálkodás tágabb értelemben veendő. Mert

---

¹ *Hefele*, Beiträge II. 180. *Kraus*, Realencyklopädie II. 193. *Bona*, Rerum liturg. I. 1. c. 24. §. 15.; II. 268. *Moroni* I. c. LXX. 309.

² *Rohault de Fleury* I. c. VII. pl. DXLIII.

³ De off. eccl. I. 1. c. 49. (*Migne* CLXXVII. 403.).

⁴ *Gemma* I. 1. c. 206. (*Migne* CLXXII. 606.).

a subcinctorium egyik fele arra inti a viselőjét, hogy a vétkek kerülése által saját lelke iránt legyen könyörületes, a másik pedig arra buzdítja, hogy felebarátjával szükségében segítve gyakoroljon irgalmasságot. Durandus szerint,¹ a ki segnii Brunóhoz, Sicardushoz és III. Inezéhez csatlakozik, a subcinctorium, úgy mint a cingulum, a tisztaságot jelenti. De míg az utóbbi a castitas mentis szimboluma, addig az előbbi a castitas corporis jelképe, innen van, hogy a bal oldalon, mely nem annyira méltó a becsülésre, viselik; mert a lelki tisztaság nemesebb és kiválóbb, mint a testi. A subcinctorium két szalagja pedig Durandus szerint azt a két dolgot jelenti, a melyek a tisztaságot megizmosítják, s melyek nélkül az meg sem állhat: az imádságot és a böjtöt.

Ez főbb vonásaiban az a symbolica, melyet a 12. és 13. századbeli liturgikusok a subcinctoriummal egybekapcsoltak. Imádságot a subcinctorium felvételekor a középkorban általában nem mondtak, valószínűleg azért, mert rendszerint együtt vették fel a cingulummal. A Missa Illyrica szerint a praecinctorium felvételekor a püspök így könyörög: „Övezz körül engem, Uram, erővel s tedd szeplőtlenné életemet.“ A corveyi Sacramentarium szerint a pápa, mikor a minister odanyújtja neki a balteust, a következő imádságot mondja: „Kérlek Téged, seregek legfőbb Istene, szent Atyám, övezz fel engem kegyelmesen tisztasággal, vedd körül ágyékaimat a Te félelmed balteusával s égesd ki veséimet a Te szerelmed tüzével, hogy

---

¹ Rationale l. 3. c. 4.; f. 68.

Tőled bűneim bocsánatát kérhessem, a körül-
 álló nép vétkeinek elengedését kiérdemelhessem
 és mindegyikért békéhezó áldozatot mutat-
 hassak be.“¹ Csaknem így hangzik a cambrayi
 Pontificale-imádsága (ad balteum) is. Abból a
 jelentésből, melyet a középkorban a subcincto-
 riumhoz kapcsoltak, megértjük, hogy miért
 rendelte el borrh. szt. Károly, hogy a püspökök-
 nek pro ratione mysterii, titkos értelme miatt,
 legyen subcinctoriumuk, mely a stólát a cin-
 gulummal összekösse.

---

¹ *Martène* l. c. l. 1. c. 4. art. 12. ordo 11.; I.
 203. Itt, mint az eredetiben (Biblioth nat. f. lat. 12052.),
 így hangzik az imádság: Rogo te . . . ut me castigare
 digneris, accingere et meos lumbos balteo tui timoris
 ambire. Castigare íráshiba castitate helyett, mint az
 eredeti szöveg mutatja. (A Rogo te . . . imádságra nézve
 lásd *Braun* i. m. 27. l. 3. jegyz.).

TARTALOM.

Előszó.	Lap. III.
<i>I. A püspöki fejrevaló. A mitra.</i>	1
1. Neve 1. l. — 2. A mai mitra 4. l. —	
3. A püspöki mitra első fellépése 10. l. —	
4. További adományozások IX. Leó alatt.	
A mitra püspöki díszruha lesz 41. l. — 5. A	
mitra mint a kanonokok, apátok és kardi-	
nálisok fejrevalója 47. l. — 6. A mitra leg-	
ősibb alakja 60. l. — 7. A mitra alakjának	
változásai 68. l. — 8. A mitra a későbbi	
közép- és az újkorban 80. l. — 9. A mitra	
liturgikus használata 86. l. — 10. A mitra	
misztikus jelentése 89. l. — 11. A mitra	
eredete 91. l.	
<i>II. A főpap kesztyűje</i>	98
1. Neve. A mai főpapi kesztyű 98. l. —	
2. Mikor kezdték használni a főpapi kesztyűt?	
103. l. — 3. A 11., 12. és 13. századbeli	
főpapi kesztyű 114. l. — 4. Az usus chirothe-	
carumot megkapják a nempüspökök 118. l. —	
5. A főpapi kesztyű alakja 122. l. — 6. A	
liturgikus kesztyű díszítése 126. l. — 7. A	
liturgikus kesztyű anyaga és színe 130. l.	
— 8. A kesztyű szerepe a liturgiában és a	

felszentelésnél 134. l. — 9. A főpapi kesztyű misztikus jelentése 137. l. — 10. A főpapi kesztyű eredete 139. l.

III. *A főpapi lábbeli* 141

1. A mai főpapi lábbeli. Alkotórésze: a sandalia és caligae 141. l. — 2. A római egyház liturgikus lábbelije az első ezredévben 144. l. — 3. A liturgikus lábbeli Rómán kívül az első ezredévben 150. l. — 4. A liturgikus lábbeli részei 156. l. — 5. Milyenek voltak a liturgikus lábbeli alkotórészei az első ezredévben? 161. l. — 6. Kik hordják a sandaliát és a caligaet az első ezredév óta? 167. l. — 7. A főpapi lábbelit megkapják a nempüspökök 171. l. — 8. Milyen a czipő és a harisnya a 11. század óta? 175. l. — 9. A sacralis lábbeli alkalmazása a liturgikus szolgálatban 194. l. — 10. A sandalia és a caligae misztikus jelentése 198. l. — 11. A liturgikus lábbeli eredete 202. l.

IV. *Az érseki pallium* 207

1. A nyugati pallium a jelen időben 207. l. — 2. A római pallium megjelenése 215. l. — 3. A pallium adományozása 220. l. — 4. A római pallium liturgikus jellege és az istentiszteletnél való alkalmazása 231. l. — 5. A 6. századbéli palliumadományozások és a császár 237. l. — 6. A pallium jelentése 246. l. — 7. A pallium alakja és mivoltja 253. l. — 8. A római pallium eredete 264. l.

V. *A pápai fánon* 276

1. A mai fánon 276. l. — 2. A fánon a 13. század óta 277. l. — 3. A fánon a 13. század előtt 281. l.

VI. *A pápa subcinctoriuma* 286

1. A most használatos subcinctorium 286. l.
2. A subcinctorium a középkorban. Fellépte, mivoltja és felvételének módja 287. l. —
3. Balteus, praecinctorium és semicinctium 291. l. — 4. A subcinctorium czélja, eredete és jelentése 296. l.

OSYK

